

Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ на території Західної Волині за доби бронзи

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
Луцький національний технічний університет
Волинський краєзнавчий музей
Рівненський обласний краєзнавчий музей

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ на території Західної Волині за доби бронзи

Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО,
Світлана ЛОКАЙЧУК

Монографія

ЛУЦЬК 2018

УДК 904(477.82)''637''
О 92

*Рекомендовано вченою радою Луцького національного технічного
університету
(протокол № 5 від 29 грудня 2017 р.)*

Охріменко Г.В., Скляренко Н.В., Локайчук С.М. Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 404 с.

Рецензенти:

Шабала Я. М. – докт. іст. наук, проф., завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Вісин В.В. – докт. іст. наук, проф., проф. кафедри гуманітарних наук та права Луцького національного технічного університету;

Гавінський А. М. – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

У монографії висвітлено етнічні, соціальні, мілітарні процеси, які мали місце на теренах Волині та суміжних територіях за доби бронзи (III–II тисячоліття до н. е.).

Видання призначене для науковців, студентів, краєзнавців.

© Охріменко Г. В., 2018
© Скляренко Н. В., 2018
© Локайчук С. М., 2018

ВИДАТНИМ АРХЕОЛОГАМ

Тадеушу СУЛІМІРСЬКОМУ

та

Олександру ЦИНКАЛОВСЬКОМУ

ПРИСВЯЧУЄМО ЦЮ КНИГУ

ПОДЯКА

**АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ
ВИСЛОВЛЮЄ ВДЯЧНІСТЬ
ЗА ДОПОМОГУ ТА ПІДТРИМКУ**

*канд. іст. наук, проф. Геннадію БОНДАРЕНКУ,
Анатолію СИЛЮКУ,
Володимиру СТЕМПКОВСЬКОМУ,
Яну РОМАНІШИНУ (Познань),
Ігорю МАРКУСУ, Валерію САМОЛЮКУ,
Анатолію ПОТРАПЕЛЮКУ, Сергію БУБАЛУ,
Олександру КРИЧЕВСЬКОМУ, Миколі ХОМИЧУ,
Юрію ПШЕНИЧНОМУ, Віталію ТКАЧУ*

*Участь у підготовці III розділу книги брали Сергій Бубало,
Олександр Кричевський, Володимир Потрапелюк*

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Соціальні трансформації за доби бронзи	7
1.1. Формування протодержавних інституцій на теренах України	9
1.2. Етномілітарні процеси в середній період доби бронзи	39
1.3. Елітні вироби доби бронзи як інсигнії влади	63
РОЗДІЛ 2. Кам'яні та крем'яні предмети озброєння	91
2.1. Кам'яні булави – знаки високого соціального статусу	93
2.2. Кам'яні бойові та парадно-ритуальні сокири ...	117
2.3. Крем'яні предмети озброєння	143
РОЗДІЛ 3. Палеометалеві вироби доби бронзи	171
3.1. Знахідки металевих прикрас та зброї	172
3.2. Скарби бронзових виробів	183
3.3. Бронзові сокирки з розширеними краями	196
3.4. Верболисті сережки доби бронзи	210
РОЗДІЛ 4. Центральноевропейські та південні мігранти на північному заході України	231
4.1. Етнокультурні контакти постшнурових культур і номадичних спільнот.....	232
4.2. Поховання тшинецької та комарівської культур	247
4.3. Інфільтрації груп культури Ноуа на Волинь	269
4.4. Старожитності лужицької культури на Волині та Поліссі	285
ПІСЛЯСЛОВО	304
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	306
ДОДАТКИ	307

Задум написати книгу про давнє озброєння (первісні мілітарії), організацію суспільної влади, вождів, правителів, жерців первісності, образи яких вибиті на Керносівській, Наталіївській та інших стелах, поступово визрівав не один рік. Збиралися артефакти, світлини, рисунки, ідеї, перечитувалася відповідна література. Притягальність теми зумовлена орелом героїчності, романтизму, прадавньої епічності. Етнічний «фон» тих часів, подій виявився досить широким у просторі та часі: інгулецька катакомбна культура мала потужні джерела впливу з боку Кавказу, населення якого контактувало з Межиріччям, Близьким Сходом, Анатолією. Нескінчені мандри катакомбників врешті-решт завершилися в Індії, а витoki ямного, катакомбного, зрубного населення пов'язують з Поволжям, Поураллям.... Культури середньодніпровська, кулястих амфор, межановицька, тшинецька центральноєвропейського походження, городоцько-здовбицька, комарівська, Ноуа пов'язані з Прикарпаттям та ін.

Найбільш передова мілітаризована частина катакомбної культурно-історичної спільності – інгулецька – поширювала вплив, імовірно, і на південне Побужжя. Окремі її групи приблизно у 2300-х рр. до Р. Х., можливо, понад р. Случ дійшли до Волині. За кілька століть їх перебування на нових землях сформувалася нова оригінальна синкретична стжижовська культура, у якій поєднані ознаки центральноєвропейської, прикарпатської людності та прийшлих з Причорномор'я катакомбників.

Незвичайний «шарм» цим пошуковим спробам надавала особлива енергетика, ніби закодована у згаданих стелах, рідкісних катакомбних кам'яних сокирах, булавах, бронзових предметах зброї, прикрасах, знайдених на широких просторах Припонтиди, Поділля, Волині, відкритих у могилах місцевої еліти. Вражаючі знахідки,

заховані в скарбах поблизу сіл Бородино, Липа, Стубло, Смордва, Підлісці та ін., теж були великою несподіванкою для дослідників.

Усе це будило фантазію, думки. З'явилося прагнення спробувати об'єднати в один твір – книгу про владних і войовничих, заповзятливих мандрівників – носіїв згадних культур, ареною дій яких були велетенські простори (степи, лісостепи) від Карпат до Кавказу, від Чорного моря до Балтії, від Уралу до Трансильванії. Такою була доба бронзи (III–II тис. до Р. Х.), що постала з каменю, кременю, бронзи – епоха нових прагнень, здобутків, цінностей.

До теми мілітарій, інсигній влади, протодержавних утворень, стратифікації суспільств зверталися такі дослідники, як Валентин Даниленко, Микола Шмаглій, Станіслав Братченко, Іван Черняков, Віктор Ключко, Сергій Пустовалов, Александр Косько, Ельке Кайзер, Віталій Отрощенко, Пшемислав Макарович, Ян Домбровський, Михайло Відейко та інші. Ми спробували розглянути цю тему здебільшого на теренах Північно-Західної України.

РОЗДІЛ I

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

Білуви та прикраси каткомбної культури

- 1.1. Формування протодержавних інституцій на теренах України
- 1.2. Етномілітарні процеси в середній період доби бронзи
- 1.3. Елітні вироби доби бронзи як інсигнії влади

На тлі розвитку стародавніх цивілізацій Близького Сходу, Подунав'я, Балкан еволюційні процеси на Волині мають дещо своєрідний характер. Це пояснюється багатьма чинниками:

- 1) природними умовами;
- 2) етнічним складом;
- 3) периферійністю (хоч і близькою до центрів динамічного розвитку культури);
- 4) більшими просторами, які в поліській зоні виходили в малозаселені місця тощо.

Проте і в цій притягальній, екологічно привабливій, багатій на природні ресурси смузі в період енеоліту, бронзи формуються суспільні структури протодержавного змісту: відбувається стратифікація праєтносів-культур, з'являються інститути вождівства, виділяється військова еліта.

На соціальні зміни впливали різні фактори, серед них і близькість номадичних припонтійських спільнот, і розвиненість землеробського світу Балкано-Дунайських територій. Як наслідок, у II тис. до н. е. відбувається формування протодержавних елементів у вигляді керівної мілітаризованої верхівки, складання касти воїнів (рис. 1.1).

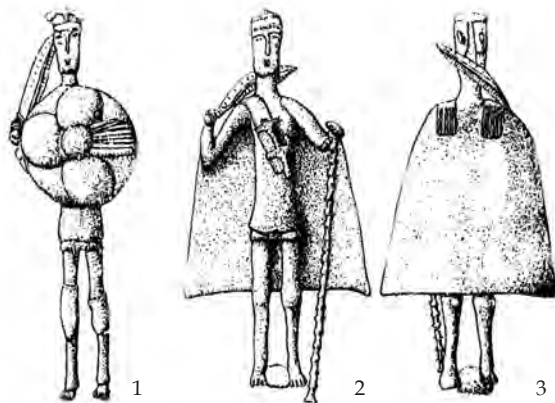

Рис. 1.1. Бронзові статуетки воїнів "народів моря" з о. Сардинія (1, 2) (за Л. Залізняком)

1.1. Формування протодержавних інституцій на теренах України

Найдавніші протодержавні утворення на теренах України з'являються в завершальному періоді первісності – за доби бронзи в III–II тис. до н. е. На думку дослідників, значний союз племен існував у праслов'янського населення, відомого в науці як тшинецько-комарівська культура (або тшинецько-комарівська культурно-історична спільність). «В етнічних процесах, притаманних добі бронзи на теренах України, найсуттєвішими, вірогідно, були тенденції до об'єднання та асиміляції. Північна Україна заселена була протягом II тис. до н. е. спорідненими племенами і постійно перебувала під загрозою вторгнення степовиків» [Давня історія України, 1997, с. 387]. Вищезгадане етнокультурне утворення охоплювало частину лісостепового правобережжя Дніпра, Полісся, а індоіранські кочові племена заселяли степову смугу Причорномор'я.

Про напружену етнополітичну ситуацію того часу на Волині свідчить, зокрема, велика кількість предметів озброєння, виявлена в похованнях та на поселеннях: кам'яні бойові сокири, крем'яні наконечники списів, дротиків, стріл тощо. Зброя, виготовлена з бронзи, належала, імовірно, воєначальникам (*іл. 1; іл. 2*). Натхненницею бойових виправ, обмінно-торгових операцій виступала військова аристократія, яка в умовах степової зони часто воювала з використанням бойових колісниць, возів (*рис. 1.2 – рис. 1.9*), а на північніших лісостепових просторах, швидше всього, на конях (*іл. 5 – іл. 9*). Очевидно, що з часів культури кулястих амфор і в постшнуровий період напівкочове населення пастухів (наприклад, ГЗК) – кінних воїнів – було озброєне переважно кам'яними сокирами [Маркус, Охріменко, 2006, с. 202–206; Охріменко, Локайчук, 2008, с. 309–313]. Проте довести використання коней у збройних сутичках складно.

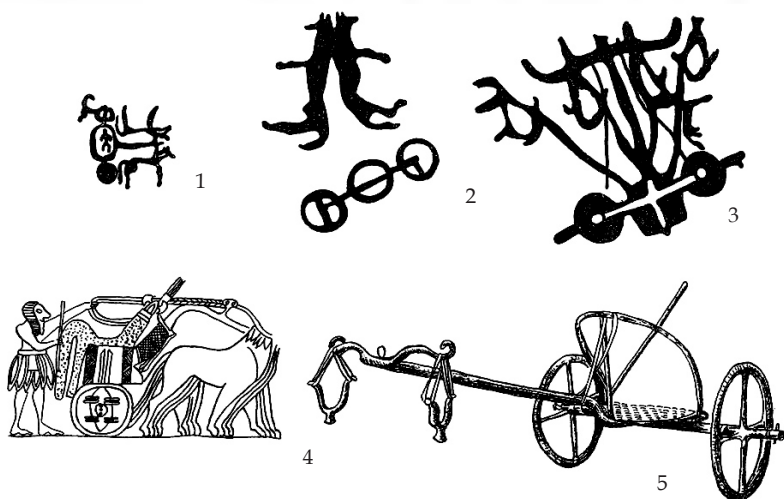

Рис. 1.2. Колісниці: 1 – з ущелини Бигигтин-ам; 2 – з ущелини Яман-ус; 3 – друга ховдосомонська колісниця, гора Тевін-ул; 4 – із Ура (IV-III тис. до н.е.); 5 – періоду XVIII династії Єгипту

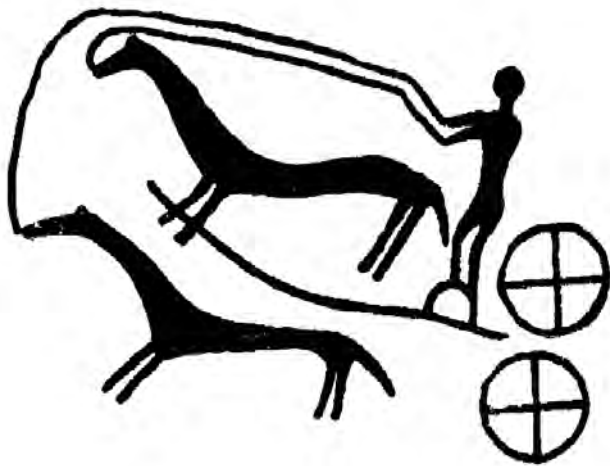

Рис. 1.3. Зображення бойової індоєвропейської колісниці на могильній плиті. II тис. до н.е. Швеція

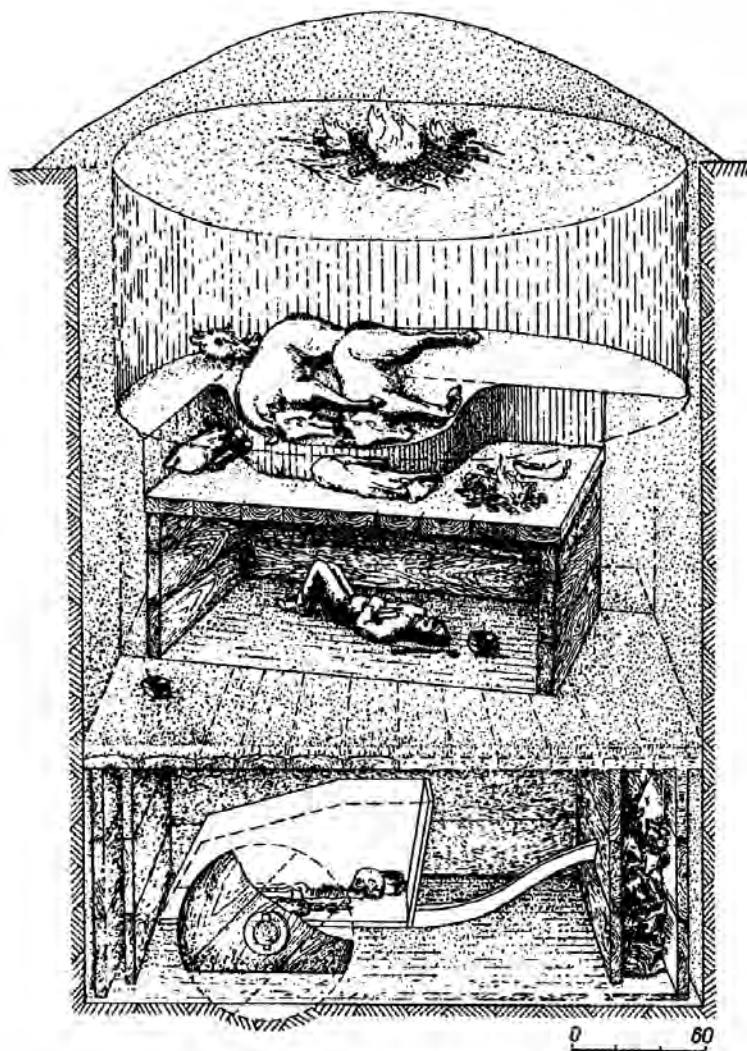

Рис. 1.4. Реконструкція арійського поховального обряду (за В. Генінгом). Синташта (Південний Урал)

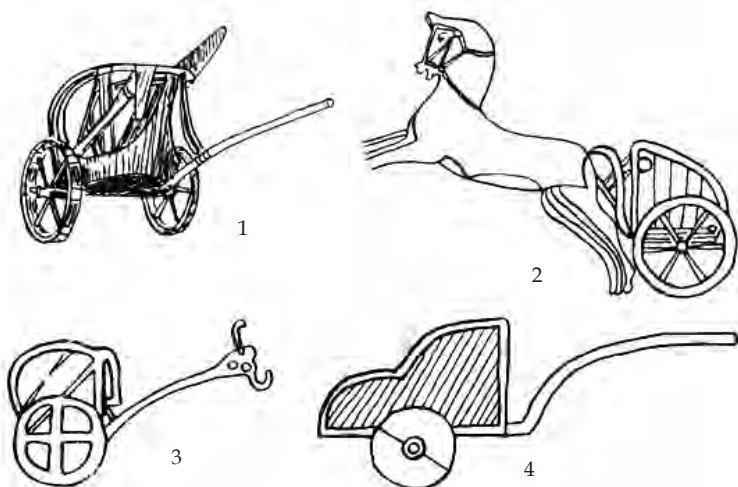

Рис. 1.5. Малоазійські та єгипетські зображення колісниць (за М. Чердиченком, С. Пустоваловим)

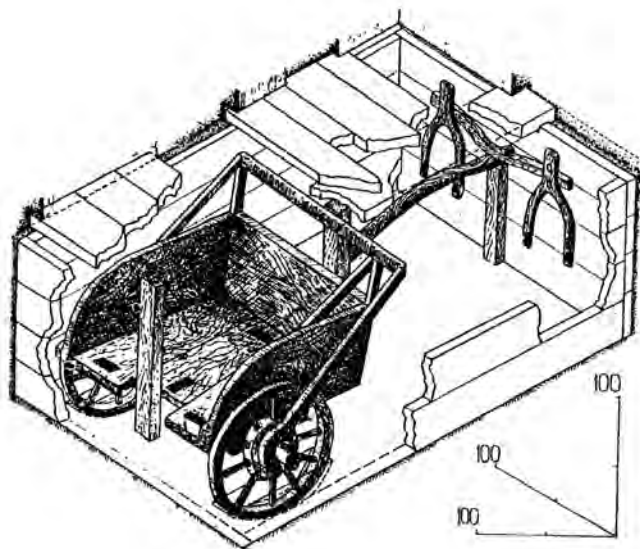

Рис. 1.6. Арійська бойова колісниця XVII–XVI ст. до н.е. Синташта (Південний Урал)

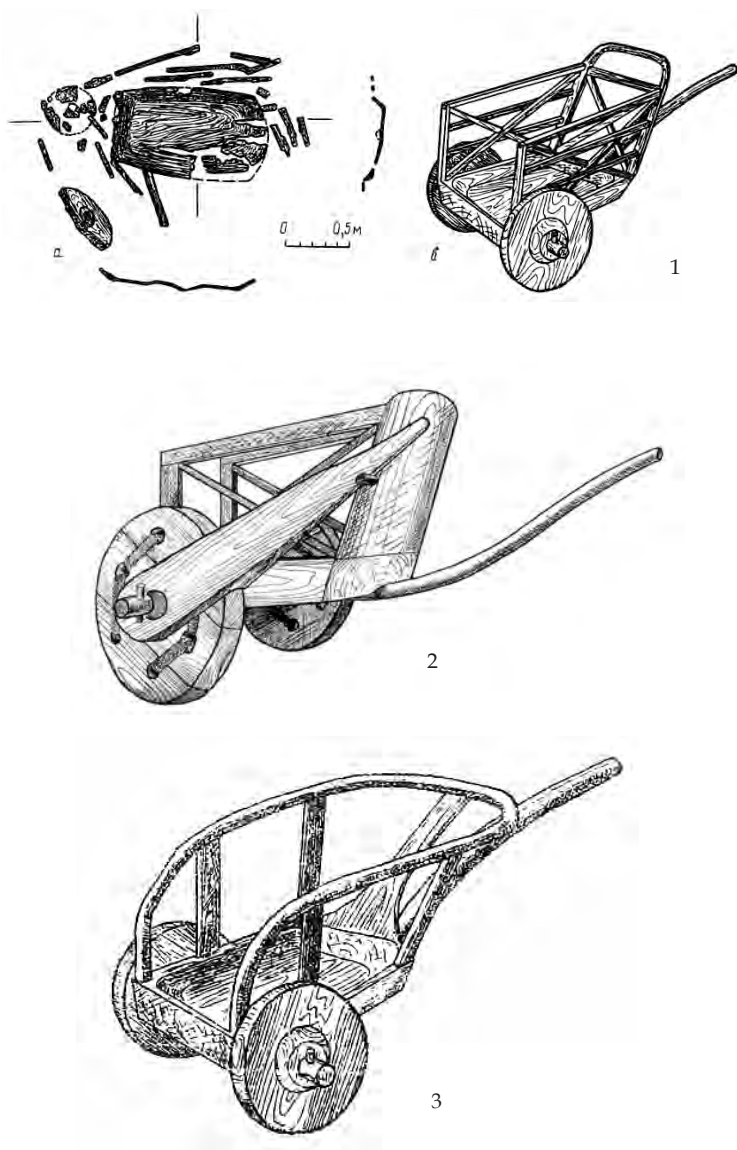

Рис. 1.7. Реконструкції катакомбних бойових колісниць. Похов. 27, кург. 11, с. Мар'ївка (за С. Пустоваловим)

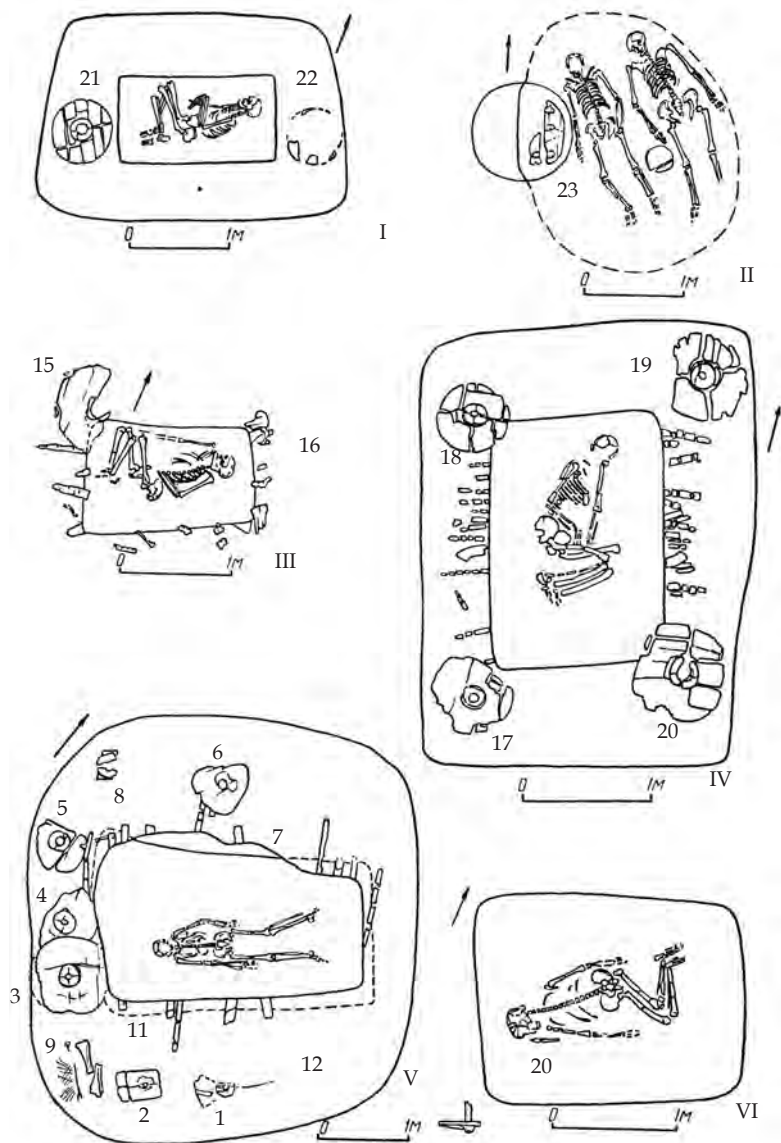

Рис. 1.8. Поховання із залишками возів з кургану № 1 поблизу с. Першоконстантинівка (IV – поховання № 19, III – поховання № 6, II – поховання № 21) та курганів № 1 і № 4 поблизу с. Старосілля (курган № 1, V – поховання № 8, VI – поховання № 10, курган № 4, I – поховання № 13) (за Ю. Шиловим)

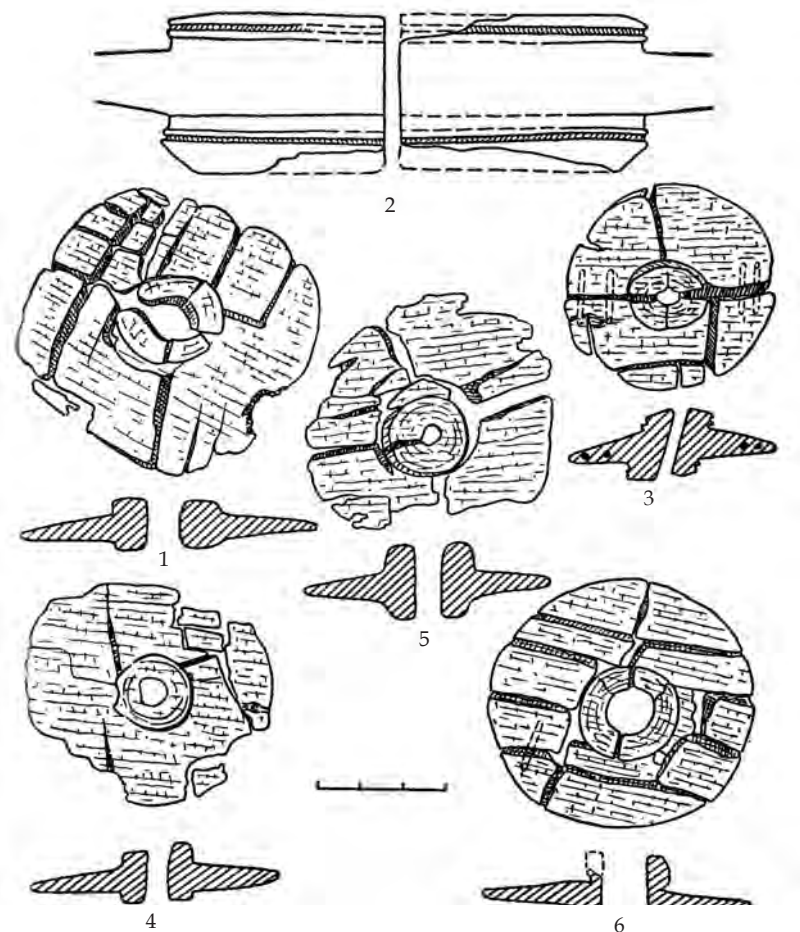

Рис. 1.9. Колеса з поховання № 10 кургану № 1 та з поховання № 13 кургану № 14 поблизу с. Старосілля: 2 – розвертка ступиці другого колеса з поховання № 10; 1, 4–6 – колеса з поховання № 10; 3 – колесо з поховання № 13 (за Ю. Шиловим)

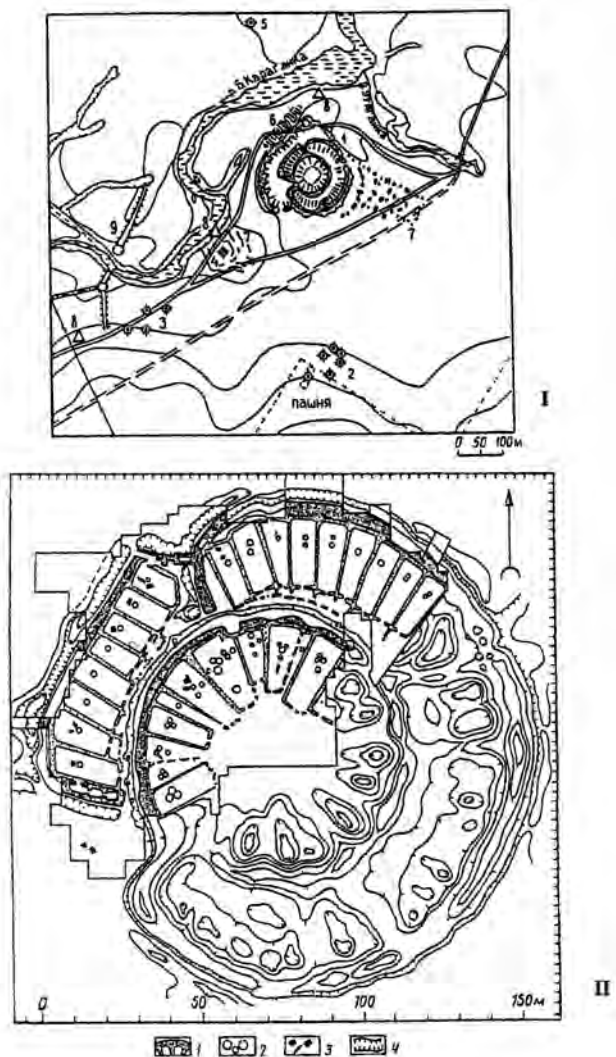
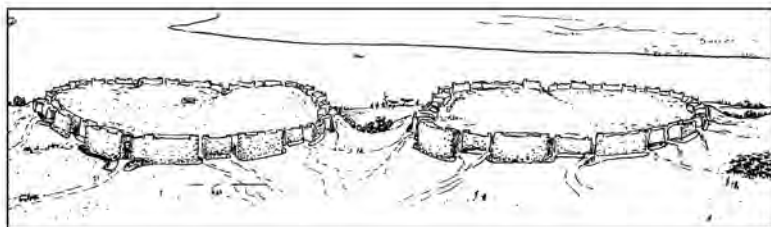
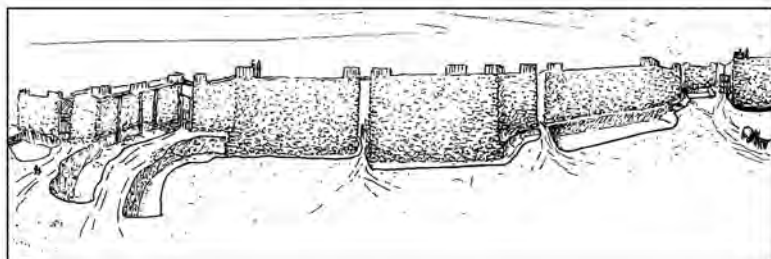

Рис. 1.10. Синташинська культура. План поселення Аркаїм (за Г. Здановичем): I – топографічна ситуація та археологічні пам'ятки в районі поселення Аркаїм; II – сучасний рельєф та схематичний план розкопу; 1 – ґрунтові стіни житлових будинків та фортифікаційних споруд; 2 – колодязі, господарські ями; 3 – вогнища та вогнищеві канавки; 4 – рів та ливневна каналізація

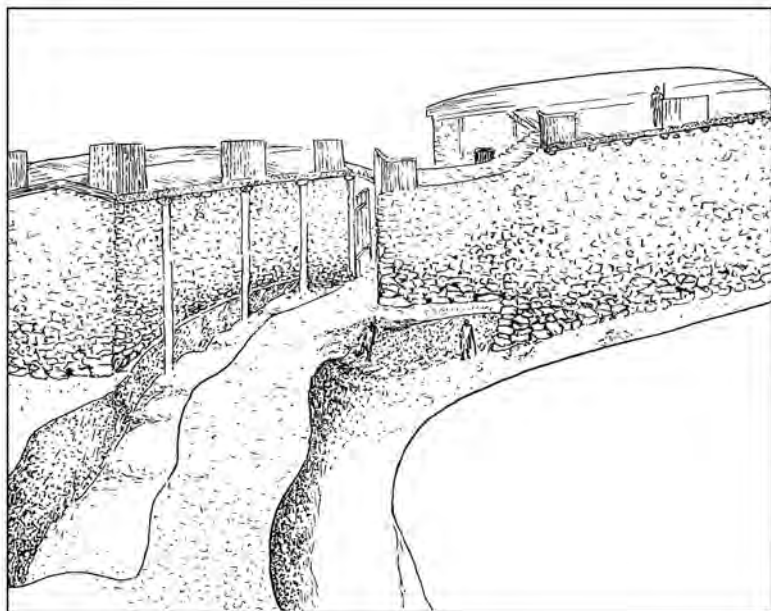
СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

1

2

3

Рис. 1.11. Реконструкція Левенцівської та Каратаївської фортець: 1 – загальний вигляд з навпільного боку (з півночі); 2 – вигляд зі сходу ділянки Левенцівської фортеці зі спорудами та ровами 1–7; 3 – частина з ланками 5–6 та проїздом (за С. Братченком)

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

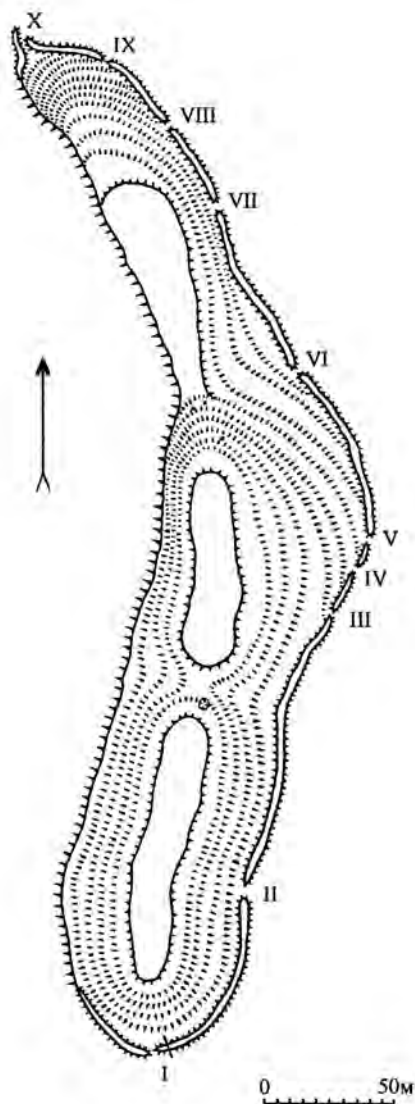

Рис. 1.13. Загальний план городища Шелестово (за Е. Балагурі)

До об'єднання в племінні утворення спонукали також економічні процеси. Значні господарські можливості, різноманітні корисні копалини створювали умови для розвитку виробництва, зокрема великої кількості крем'яних серпів, сокир, кам'яних знарядь. Відомий віддавна (з часів палеоліту) на північному заході України бурштин, хутро диких звірів, зерно, великомідська мідь, різні породи каменів для зернотерок, знарядь, якісний волинський кремій – все це створювало передумови для господарчого розвитку та суспільного поступу. Цьому ж сприяли родючі землі, безліч малих та великих річок (багатих на рибу), боліт, джерел, лісів з мисливськими угіддями. Крім того, Волинь була відносно густо заселена і становила важливу контактну зону як для різноетнічних міграцій, так і торгово-обмінних зв'язків. Порівняно значна щільність населення та згадані вище процеси впливали на прискорений соціальний розвиток спільнот: складалася стратифікація об'єднань, виділялася еліта, військові вожді. Всі ці зрушення розпочалися ще в період енеоліту [Відейко, 2008, с. 6–7], але найчіткіше помітні в III–II тис. до н. е., що простежується за поховальними пам'ятками. Предмети озброєння (кам'яні, крем'яні, бронзові бойові сокири, наконечники списів, стріл, кинджали), дорогі прикраси не лише з міді, бронзи, а й інколи зі срібла, золота, знайдені в родових похованнях знаті, підтверджують сказане [Прищеп, 2008, с. 142].

За доби бронзи часто виникали воєнні сутички між племенами за землю, родовища, худобу та інше. Безперечно, збройні конфлікти більших масштабів вели до змін у структурі суспільства. З метою ефективного захисту відбувалося об'єднання спільнот та виділення керівної верхівки – вождів. В умовах частих воєн формувалася військова еліта [Давня історія..., 1997, с. 488]. Деякі дослідники вважають, що носії тшинецької та комарівської культур були об'єднані в могутній союз протослов'янських

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

племен. Згуртувала їх боротьба проти населення зрубної культури. Можливо, так воно і було, оскільки територіальні межі тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти (КІС) дуже значні – вони займали простори між Віслою, Дніпром, Дністром (!). У басейні Прип'яті на півночі праслов'янський масив взаємодіяв із прабалтським (територія сучасної Білорусі та півночі України), де також були відомі тшинецькі поселення.

Імовірно, об'єднувалися між собою територіально близькі племена. Найбільше інформації про формування суспільної верхівки дають поховання: монументальність усягальниць, складні поховальні ритуали та церемонії, багатий супровідний інвентар свідчать про прижиттєвий статус померлих. Такі поховання могли належати вождям, управителям-старостам, жерцям [Давня історія..., 1997, с. 490–491; Пустовалов, 2000, с. 111, рис. 7].

Важливими ознаками переддержавного періоду були укріплення-фортеці (рис. 1.10; рис. 1.11). Перші укріплені поселення-городища на Волині належали трипільцям, на Поліссі – племенам милоградської культури. У Прикарпатті та на Закарпатті в ранній період доби бронзи з'являються добре укріплені городища культури Гава-Голігради [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 59] (рис. 1.12 – рис. 1.13).

У ході досліджень 1990–1992 років на о. Мала Хортиця–Байда (іл. 4: 1) виявлено фортецю доби бронзи. Розміри острова 300х150 м, круті скелясті береги; у північній частині він підноситься на 12–14 м, у південній – на 3–4 м.

Під час розкопок відрито оборонні споруди носіїв катакомбної культури. Вони склалися з двох кам'яних стін, валу, рову. До головної стіни з внутрішнього боку примикали продовгуваті підпрямокутні житла [Іллінський, Пустовалов, 1992, с. 142–144]. Зовнішня стіна складена з гранітних брил (довжина окремих з них досягала 1 м). Каміні укладені поперек стіни. Наймасивніші бри-

ли лежали знизу. Ширина завалу стіни – 3,5 м. Північніше від стіни був рів шириною 1,3 м, глибиною 1 м. Ще далі на північ відкрито основний оборонний пояс, насипаний з піску, що мав ширину 4,5 м, висоту з напільного боку – 2,3 м, а разом з ровом – 3,3 м. Зовнішній бік валу обкладений камінням, складеним рядами. На цьому валу з кам'яних брил зведена була верхня частина стіни шириною 1,5–2 м. Брили укладалися також уперек стіни. Далі за укріпленням виявлено котлован житла, розмірами 6,5х2,7х3,1 м. Під час розкопок знайдено кераміку (у т. ч. так звану «комірцеву») донецької катакомбної культури та (меншу кількість) харківсько-воронезької [Іллінський, Пустовалов, 1992, с. 144–145]. Серед предметів озброєння зібрано трикутні наконечники стріл і дротиків («шнуровий тип») та круглі «метавки» (камені до пращ – ?), розмірами 7х5 см. На східному краю острова виявлено місце розробки каменю, що використовувався на будівництво фортеці.

За наведеним авторами розкопок описом фортеця на острові Байда була, як на той час, досить потужна, розрахована на захист від нападу великих сил противника. Крім того, відстань від корінного берега до острова значна. З цього погляду фортеця унікальна як для Припонтійської зони, так і території сучасної України.

У чому ж тоді полягала важливість цього острівного форпосту? Поки що питання відкрите. Можна констатувати високий рівень мілітарної напруженості в цьому регіоні. Подібні укріплення описані С. Братченком (Левенцівська та Каратаївська фортеці-поселення), але вони пізніші – бабинської культури, як і протоміста-фортеці Південного Зауралля [Зданович, 1989, с. 179–189] – Синташта, Аркаїм та ін. (рис. 1.10). Укріплення на високих пагорбах мідного віку відомі були ще раніше – Бронціце, Зимне, Грудек, Львів – і належали населенню ВЛК, КЛП, ПТК, тобто раннім землеробам.

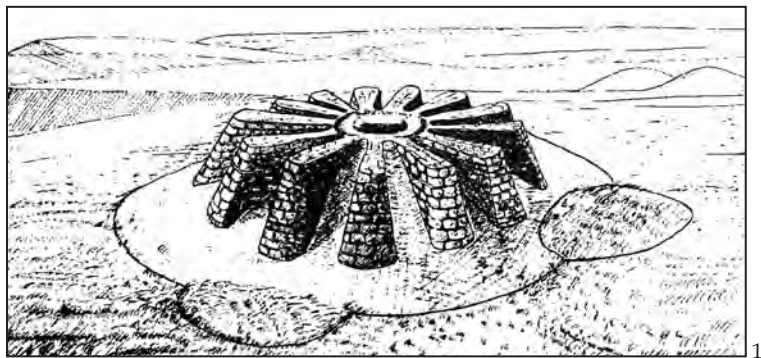

Рис. 1.14. Виноградненське святилище. Етапи спорудження кургану-святилища: 1 – перший етап; 2 – другий етап; 3 – третій етап (за С. Пустоваловим)

Автори розкопок цілком слушно писали, що за умови подальших досліджень може з'ясуватися: «Байдо-острівне городище було першою справжньою фортецею в Україні». Час її існування – кінець III – початок II тис. до н. е. [Іллінський, Пустовалов, 1992, с. 148–149].

Оборонні споруди були і в період ямної культури (Михайлівське поселення) [Коробкова, Шапошнікова, 2005], але, як пишуть В. Іллінський та С. Пустовалов, відкриття «катакомбної фортеці ставить її в один ряд із протомістами Зауралля та Нижнього Дону». При цьому вона «виявляється ще й найдавнішою серед усіх відомих у степовому світі пам'яток такого типу» [Іллінський, Пустовалов, 1992, с. 148–149]. У висновках вказано на важливість вивчення ролі шнурового та епішнурового населення у формуванні катакомбної спільності. І додамо: це підніме завісу невідомості щодо питань співіснування вищезгаданих двох етнокультурних масивів – відмінних і досить віддалених за походженням.

Можна приєднатись до поглядів С. Пустовалова про зв'язки катакомбної спільності з Близьким Сходом через Кавказ [Пустовалов, 1996, с. 260–279; Пустовалов, 2000, с. 94–118]. Ці впливи прослідковуються в духовній сфері (рис. 1.14), суспільних відносинах (стратифікація), появі багатокамерних катакомб, монументальній архітектурі, підвищенні продуктивності праці. «У межах... культурних ареалів виділяються соціально-економічні та політичні центри з господарчою (скотарсько-землеробською) периферією» [Іллінський, Пустовалов, 1992, с. 148–149]. Нарешті сама ідея фортець могла з'явитись теж із Близького Сходу.

У межах сучасного м. Ростова-на-Дону на високому березі притоки Дону – р. Мертвий Донець – на другій терасі розташовувалися «укріплені поселення» – фортеці, що підносилися над рівнем річки на 20–24 м [Братченко, 2012, с. 9]. Довжина першої з них – Левенцівської форте-

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

ці – з напільного боку 280 м. Вона має півокруглу площу (190х130 м) – 1,3 га. На її території виявлено невеликі кургани та ґрунтові поховання. З 1964 по 1970 роки тут тривали розкопки. Досліджено 1800 кв. м площі. З’ясувалося, що всього у межах фортеці могло бути до 18 жител (площею 30–50 кв. м кожне). Їх ланцюжок складав оборонну стіну висотою 5–8 м разом з ровом, що мав глибину до 2 м [Братченко, 2012, с. 141]. У кожному із жител проживало до 20 людей, а всього на поселенні – до 300. На площі укріпленого простору могло розміститись 5–6 тисяч голів худоби – великої рогатої, дрібної та коней [Братченко, 2012, с. 143] (рис. 1.11).

Рис. 1.15. Кам'яні орнаментовані сокири – знаки влади інгулецької культури. Фото М. Відейка

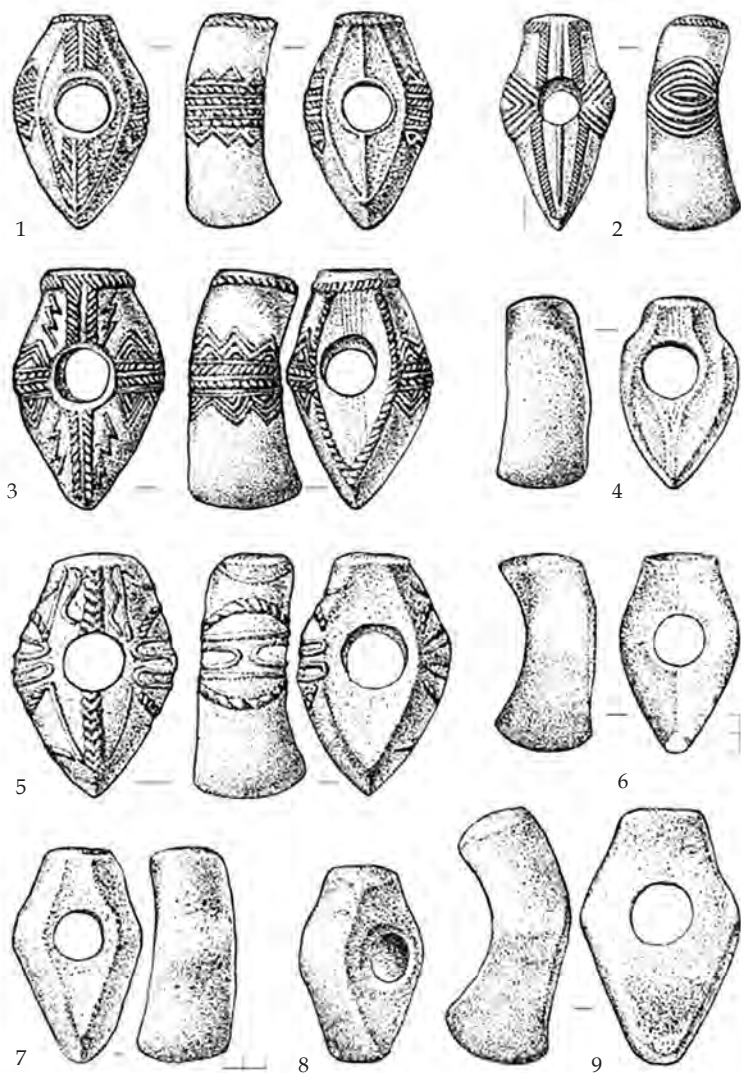

Рис. 1.16. Рання бронза. Інгульська катакомбна культура: 1 – Заможне 5.2; 2 – Бешево; 3 – Горожене; 4 – Виноградне 31.6; 5 – Баратівка 2.18; 6 – Чкалівка 5.15; 7 – Виноградне 32.10; 8 – Цілинне 16.19; 9 – Виноградне 33.4

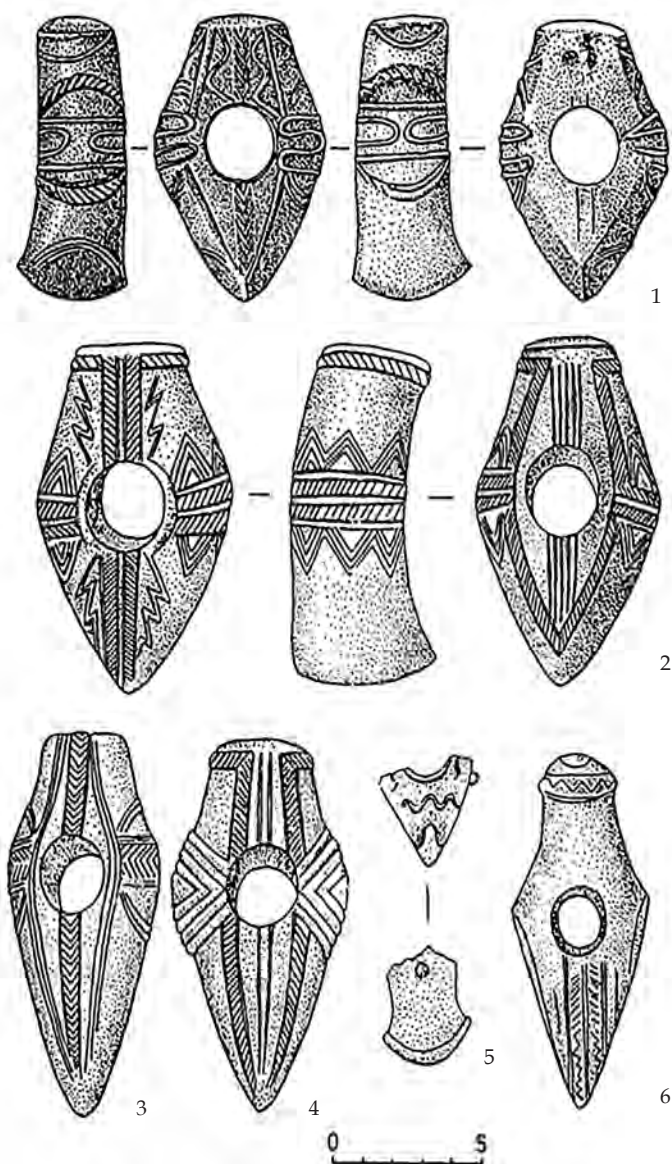

Рис. 1.17. Орнаментовані бойові сокири інгульської катакомбної культури (за Н. Шарфутдіновю)

Подібною була і Каратаївська фортеця. Розміщення обох укріплень поряд, на думку С. Братченка, не випадкове. Порівняно із відносно спокійним попереднім періодом на початку пізньої доби бронзи ситуація стала більш напруженою. Про це свідчать як розміри, висота фортифікаційних кам'яних споруд, так і велика кількість крем'яних наконечників стріл, зокрема більших – черенкових. У цей час з'являються великі бронзові наконечники [Братченко, 2012, с. 147]. Один із них, знайдений неподалік фортеці, мав «баштоподібну» форму. Такі вістря відомі з поховань Синташти [Генинг, Зданович, Генинг, 1992, с. 302–318, рис. 171, 185].

С. Братченко доходить висновку, що розташування Левенцівської та Каратаївської фортець було вигідним з багатьох позицій, зокрема оборонних; імовірно, близьких торгово-обмінних шляхів – водних та сухопутних. (Про те, що кочівники катакомбної та бабинської спільностей використовували річки та водойми як шляхи сполучення, можна здогадуватися з розташування Байдострівної фортеці). Імовірний шлях поблизу згаданих пунктів міг проходити до Криму, Кубанського Приазов'я. Загалом період функціонування поселень-фортець характеризувався «підвищеною мілітаризацією та військовою активністю» першої чверті II тис. до н. е. в різних частинах Євразії – «від Урало-Іртишського межиріччя до Карпат та Балкан». Це був проміжний період між племінним та державним устроєм суспільств (епоха вождівств або ранніх комплексних суспільств) [Массон, 1991, с. 3–8; Березкин, 1991, с. 9–15; Братченко, 2012, с. 158] (рис. 1.15 – рис. 1.17).

На формування соціальної стратифікації суспільства протослов'янського тшинецько-комарівського етнокультурного масиву могла вплинути пізньокатакомбна спільність (її інгулецька група як найбільш мілітаризована панівна верства) та носії багатоваликової кераміки. У кінці

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

III та в першій половині II тис. до н. е. в степовому та лісостеповому Лівобережжі панували представники катакомбної, а потім багатоваликової (бабинської) культур. Пам'ятки останньої відомі і на Волині (Дубенський, Млинівський р-ни Рівненщини – розвідки В. Ткача; Луцький р-н Волинської обл.) [Ткач, 2007, с. 571–709; Давня історія..., 1997, с. 401–402].

Вважається, що носії культури багатоваликової кераміки першими в Причорномор'ї «оволоділи мистецтвом ведення бою на легких колісницях, запряжених кіньми та з колесами на спицях» [Давня історія..., 1997, с. 412]. Завдяки суспільній організації та з інших причин це населення дійшло до гирла Дунаю, на сході – до гирла Дону; на території Білорусі, Волині воно співіснувало з населенням городоцько-здовбицької та стжижовської культур, можливо, ранньої фази комарівської культури.

Степова зона Припонтиди була ареною проживання первісних номадів – ямної, катакомбної, багатоваликової культур, які впродовж століть мали зв'язки зі степами Поуралля, Поволжя. Із заходу, завдяки центральноєвропейському походженню тшинецької культури, надходили тамтешні новації. Балкансько-дунайський південно-західний ареал з його значними центрами палеометалевої металургії через носіїв культур Монтеору, Ноуа, Сабатинівка, що йшли шляхами з Подністров'я, позначився на населенні Волині (зокрема, в XIV–X ст. до н. е. та й раніше) як потужний нурт культурно-економічних ідей.

Північно-західна частина України, яка була тісно пов'язана з центральноєвропейськими культурно-історичними процесами, в епохи енеоліту, бронзи становила провінційну, але важливу контактну зону, де перетиналися шляхи міграцій із південного та північного заходу, а також із півночі, півдня і сходу. Різні етнічні групи, перебуваючи тут, залишали вироби військового та ритуального призначення. Зібрані зразки елітної (па-

радної) зброї – сокир та булав (*іл. 10, іл. 11*), які, ймовірно, належали військовій знаті, представляють культури енеоліту і доби бронзи, зокрема лійчастого посуду, пізньотрипільську, кулястих амфор, протомежановицьку, городоцько-здовбицьку, ранньомежановицьку, стжижовську, тшинецьку. Носії цих культур мали або власну специфічну зброю, або запозичену, одержану шляхом обміну від інших етнічних груп [Охріменко, 2008, с. 25–42] (*іл. 12 – іл. 15*).

Суспільний прогрес на теренах України зумовлювався протистоянням чи взаємодією двох світів – скотарів-кочівників Причорномор'я та землеробів лісостепу. На просторах українських земель з'являються монументальні високі насипи над усипальницями знаті – вождів-патріархів, ватажків, жерців, видатних воїнів (Керносівський ідол та ін.). У них знайдено мистецьки виготовлені кам'яні булави, оздоблені загадковим декором бойові сокири, конеголові скіпетри (с. Суворове біля Одеси).

У період пізньої катакомбної культури (перша третина II тис. до н. е.) поховання чоловіків часто супроводжувалися зброєю. Неодноразово знаходили повний її набір: луки і сагайдаки зі стрілами, списи й дротики з крем'яними наконечниками, округлі камені до пращ, кинджали. У багатьох випадках поховані у катакомбах мали черепно-мозкові травми [Рассамакин, 2001, с. 20–27].

На північному заході України в цей період перебувало населення пізньошнурових: межановицької, городоцько-здовбицької та стжижовської, – культур, озброєне кам'яними сокирами, виготовленими з кременю кинджалами, наконечниками стріл і списів. Приблизно в XXV–XXIV ст. до н. е. носії катакомбної культури, а пізніше культури багатоваликової кераміки проникають на південь Волині, зокрема на Дубенщину [Ткач, 2007, с. 598–709; Охріменко, Скляренко, Локайчук, 2017, с. 119, 120, 137].

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

Серед масових виробів енеоліту–бронзи – кам'яних сокир – виділяються звичайні, що могли використовуватися, наприклад, на полюванні й були завжди з мисливцем, та елітарні, тобто знаки влади військової аристократії. Останні виготовлені з особливою старанністю (оригінальні, багатодекоровані, поліровані). Зокрема, це стосується сокир катакомбної культурно-історичної спільності, особливо інгулецької культури (рис. 1.16 – рис. 1.17).

Сокири були зручною та поширеною зброєю (іл. 16 – іл. 26). На противагу наконечникам списів, вони більш міцні й ефективніші в близькому бою. Про це свідчать і тогочасні поховання чоловіків-воїнів, виявлені в багатьох місцях.

У різні періоди, в тому числі в енеоліті та в епоху бронзи, ймовірно, існував культ сокири. Цей предмет міг асоціюватися з громом та блискавкою (що видно із зображення на сокирі з с. Горожине Миколаївської обл.).

Уявлення про рівень розвитку духовної, матеріальної культури носіїв тшинецько-комарівської культури (ТКК), а також про суспільні процеси дають поховальні пам'ятки. У статті «Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і в пізньому періодах епохи бронзи» М. Бандрівський аналізує поховальні пам'ятки тшинецької та комарівської (або тшинецько-комарівської) культур, а також окремі стжижовської – с. Великий Боратин поблизу Луцька. Ці пам'ятки автор умовно поділяє на три категорії: 1) поховання осіб вищого соціального рангу (військова аристократія, родоплемінна знать, представники релігійного культу; 2) поховання заможних родових общинників; 3) бідніші поховання простих членів громад [Бандрівський, 2006, с. 76]. До перших, які нас найбільше цікавлять, віднесено кургани I, II біля с. Івання Дубенського р-ну – дослідження І. Свешнікова, Нетішин – розкопки В. Самолюка та інші.

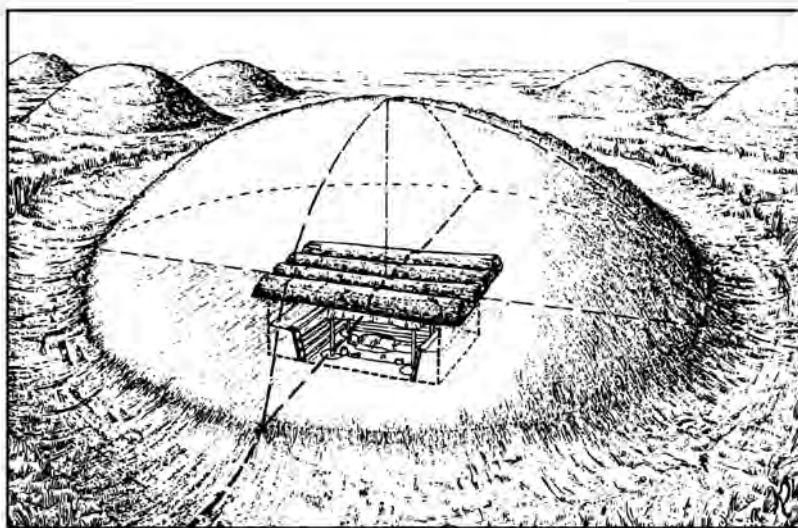
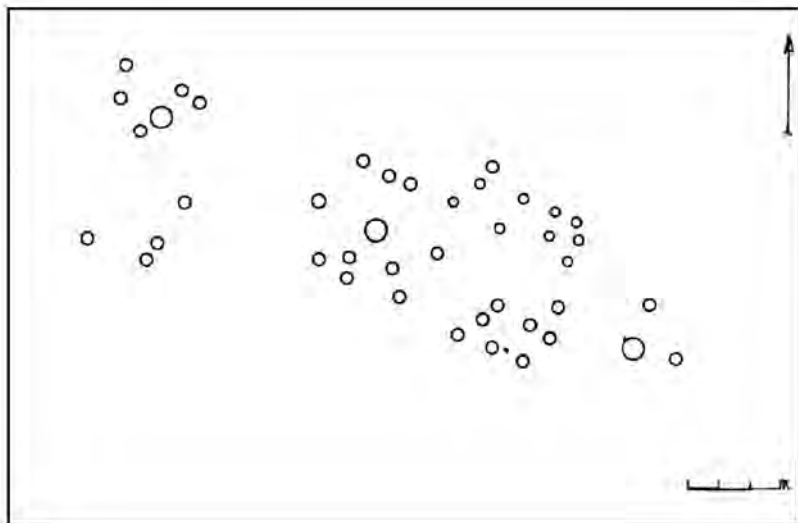

Рис. 1.18. План розташування курганів Гордійівського могильника. Реконструкція поховальної споруди (за С. Березанською, Б. Лобаєм). Художник П. Корнієнко

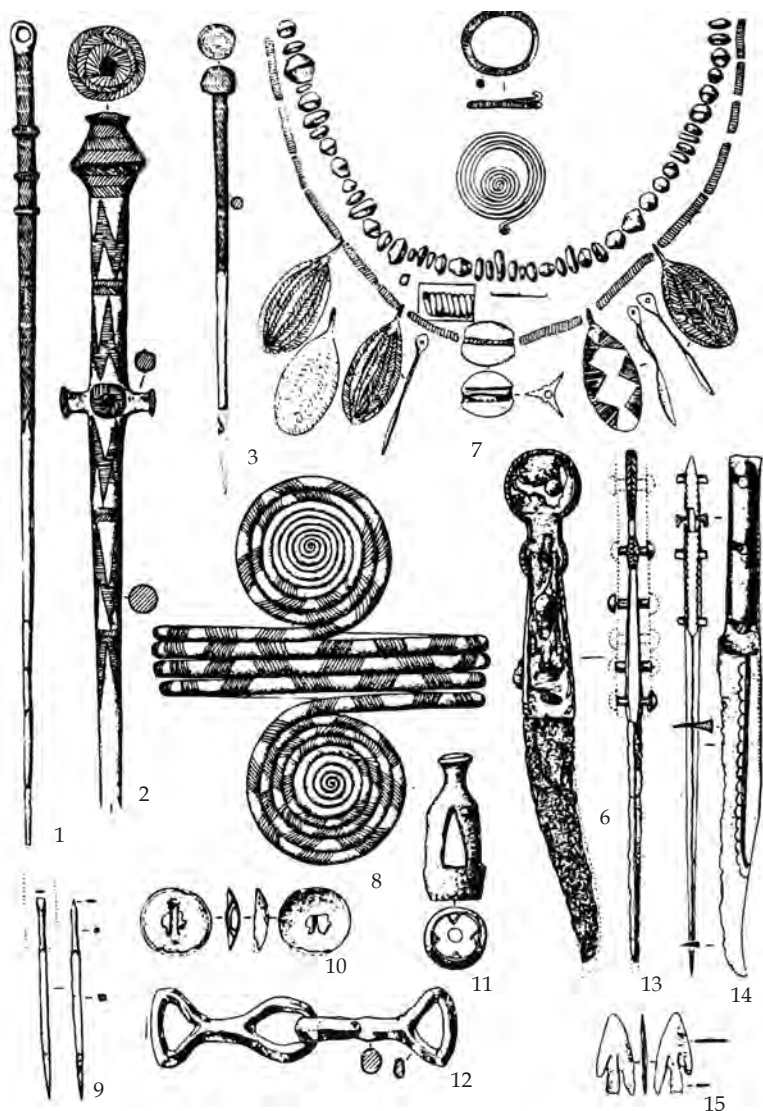

Рис. 1.19. Інвентар поховань Гордійвського могильника; 1-3 – шпильки; 4-5 – підвіски; 7 – намисто; 8 – браслет; 9 – шило; 10 – гудзик; 11 – дзвоник; 12 – вудила; 13-14 – ножі; 15 – вістря стріли; 1-3, 8, 9-12, 14, 15 – бронза; 4, 5, 7 – золото; 6 – буритин; 14 – залізо; золото (за С. Березанською, Б. Лобасем)

Біля с. Івання на Рівненщині в південно-західній частині кургану № 1 (діаметр – 45–50 м та висота – 1,5 м), що був розташований в урочищі Могилки на правому березі р. Ікви, пошкодженому силосними ямами, 1966 року виявлено чоловіче поховання, біля скелета – бронзову парадну сокиру [Свешников, 1968, с. 160].

У кургані № 2, розташованому за 100 м на захід від першого, відкрито споруду для спалення покійника розміром 4,8х2,7х3,10 м, зорієнтовану по лінії захід-схід, яка мала 13 дубових стовпів, діаметром 12–30 см [Свешников, 1968, с. 159–168]. Під цим самим курганом скраю поховано у скорченому положенні на правому боці двох жінок з багатими поховальними дарунками: горщиком та бронзовими прикрасами: шпилькою, трьома браслетами з кінцями, закрученими в щиток.

З об'єкта Б цього кургану (Івання II) походить черпак з ручкою, бронзові браслети більшого діаметру, перстені та кинджал. Це поховання було основним і належало особі високого соціального рангу [Бандрівський, 2006, с. 77–80]. На це вказують: 1) особливості поховальної споруди з дерев'яних плах, 2) неповне спалення, 3) поховальні офірування коштовних металевих предметів (іл. 75, іл. 76).

За описом автора розкопок І. Свешнікова, курган Івання II є родовим з центральним чоловічим похованням. Біля нього знайдено, крім згаданих вище речей, крем'яне вістря та золоту сережку (!). Неподалік було поховання жінки з браслетами та двома посудинами. На місці кремації відкрито могилу ще однієї жінки середнього віку (близько сорока років), похованої за обрядом тілоспалення (кремації). На її руках та ногах були бронзові браслети, на грудях – шпилька. Під насипом цього ж кургану виявлено також рештки ще двох молодих жінок, імовірно, служниць, не спалених, майже без дарунків.

Отже, курган Івання II, по суті, поховання представників родової еліти, що встановлюється за: а) великими

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

розмірами насипів (діаметром до 55 м); б) обрядом поховання – спорудження поховальних об'єктів (камер), спалення; в) набором дорогих поховальних дарунків. Супровідний інвентар, як і в кургані з Івання I, унікальний: парадна бронзова сокира, рідкісний кинджал, золота сережка. Подібні престижні речі відомі з поховань біля с. Комарів Івано-Франківської області, де знайдено ніж з черенком (курган VI), спіральні пронизки, лійчасті підвіски, перстені, шпильки. З двох курганів у Комарові походять золоті прикраси – калачикоподібні підвіски та перстень (із золотого дроту).

Кургани біля с. Івання привертають увагу: 1) наявністю аж двох насипів–усипальниць із багатими дарунками, 2) рідкісними виробами зброї – сокира із циліндричною втулкою, кинджал, сережка з золота, – що свідчить про заможність похованих та їх причетність до далекосяжного обміну. Постає питання: завдяки чому були здобуті такі статки? Можна гадати, що один один із чинників – це наявність поблизу (над Іквою) покладів високої якості кременю, який слугував для виробництва знарядь праці та зброї. Інше джерело надходжень, імовірно, контроль за торговим шляхом, який, не виключено, пролягав по Ікві або проходив суходолом біля неї. У цьому випадку цінними матеріалами, які транспортувалися, могли бути бурштин та мідь із відомих на Поліссі родовищ, а також базальт, з якого виготовляли бойові сокири.

Припускаємо, що представники військової верхівки, поховані біля сучасного с. Івання, контролювали певну територію, їм підпорядковувалися розташовані тут поселення. Слід зауважити, що поблизу цього ж села (Івання) І. Свешніковим відкрито ще одне поховання, проте, імовірно, вождя-жерця культури кулястих амфор, який володів бурштиновим диском [Свешніков, 1974, с. 155–156].

Яскравими прикладами процесів, що відбувалися на теренах Західної України в пізній період доби брон-

зи, є згадані елітні поховання біля с. Івання на Дубенщині, Гордіївський могильник на Вінничині, підкурганні поховання поблизу Нетішина, досліджувані І. Свешніковим [Свешніков, 1974, с. 159–168], С. Березанською у співавторстві з В. Ключком [Березанська, Ключко, 2011, с. 7–113] (*іл. 79 – іл. 82*), В. Самолюком [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–125], Б. Лобаєм [Березанська, Лобай, 1994, с. 148–153] (*рис. 1.18; рис. 1.19*), скарби (Бородинський, Млинівський, Кам'янка-Бузький та ін.) (*іл. 62, іл. 70–іл. 72*), предмети – знаки влади.

Подібність посуду, знарядь праці, господарства, проявів духовної культури тшинецько-комарівського населення північної частини України дають підстави припустити, що це було своєрідне переддержавне утворення східних протослов'ян, яке існувало в XVI–X ст. до н. е.

Зброя і знаки влади – булави та сокири – поширювалися на просторах між Причорномор'ям і Прибалтикою. Як бачимо з досліджень останніх років, вони потрапляли і на Волинь, у Верхнє Подністров'я. Деякі з цих виробів є не лише знаковими (сакральними), а й справжніми мистецькими шедеврами. Зброєю, яка виконувала роль владних атрибутів, можна вважати парадною, особливо зважаючи на старання виготовлення її досвідченими майстрами. Знайдені вироби вражають вишуканістю виконання, вони ретельно відполіровані, інколи прикрашені (орнаментовані), їхні пропорції були ідеальними, до того ж враховувалася зручність у бою.

Література

1. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 72–92.

2. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.
3. Березанська С. С. Гордіївський могильник / С. С. Березанська, В. І. Ключко // Гордіївський могильник / за ред. В. І. Ключка. – Вінниця, 2011. – С. 7–113.
4. Березанська С. С. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордівка на Південному Бугі (попереднє повідомлення) / С. С. Березанська, Б. І. Лобай // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 148–153.
5. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 158 с.
6. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
7. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 257 с.
8. Іллінський В. Є. Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда): попереднє повідомлення / В.Є. Іллінський, С. Ж. Пустовалов // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 142–156.
9. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Ключко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.
10. Маркус І., Охріменко Г. Приватна збірка кам'яних сокир, виявлених на території Волинської області / І. Маркус, Г. Охріменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся : наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 27. – С. 202–206.
11. Охріменко Г. Елітні вироби доби енеоліту – бронзи на Волині як знаки влади / Г. Охріменко, С. Локайчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся : наук. зб. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 309–313.
12. Охріменко Г. Знаки влади та елітарна зброя 5–6 тисяч років тому / Г. Охріменко, С. Локайчук // Волинь : Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис. Число 10. – Луцьк, 2008. – С. 25–42.

13. Охріменко Г. Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 416 с.
14. Прищепа Б. Історичне краєзнавство Волині : навч. посіб. / Б. Прищепа, О. Прищепа. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.
15. Пустовалов С. Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності / С. Ж. Пустовалов // Культурологічні студії. – К. : КМ «Academia», 1996. – Вип. 1. – С. 260-279.
16. Пустовалов С. Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності (інгульська культура останньої чверті II тис. до н. е. / С. Пустовалов // Східний світ. – К., 2000. – № 1-2. – С. 94-118.
17. Рассемакин Ю. Я. У истоков «гонки вооружений» / Ю. Я. Рассемакин // Древний мир. – 2001. – № 1. – С. 17-27.
18. Свешников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. К. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159-168.
19. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
20. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / за ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, Черных Е. Н. Культура многоваликовой керамики Евразии (к постановке проблемы) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. – М., 1984.
21. Черняков І. Т. Стела бронзової доби з Верхоріччя / І. Т. Черняков // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 37-47.

1.2. Етномілітарні процеси в середній період доби бронзи

Дослідники давно помітили, що в первісні часи існували контакти між етнічними групами з досить віддалених територій. Зокрема, продуктивною виявилася ідея зв'язків Причорномор'я з Балтією. Її автором є археолог, професор з Познаня Александр Косько. Проблема тиці міжетнічних контактів присвячене познанське наукове видання *Baltic-Pontic Studies*. Напрацювання з цієї теми знаходимо в американській дослідниці Марії Гімбутас (рис. 1.20).

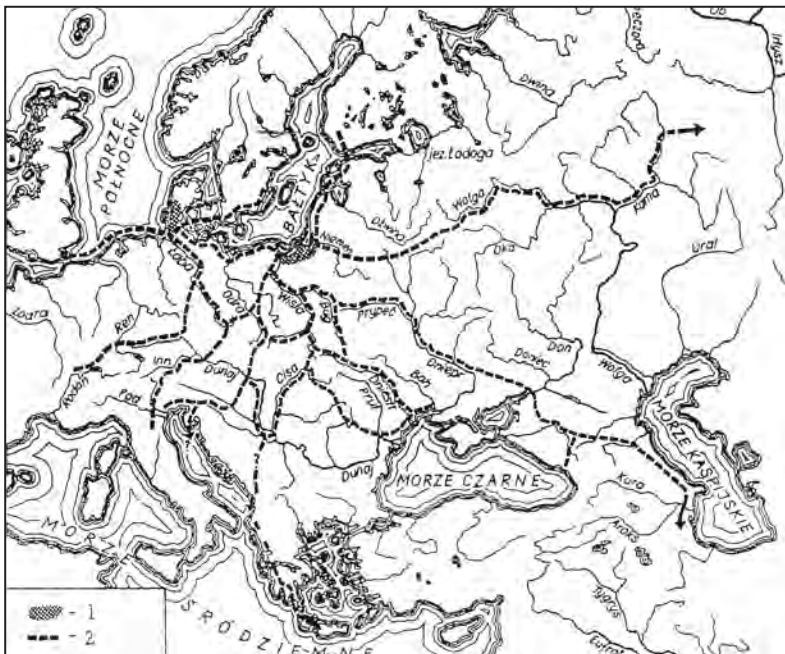

Рис. 1.20. Шляхи за доби бронзи (за М. Гімбутас)

Терени Волині та Волинського Полісся, як з'ясовується в останні роки, входили у важливу транзитну зону між південним сходом і північним заходом. Доказ цього – численні імпорتنі артефакти, серед яких предмети озброєння: кам'яні та бронзові сокири, крем'яні та бронзові кинджали, металеві (бронзові) ретушери, «цитринові» булави, крем'яні наконечники списів. Доведеним фактом є те, що невелика частина катакомбного населення (а пізніше і носії культури багатоваликаної кераміки) перемістилися в кінці III-го – на початку II тис. до н.е. в басейн Стиру та Горині. Через кілька століть (приблизно у XX ст. до н.е.) на основі цього номадичного (кочового) населення з'явилася нова оригінальна культура – стжижовська, носії якої проживали в басейнах Горині, Стиру, Західного Бугу.

Оскільки катакомбні племена відзначалися воєвничістю (особливо інгулецька культура – панівна частина цього кочового населення), доцільним було б зробити деякі порівняння мілітарної ситуації в Причорномор'ї та на Волині цього періоду з таких причин: 1) між обома зонами – степу та лісостепу – простежуються різноманітні зв'язки; 2) за кількістю та різновидами зброї археологічні пам'ятки Волині, можливо, і не поступаються причорноморським. Для зіставлень важливо схарактеризувати предмети озброєння з поховань воїнів, з поселень та окремі знахідки.

За даними В. Клочка та С. Пустовалова, у катакомбного суспільства Північного Причорномор'я були такі види озброєння:

1. *Луки та стріли.* Останні представлені листоподібними невеликими формами з глибокою виїмкою в основі [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 121–122]. На Західній Волині в цей час поширеними були переважно трикутні, серцеподібні наконечники, що використовувалися носіями городоцько-здовбицької (ГЗК), межановицької (МК),

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

стжижовської (СК) культур [Маркус, Охріменко, 2010, с. 117, рис. 2.72: 1–6]. Проте і в зоні волинських лісостепів трапляються наконечники стріл, дуже подібні до катакомбних (знахідки О. Романчука) [Охріменко, Маркус, Ткач, 2005, с. 348, рис. 1: 60–63].

2. *Дротики*. Як і в катакомбних спільнотах, так і в пізньошнурових культурах такі знахідки трапляються зрідка. Усього авторам відомо кільканадцять подібних виробів. Один з них походить із с. Ничогівка Маневицького р-ну Волинської обл., тобто із зони Полісся [Маркус, Охріменко, 2010, с. 178, рис. 2.73: 8]. На відміну від причорноморського регіону, на території північно-західної України частіше знаходять крем'яні наконечники списів та кинджали, розрізнити які буває дуже важко. Ця категорія виробів більш масово з'являється в пізній період доби бронзи – у тшинецькій та комарівській культурах.

3. *Праці*. Округлих крем'яних та кам'яних виробів знайдено на північному заході України сотні. Частина з них слугувала розтирачами. Проте, якщо в катакомбній культурі ці знахідки походять з курганных поховань воїнів і можуть бути віднесені до зброї (Заможне 8/1; Цілинне 1/25 та ін.) [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 122], то на Волині такі випадки невідомі.

4. *Бойові сокири (сокири-молоти)*. За даними В. Клочка та С. Пустовалова, ці вироби – найбільш поширена категорія зброї у військових похованнях інгулецької культури катакомбної культурно-історичної спільноти (КІС). На думку цих авторів, типологічно вони подібні до ранніх сокир культури лійчастого посуду. Багато різновидів сокир катакомбної КІС «зустрічаються практично в усіх європейських культурах бойових сокир» [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 122]. Вони часто мають вигин у бічному профілі, грибоподібний обушок (остання риса також притаманна виробам КЛП). Особливостями інгулецьких сокир є висока якість обробки поверхні та чіткі грані, що виді-

ляють «плечі» виробів. Сокири з Виноградного (33/4) та Златополя (25/15) Запорізької обл. (рис. 1.16: 9) подібні до сокир культур пізньошнурової кераміки [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 124]. Наведені спостереження – доказ взаємовпливів та обміну між центральноевропейськими та причорноморськими спільнотами, які були, наприклад, в зоні Прикарпаття і в часи пізнього енеоліту або ранньої бронзи (контакти ямної культури та лійчастого посуду), і в період середньої доби бронзи (імовірна взаємодія городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської культури з катакомбною КІС).

Один із різновидів інгулецьких сокир – парадні (елітні) вироби із врізним орнаментом, що виготовлялися з високоякісних твердих порід – порфірито-діабазів [Шарафутдінова, 1980, с. 60–69]. Зважаючи на твердість каменю, орнаментувати їх було надзвичайно важко, і все ж вони вражають вишуканим і тонким декором (іл. 14). Така складна, близька до ювелірної техніка обробки каменю не характерна для зброї європейських культур [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 124]. За якістю обробки інгулецькі сокири подібні до анатолійських з Трої-ІІ та з могильника Дорак.

Однотипними й також унікальними є сокири з Єзеро в Болгарії [Georgiev, 1979, с. 547]. На думку М. Запотоцького, згадані форми сокир КЛП – наслідок балканських, подунайських та близькосхідних впливів [Zapotocky, 1989, s. 95–103]. Вони ж, імовірно, стали прототипами сокир інгулецької культури і, не виключено, західноволинських. Орнаментованими часто були і кам'яні булави (рис. 1.21; рис. 1.22).

Для донецької катакомбної культури характерні також бронзові втульчасті бойові сокири місцевого виробництва серпоподібною форми [Клочко, Пустовалов, 1992, с. 124–127, рис. 5]. Таких виробів на Волині відомо небагато (Смолигів та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.23: 1, 2].

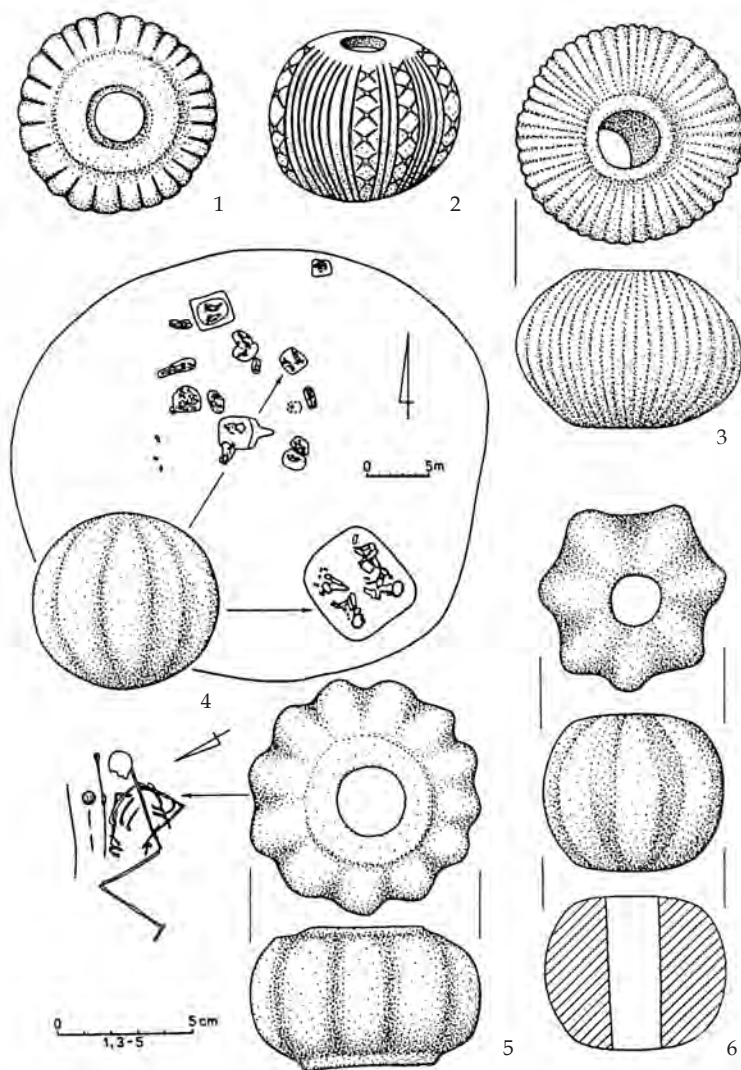

Рис. 1.21. Булави із зони Балтики (за В. Клочком)

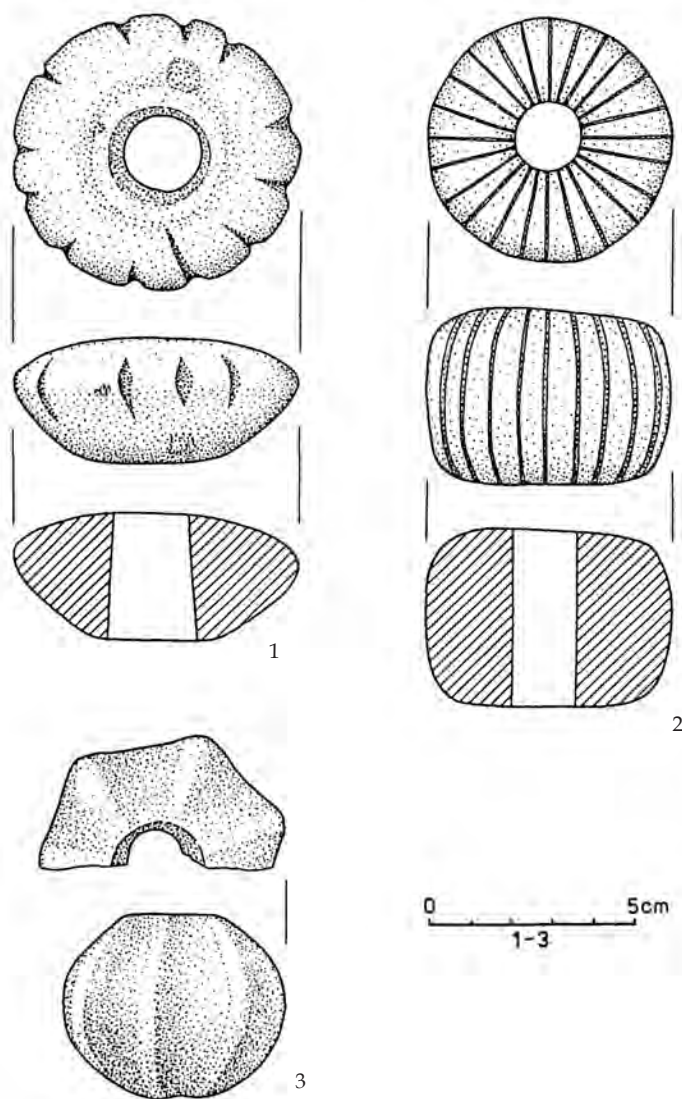

Рис. 1.22. Булави із зони Балтики (за В. Клочком)

Стосовно великої кількості кам'яних сокир, пов'язаних із культурами шнурової кераміки, що домінують в усіх археологічних збірках музеїв лісостепової частини Правобережної України, досі немає жодного, цілком переконливого пояснення. Існує думка, що це матеріальні свідчення перебування тут під час воєнних походів воюючих племен. Відомі кам'яні сокири різних типів – човноподібні, клиноподібні, п'ятибічні, довгообушкові та інші, що належать до раннього, середнього та пізнього етапів доби бронзи. За нашими спостереженнями та підрахунками, все ж найбільше їх припадає на середній період (кінець III – початок II тис. до н.е.) Це був час проникнення на Західну Волинь кочових причорноморських катакомбних спільнот в середовище городоцько-здовбицької та межановицької культур.

Зображення сокир бачимо на стелах з Наталівки, Керносівки, Бахчі-Елі, Добруджі. Окремі із зображених на кам'яних статуях сокир належать до типу вислообушних і подібні до бронзових та кам'яних виробів катакомбної або бабинської культур початку II тис. до н. е. [Кореневський, 1976, с. 16–31].

У публікації І. Т. Чернякова, присвяченій стелі-статуї воїна з Верхоріччя, знаходимо опис однієї з найбільш інформативних пам'яток, що дають нам мистецький та достовірний образ представника військової еліти та речей, що його супроводжували в житті: лук, сагайдак за плечима, сумка, можливо, з набором предметів для виготовлення стріл, широкий військовий пояс та, імовірно, шкіряний панцир (стела з Верхоріччя); сокира, можливо, кістяна пряжка до пояса БК (Чобручі). На деяких зображеннях добре передано певні анатомічні деталі, рухи: руки, зігнуті в ліктях, з прорисованими пальцями (Верхоріччя), ступні ніг (Чобручі), танцююча пара людей (Казанки) (рис. 1.23 - рис. 1.27).

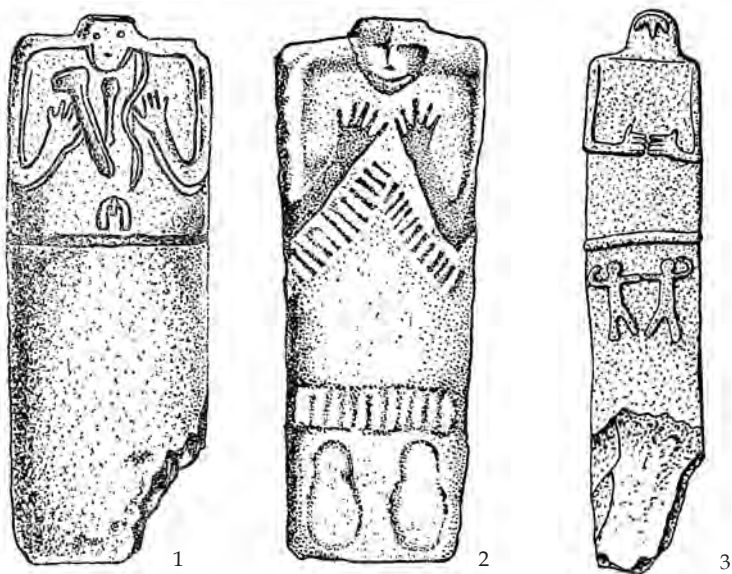
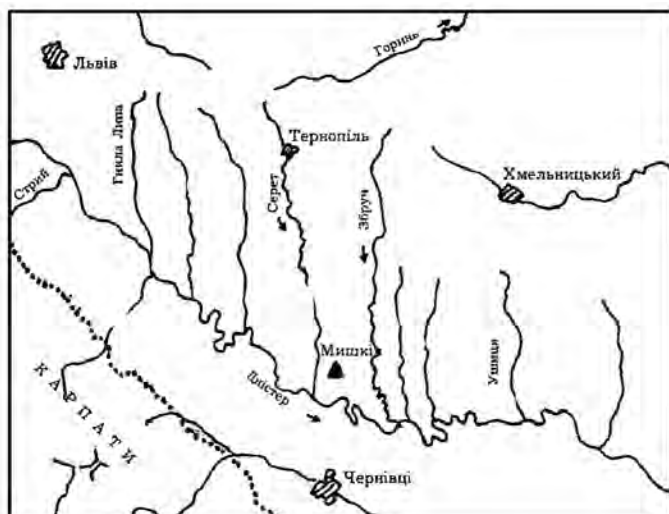

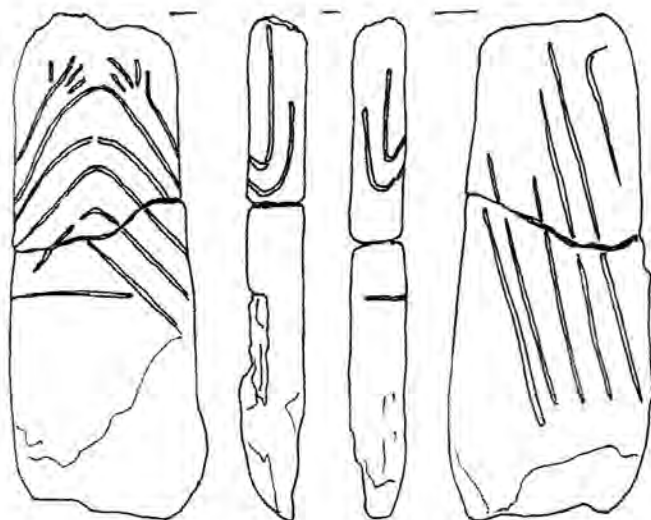
Рис. 1.23. Кам'яні антропоморфні стели: 1 – с. Наталівка; 2 – Білогру-
дівка; 3 – с. Казанки

Рис. 1.24. Керносівський ідол

1

2

0 0,5 м

Рис. 1.25. Село Мишків Заліщицького району Тернопільської області:
1 – карта; 2 – кам'яна стела (за В. Олійником)

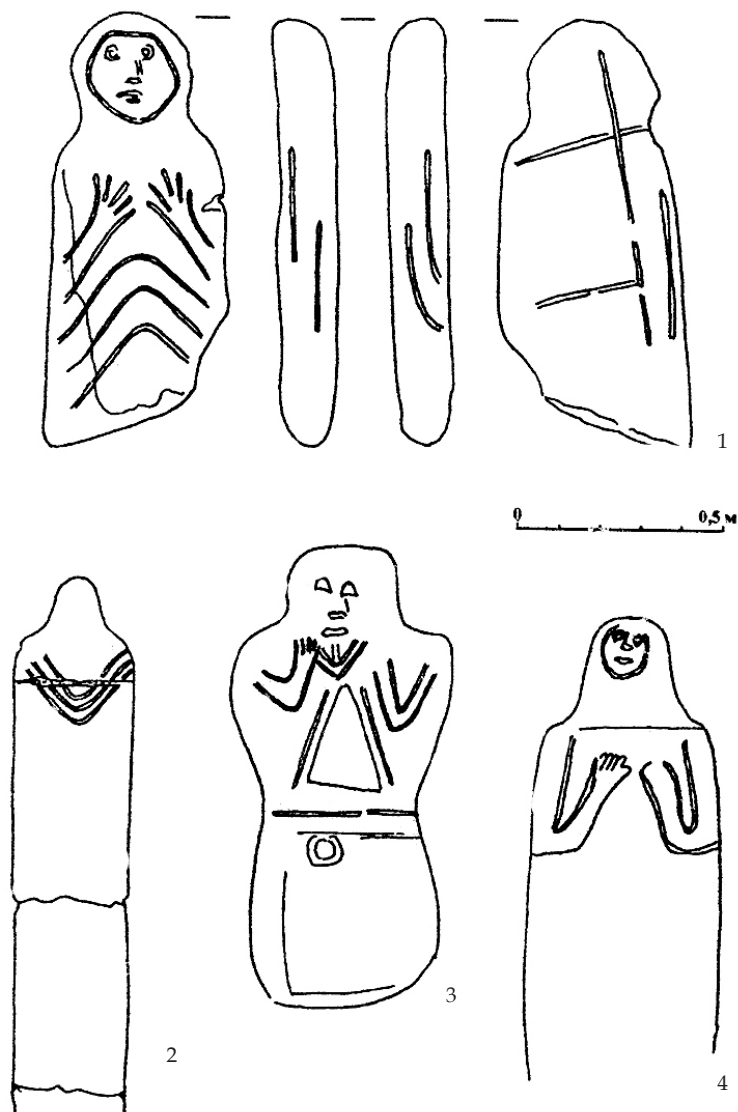

Рис. 1.26. Кам'яні стели кінця енеоліту – початку раннього періоду доби бронзи: 1 – Мишків, Заліщицький район Тернопільської області (за В. Олійником); 2 – Нальчик (Північний Кавказ, за А. Нечитайло, 1991); 3–4 – Абу Ірейн і Білла (за В. Даниленком)

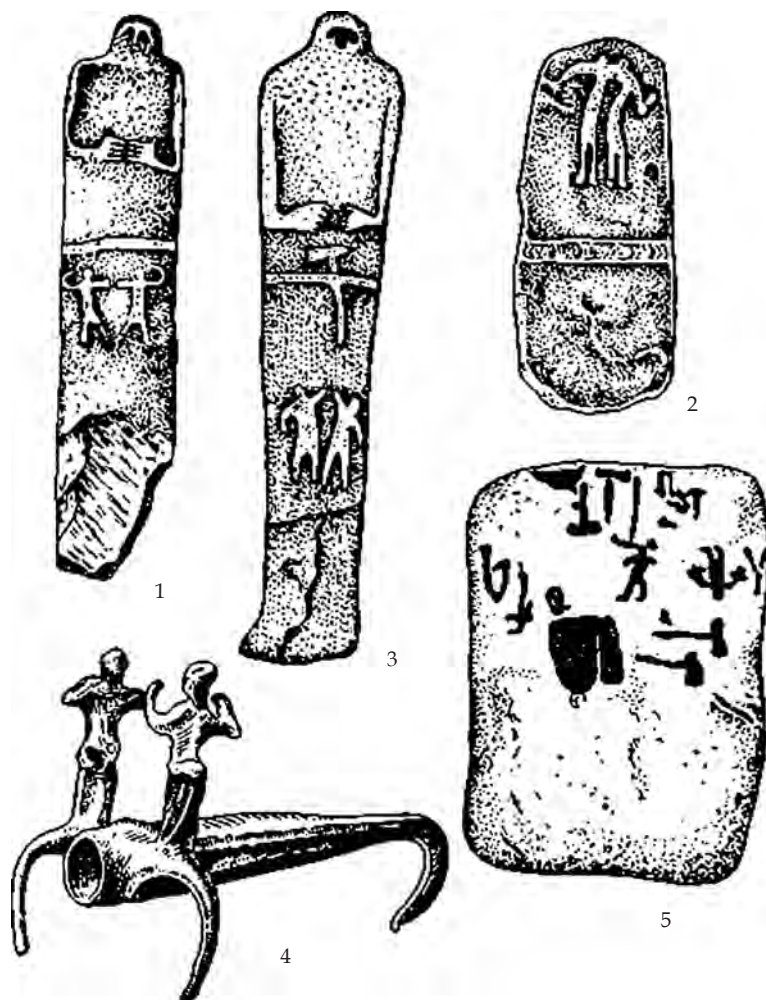

Рис. 1.27. Зображення сцен боротьби на пам'ятках мистецтва доби бронзи

Найповніше атрибути вождя представлені на Керносівській стелі: пояс, за який заткнута сокира навскіс та інших дві сокири, булава, лук зі стрілою, кинджал, двоє коней тощо. Стела із зображенням зброї – сокири – знайдена біля с. Федорівка на Полтавщині та описана А. Б. Супруненьком [Супруненко, 1990, с. 31–35, 78–79] (*ил. 1, ил. 2*).

Як пише І. Т. Черняков, подібні стели зі зброєю, відомі в Молдові, Румунії, Болгарії, мають подібні риси, зокрема нижню частину, призначену для закопування [Черняков, 2005, с. 41]. Стели Північного Причорномор'я досліджував також Д. Я. Телегін [Телегін, 1991, с. 13; Telegin, Mallori, 1995, s. 319–332], проте відносив їх до ямної та кемі-обинської культур. Згадані автори підготували карту стел, виявлених в Причорномор'ї, та їх опис (каталог) [Telegin, Mallori, 1995, s. 319–332, Fig. 1].

І. Т. Черняков повідомляє про відомі йому 350 кам'яних стел на теренах Припонтиди. Це найбільша кількість в зоні їх поширення – Греції, Болгарії, Румунії, Туреччині, Нижньому Дону, Північному Кавказі [Формозов, 1965, с. 177–181; Златковская, 1963, с. 79–88]. 20 з них мають не лише антропоморфні риси, а й зображення деталей тіла, зброї, різних сцен [Черняков, 2005, с. 42]. Опис декількох стел подано в колективній монографії «Давня скульптура та пластика України від пізнього палеоліту до Середньовіччя» (К., 2009):

1. *Керносівський ідол* – с. Керносівка Дніпропетровської обл. Висота – 1,2 м, ширина – 0,36–0,40 м, товщина – 0,24–0,29 м. Знайдено 1971 року (1973 р.?) біля курганного могильника (середина – друга пол. II тис. до н. е.). Стела зроблена з пісковика. Імовірно, її нижня частина була вкопана в землю. Виготовлялася підтесуванням, різбленням, шліфуванням каменю. Уся поверхня тулуба ідола щільно орнаментована в техніці заглиблених «рівчачків». На ній зображено старшого озброєного чоловіка з луком, стрілою, булавою, двома металевими та

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

кам'яною сокирою, листоподібним ножом [Давня скульптура..., 2009, с. 162-166; Крылова, 1976, с. 36-46, рис. 1, 2, 3, 4] (рис. 1.24).

2. Село *Верхоріччя* Бахчисарайського р-ну (Крим) (XVIII-XVI ст. до н. е.) – стела, виготовлена з діориту в техніці підтесування, шліфування, пікетажу, різьблення. Заглиблення виконані інструментом типу різця з робочим краєм шириною 1,5-2 см. Висота її – 1,75 м, ширина – 0,42 м, товщина – 0,2-0,35 м. Знайдена учнями 1967 року. На ній зображено воїна з луком на грудях, руки в такому положенні, ніби тримають щось перед собою. Також є зображення двох невеликих фігурок людей, що ніби виконують танець. На спині ідола вирізьблено предмет чотирибічної форми, можливо, сагайдак (або футляр майстра з виготовлення крем'яних стріл) [Давня скульптура..., 2009, с. 156-157].

3. Місто *Ак-Чокрак* поблизу Бахчисарая (Крим) – стела висотою 1,45 м, шириною 0,37 м, товщиною 0,15 м. На ній зображено чоловіка із сокирою на поясі, нижче пояса видно фігурки людей у двобої (або танок). Призначення сакральне – в поховальному обряді. Датування – друга половина II тис. до н. е. [Давня скульптура..., 2009, с. 150].

4. Ще одну стелу знайдено поблизу с. *Казанки* Бахчисарайського р-ну (Крим). Виготовлена з діориту. Висота – 1,54 м, ширина – 0,3 м, товщина – 0,14 м. Зображено сцену двобою або священний танок. Датування – друга половина II тис. до н. е. [Давня скульптура..., 2009, с. 154] (рис. 1.23:3).

5. Інша стела виявлена біля с. *Наталівка* Дніпропетровської обл. Матеріал – пісковик. Висота – 1,74 м, ширина – 0,68 м. На фігурі ідола зображені пояс, лук, стріла, булава і сокира [Давня скульптура..., 2009, с. 100] (рис. 1.23:1).

Згадані антропоморфні стели воїнів-вождів – символи мілітарної ситуації періоду міграцій носіїв каткомбної та бабинської культур, героїчної епохи індоарі-

їв, шляхи яких пролягали між Уралом, Волгою, Дніпром, Дунаєм, а окремі групи проникали на Сокальську височину, у Польщу, Білорусь (Прип'ятське Полісся), врешті-решт в Індію (рис. 1.20).

Як відомо, люди обожнювали те, що мало велике значення в їхньому житті. В. Даниленко вважав, що на антропоморфних стелах показано божества з атрибутами [Даниленко, 1969, с. 219–223]. Аналогію можна вбачати в стелі з зображенням вавилонського бога грози, природи, вітру, бурі, дощу Адада (Бір, Біркус, Блискавка); його атрибути – блискавка та молоток [Тураєв, 1936, I, с. 121]. У легенді про чотири золоті дари, що впали з неба, переказаній Геродотом, згадуються чаша і сокира. Ці священні золоті дари скіфські царі дбайливо оберігали, поклонялися і приносили їм жертви [Геродот, 1993, с. 188]. У фінікійців було уявлення про бога Туама («бога-молотка») [Тураєв, 1936, II, с. 6].

На сакральність сокир вказують моделі цих виробів з обпаленої глини. І. Михальчишиним знайдено, зокрема, модель бойової сокири в с. Малі Грибовичі Львівської обл. на поселенні культури лійчастого посуду. Такі вироби відомі із с. Зимного Володимир-Волинського району, Грудека над Західним Бугом та з с. Голишів Луцького району [Маркус, Охріменко, 2010, с. 378–379]. Цікаві думки стосовно моделей сокирок-молотків з поселення ранньої бронзи Єзеро в Болгарії висловлює М. Мерперт, який вважає, що вони лише імітували військові, парадні, ритуальні [Мерперт, 1975, с. 163–172].

Сокири, на противагу наконечникам списів, були міцніші й ефективніші в близькому бою. Загалом ці артефакти потребують більш докладного дослідження.

Стосунки північно-західного населення сучасної території України та степового могли бути різнобічними і довгочасними. Важливість вивчення спільнот шнурових та епішнурових культур полягає в тому, що вони вважаються предками слов'ян, балтів, германців. Частину ката-

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

комбного населення вчені пов'язують генетично з індоаріями, які захопили пізніше частину Індії.

За спостереженнями Л. С. Клейна, індоарійськими елементами в культурі катакомбної спільності є: катакомба як форма поховальної споруди; парні поховання чоловіка та жінки; використання вохри в поховальному ритуалі; кам'яні булави та сокири як репліки «ваджри» – кийка Індри; комплекти гральних костей; наявність половини тулуба коня у могилі; курильниці (рис. 1.28). Проте катакомбна спільність не може бути визнана одноетнічною, індоарійською, оскільки складалася з кількох відмінних між собою культур. Поряд з індоарійським у катакомбній спільності можна припустити наявність прагрецького та давньопівнічнокавказького етнічних компонентів [Клейн, 1968; Давня історія України, 1997, с. 401].

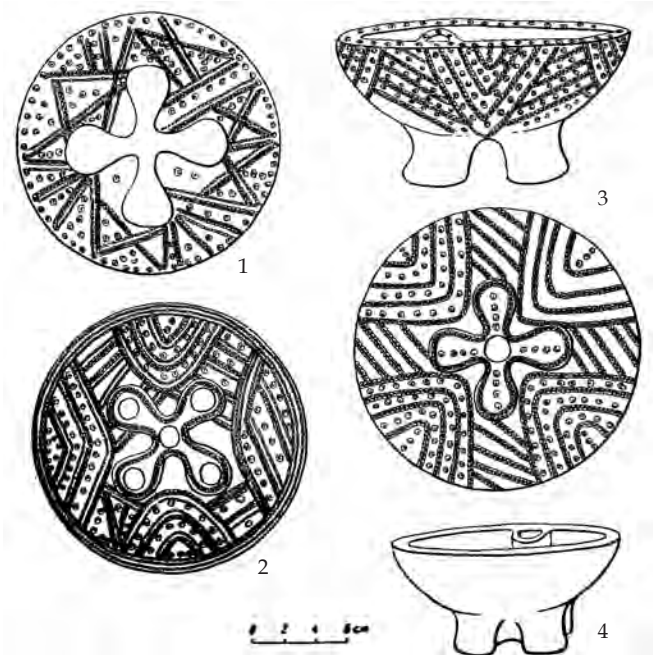

Рис. 1.28. Курильниці з курганів в урочищі «Три брата» під м. Степним: 1 – к. 6, п. 6; 2 – к. 27, п. 3; 3 – к. 22, п. 1; 4 – к. 25, п. 1

Індоарійська етнічна належність принаймні певної частини катакомбних племен археологічно аргументована. Використання катакомбниками Північного Причорномор'я техніки порошкового живопису, поширеного з прадавніх часів у аріїв Північно-Західної Індії, є доказом на користь цієї гіпотези [Довженко, Солтыс, 1991, с. 117–128; Пустовалов, 2000, с. 101, рис. 8].

У першій чверті II тис. до н. е. з південними катакомбними та пізньоямними племенами співіснували носії культур шнурової та епішнурової кераміки, які заселяли Полісся, північну смугу лісостепу та Прикарпаття. Загалом культури шнурової кераміки, або «бойових сокир», займали величезні терени Середньої та Східної Європи [Давня історія України, 1997, с. 406].

Просуваючись на північний схід, носії найпівденнішої групи культур шнурової кераміки контактували зі степовиками. Кілька типових для шнуровиків посудин знайдено в похованнях інгульської катакомбної культури [Давня історія України, 1997, с. 407]. У Подніпров'ї взаємини «шнуровиків» та пізньошнурових груп із степовими племенами виявилися більш сталими й досить мирними. Племена епішнурових культур, ймовірно, збували катакомбникам кремінь та готові крем'яні знаряддя, про що свідчить наявність в обох культурах подібних за формою та технологією виготовлення предметів озброєння: кинджалів, вістер до дротиків, сокир. Замість крем'яних виробів, напевне, вони одержували металеві речі, що їх степовики виготовляли самі чи привозили з Північного Кавказу. Так можна пояснити, наприклад, знахідки бронзових сокир, наконечників до списів та прикрас у похованнях середньодніпровської культури шнурової кераміки та в пізніші часи. У районі безпосередніх контактів цих двох головних груп населення України, що локалізується на Середньому Дніпрі, виникає якась не досить виразна, етнічно змішана група населення, репрезентова-

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

на пам'ятками типу Бортничі, Ісковщина та ін. Напевне, аналогічний процес змішування двох різних етнічних груп відбувався в контактній зоні й більш східних районів. Проникнення культур шнурової кераміки на Лівобережну Україну фіксується вузькою смугою вздовж кордону між степом та лісостепом [Давня історія України, 1997, с. 407].

Дослідженнями С. Пустовалова, В. Ключка та ін. встановлено, що катакомбні племена характеризувалися стратифікацією суспільства: існував поділ на касти, панівною була інгулецька група, пригнобленим населенням пізньоямні племена. Як свідчать матеріали з поховань, військова еліта інгулецької групи ділилася на ранги. Для поховань найвищого розряду притаманні: 1) колісниці, 2) сокири (рис. 1.29), 3) булави, 4) вістря стріл та, імовірно, луки [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 134; Пустовалов, 1996, с. 277], дерев'яний ритуальний посуд (рис. 1.30).

Відкриття багатьох західноволинських та поліських поховань зі зброєю: кам'яними та бронзовими сокирами, наконечниками списів, кинджалами, наконечниками стріл, мідними, бронзовими, зрідка золотими прикрасами, що належать до середнього та пізнього періодів доби бронзи, дозволяє ставити питання про виділення серед місцевого населення прошарку професійних воїнів [Козак, Козак, 2010] (рис. 1.31). Особливо високі кургани, які зводилися з великою затратою часу та сил, належали найвищій родоплемінній еліті (Жорнів, Івання Дубенського р-ну, Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл., Скірче Горохівського р-ну Волинської обл. та ін.), а значить є свідченням вищого рівня організованості тодішніх соціумів. Про те, які етнічні групи перебували тут між собою у ворожих стосунках, сказати важко. Волинський лісостеп заселяло поліетнічне землеробсько-скотарське населення межановицької, городоцько-здовбицької, стжизовської, пізніше – тшинецької, бабинської, комарівської

культур (Полісся так само, крім МК, БК). Відомі приклади їхньої співпраці, зокрема на місці родовищ кременю. Особливості імовірних конфліктних ситуацій залишаються мало з'ясованими.

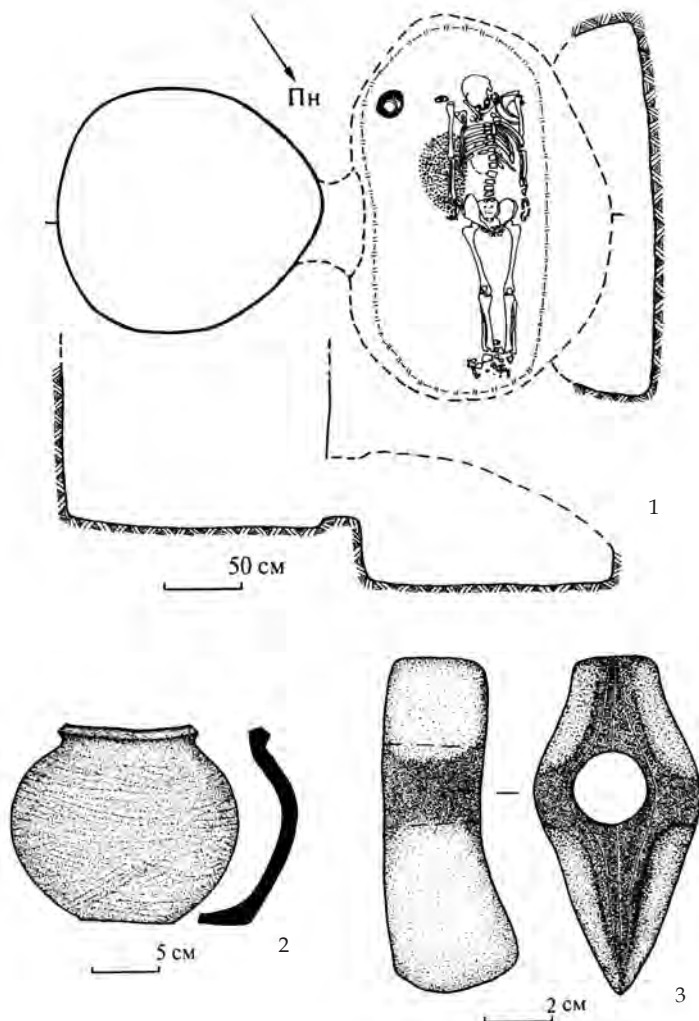

Рис. 1.29. Сугоклейська могила, поховання 13 катакомбної культури: 1 – план і перетин могили; 2 – горщик; 3 – кам'яна сокира (за А. Ніколовою)

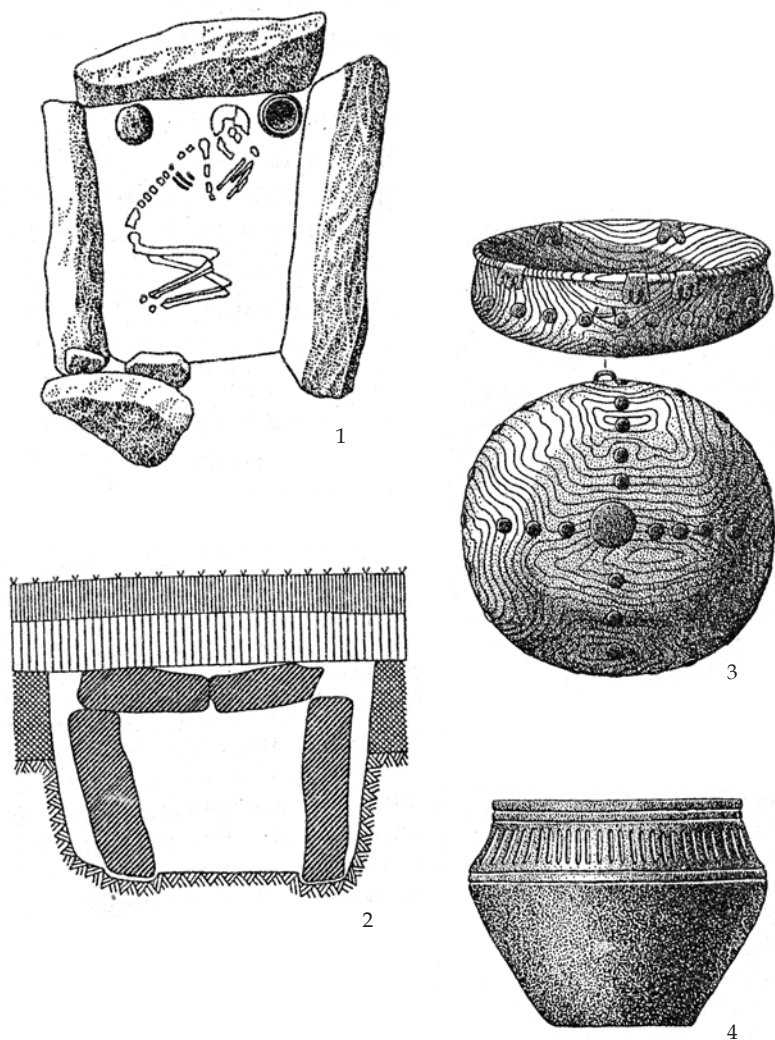

Рис. 1.30. Поховання праіранця в кам'яній скрині з глиняним горщиком та дерев'яною ритуальною чашею. Село Оріхове в Надпорожжі

Рис. 1.31. Кінні воїни та піший доби бронзи

Література

1. Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття : Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.
2. Березкин Ю. Е. Изучение ранних комплексных обществ Нового Света (разработки американских археологов / Ю. Е. Березкин // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб, 1991. – С. 9-15.
3. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко. – К. : Издательский дом «Скиф», 2012. – 308 с.
4. Генинг В. Ф. Синташта / В. Ф. Генинг, Г. Б. Зданович, В. В. Генинг. – Челябинск, 1992. – С. 302-318.
5. Геродот. Історія : в дев'яти книгах / Геродот; перекл. А. Білецького. – К. : Наук. думка, 1993. – 575 с.
6. Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
7. Давня скульптура та пластика України від пізнього палеоліту до Середньовіччя : у 5-ти т. – Т. III: Доба бронзи. – Частина 1. – К. : Родовід, 2009. – 173 с.
8. Даниленко В. Н. Неолит Украины : главы древней истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 260 с.
9. Довженко Н. Д. О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья / Н. Д. Довженко, О. Б. Солтыс // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К. : Изд-во Ин-та археологии АН УССР, 1991. – С. 117-128.
10. Зданович Г. Б. Феномен протоцивилизации бронзового века Урало-казахстанских степей. Культурная и социальная обусловленность / Г. Б. Зданович // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 179-189.
11. Златковская Т. Д. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы / Т. Д. Златковская // Советская этнография. – 1963. – № 1. – С. 79-88.

12. Іллінський В. Є. Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда): попереднє повідомлення / В. Є. Іллінський, С. Ж. Пустовалов // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 142–156
13. Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры : автореф. дисс... канд. ист. наук / Л. С. Клейн. – Ленинград, 1968. – 18 с.
14. Ключко В. І. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / В. І. Ключко, С. Ж. Пустовалов // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 118–141.
15. Козак О. Д. Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія) / О. Д. Козак, Д. Н. Козак // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 50–62.
16. Кореневский С. Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы / С. Н. Кореневский // Советская археология. – 1976. – № 4. – С. 16–31.
17. Коробкова Г. Ф. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура) / Г. Ф. Коробкова, О. Г. Шапошникова. – СПб. : Европейский Дом, 2005. – 316 с.
18. Крылова Л. П. Керносовский идол (стелла) / Л. П. Крылова // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 36–46.
19. Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині / М. Кучінко, Г. Охріменко. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.
20. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
21. Массон В. М. Феномен ранних комплексных обществ в древней истории / В. М. Массон // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб, 1991. – С. 3–8.

22. Мерперт Н. Я. Ритуальные модели топоров из Езеро / Н. Я. Мерперт // Памятники древнейшей истории Евразии. – М. : Наука, 1975. – С. 163–172.
23. Охріменко Г. Знаки влади та елітарна зброя 5–6 тис. років тому // Волинь: Всеукраїн. суспільно-політ., літературно-мист. часопис / Г. Охріменко, С. Локайчук. – Луцьк, 2008. – Число 10. – С. 25–42.
24. Охріменко Г. Розвиток озброєння первісного населення Волині / Г. Охріменко, І. Маркус, В. Ткач // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 346–363.
25. Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности : тезисы докл. – Запорожье, 1990. – С. 78–81.
26. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
27. Супруненко А. Б. Фёдоровский идол и курганы / А. Б. Супруненко. – Київ–Полтава: Друкарня «Гротеск», 2011. – 84 с.
28. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1991. – 80 с.
29. Тураев Б. А. История древнего Востока : в 2-х т. / Б. А. Тураев. – Ленинград, 1935. – Т. 1–2.
30. Формозов А. А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья / А. А. Формозов // Советская этнография. – 1965. – № 6. – С. 177–181.
31. Чарняўскі М. М. Знаходкі каменных свідраваних сякер на Панямонні / М. М. Чарняўскі, В. Л. Лакіза // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінськ, 1995. – № 7. – С. 46–59.
32. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань в Інгулі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60–69.

33. Georgiev G. I. Ezero, rannobronzovoto selishte / G. I. Georgiev. – Sofia : Izd-vo na Bŭlgarskata academia na naukite, Arkheologicheski institute, 1979.
34. Koško A. Zagadnienie wczesnobrązowej cezury w rozwoju «szlaku» Krym-Jutlandia / A. Koško // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S. 283–290.
35. Telehin D. Y. Statue-menhirs of the North Pontic Region / D. Y. Telehin, J. P. Mallori // Notizie Archeologiche Bergomensi. – Bergamo : Civico Museo Archeologico, 1995. – № 3. – S. 319–332.
36. Zapotocky M. Streitaxte der Trichterbecherkultur : ihke Typologie, Chronologie und Funktion / M. Zapotocky. – Praehistoria. XV–XIV. – Praha, 1989. – S. 95–103.

1.3. Елітні вироби доби бронзи як інсигнії влади

Утворення владної верхівки супроводжувалося накопиченням престижних речей, зокрема виготовлених із кольорових металів, дорогих порід каменю. Часто першовитоками ідей були землі Малої та Передньої Азії. Саме звідти походять булави, сокири та інші види престижної зброї, які ставали знаками влади. У V тис. до н. е. з'являється зброя, виготовлена з металу. Металеві вироби були одночасно і зброєю, і символами влади, і показником соціального та майнового становища суспільної еліти.

В історії індоєвропейців східного ареалу середина IV тис. до н. е. характеризується як особливий період військового вершництва (принаймні була така гіпотеза). Він пов'язується зі стрімким розселенням індоєвропейських племен як на південь, захід Європи, так і на території Давнього Сходу, що, зрештою, привело до втрати їхньої етноглоттогонічної єдності [Даниленко, Шмаглій, 1972, с. 20].

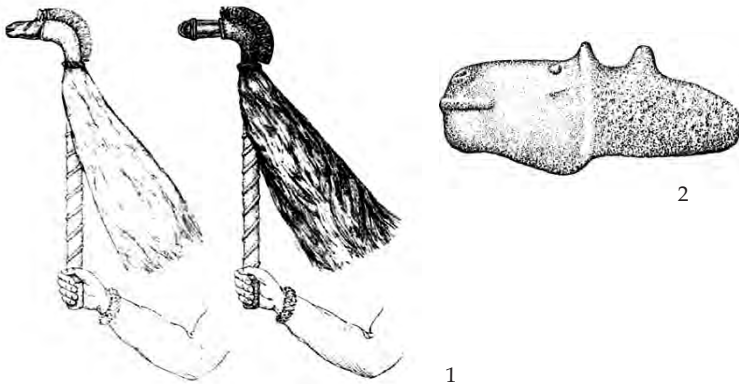

Рис. 1.32. Реконструкція зовнішнього вигляду реалістичних і схематичних конеголових скіпетрів (1) (за В. Дергачовим) та конеголовий скіпетр із с. Суворове поблизу Одеси (2)

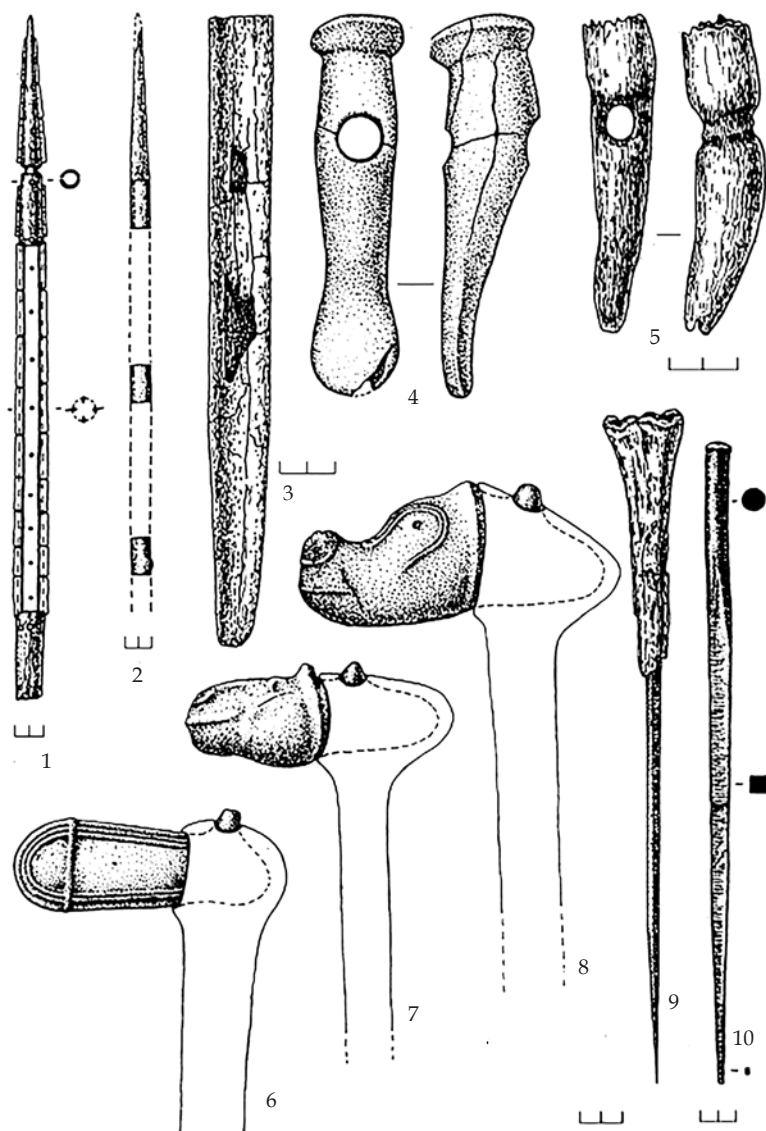

Рис. 1.33. Пізній енеоліт. Степ. 1-3, 10 – Джурджурешти; 4 – ВСХІ; 5 – Виноградний Острів; 6 – Орджонікідзе; 7 – Суворове 2 1.7; 8 – Касімча; 9-10 – Кривий Ріг (за В. Даниленком, М. Шмаглієм)

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

Одним із генераторів «збурення» соціальних змін, що спричинив виділення владної еліти, був войовничий світ скотарів Північного Причорномор'я. Очевидно, до знаків влади степового населення цього регіону належать конеголові скіпетри, один з яких виявлено 1970 р. у похованні ямної культури поблизу с. Суворове над Дунаєм. Скіпетр лежав на тазових кістках скелета чоловіка, тобто був покладений біля пояса. Його розміри такі: довжина – 17,7 см, ширина – 5 см і товщина – 3, 3 см (рис. 1.33:7). Подібна знахідка відома з комплексу Кукутені А [Даниленко, Шмаглій, 1972, с. 10–13] (рис. 1.32 – рис. 1.33).

Зооморфні (конеголові) скіпетри В. Даниленко та М. Шмаглій розглядали як атрибути патріархальної влади, яка поєднувала в собі риси громадського, духовно-жрецького та військового верховенства [Там само, с. 10]. Це були соціальні, ритуальні символи. Вони мали бути оригінальними, неповторними, яскравими, репрезентативними, могли використовуватися як знаряддя психологічної дії на довколишніх. За допомогою скіпетрів зупиняли битву, під ними домовлялися про тимчасове перемир'я, «всенародно присягалися» [Дергачев, 2005, с. 121, 125]. З текстів «Іліади» відомо, що підняття скіпетра означало привернення загальної уваги та дотримання тиші.

Елітні вироби (місцевого виробництва та імпортовані) на території Волині особливо поширюються в середній період доби бронзи. Дослідник Ян Домбровський звертає увагу на те, що з відомих на теренах Польщі металевих предметів «аж 81% становлять оздобы, а частина з них являла собою символи престижу» [Dąbrowski, 2005, s. 228].

Загалом у первісності символіка (особливо певних речей) була досить розвинута. Одним із чинників цього є прагнення людей демонструвати власне значення, що властиво всім керівникам, – зазначає Я. Домбровський

[Dąbrowski, 2005, s. 229]. До переліку елітних виробів входять предмети озброєння: мечі, стилети, чекани [Harding, 2000, s. 275], булави [Koško, 1979, s. 39; Berounska, 1987, s. 52; Охріменко, Маркус, 2006]; прикраси з дорогоцінних металів (золота, срібла, бронзи); предмети культу.

Знахідки мідної, бронзової зброї (сокири, кинджали, булави), золотих, срібних, мідних прикрас, які відзначаються досконалою формою і вишуканим орнаментом, досить часто трапляються в похованнях тодішньої аристократії усіх рівнів. Вміщення зброї до супровідного інвентарю поховань є важливим підтвердженням «мілітаризації населення» доби бронзи, зокрема відома бронзова сокира і кинджал з поховання СТК с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. (*іл.* 76), мідні сокира, кинджал і крем'яний кинджал з поховання с. Стадники Острозького р-ну цієї ж області [Głosik, 1962, s. 166].

У курганному могильнику СТК в уроч. Бегета біля с. Хобултова Волинської обл. знайдено бронзові сокирикельти, спіралеподібні нараменники, зброю, прикраси (поховання досліджувалося М. Каховським у 30-х роках минулого століття). Випадково виявлене 1962 року ґрунтове поховання городоцько-здовбицької культури в м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. також супроводжувалося предметами озброєння біля покійного – крем'яний кинджал та наконечник стріли [Свешніков, 1974, рис. 39: 13,14].

Аналіз поховальних дарунків показує, що предмети озброєння були постійним атрибутом чоловіків ранньомежановицької (городоцько-здовбицької) культури, меншою мірою стжижовського і східнотшинецького, комарівського та лужицького населення. Підтвердження цього – знахідки бронзових наконечників списів (с. Вербень Млинівського р-ну, с. Онішківці, с. Привільне Дубенського р-ну, с. Іванівка Демидівського р-ну – всі артефакти з території Рівненської обл.) [Свешніков, Нікольченко,

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

1982, с. 55, 56, 105]. За даними В. Антоновича, біля с. Жаврів Гощанського р-ну (сучасна Рівненська обл.) виявлено 25 бронзових стрілок скіфського типу (ранньозалізний вік) [Антонович, 1901, с. 35].

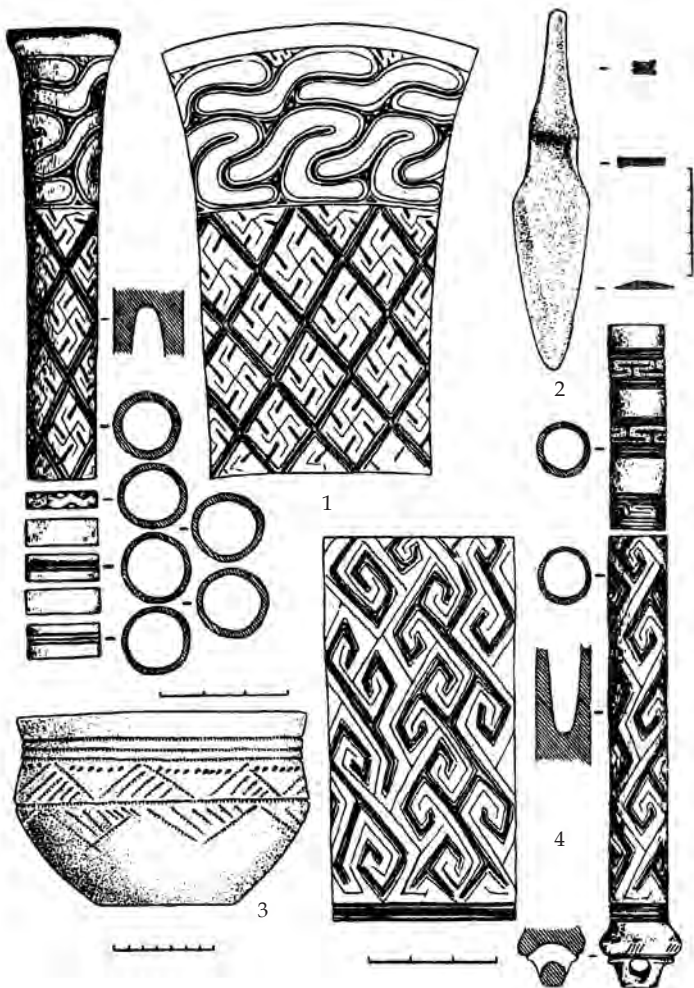

Рис. 1.34. Інвентар поховання 9, кургану 1 біля с. Красносьолки: 1, 4 – деталі рогового “жезла”; 2 – бронзовий ніж; 3 – кераміка (за І. Івановим, Ю. Колевим)

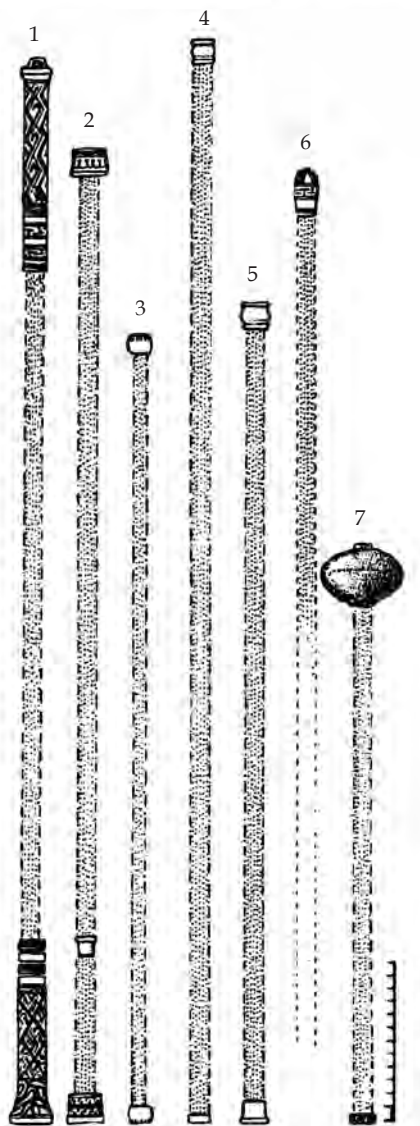

Рис. 1. 35. Реконструкція клейнодів з поховань зрубної культури. Крапками та прунктирними лініями передані дерев'яні частини "жезлів": 1 – Красносьолки; 2 – Пасенкове; 3 – Підгірне; 4 – Ягідне; 5 – радгосп "Сонячний"; 6 – Привітне; 7 – Бикове (художник П. Корнієнко) (за В. Отрощенком)

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

Елітарна зброя військової аристократії виготовлялася досвідченими майстрами особливо старанно, відзначалася «елегантністю», інколи прикрашалася орнаментом, символічними знаками. Таке озброєння може вважатися до певної міри парадним.

Парадні сокири – умовна назва знахідок рубальної зброї, виготовленої з каменю, міді або бронзи, якій властиві ідеальні пропорції (кам'яні вироби ретельно полірувалися), вишуканість виконання, до того ж врахована зручність у бою. Часто такі вироби були прикрашені орнаментом, як, наприклад, кам'яні сокири із катакомбних поховань, досліджувані І. М. Шарафутдіновою [Шарафутдінова, 1980].

Бронзову парадну сокиру знайдено 1939 р. на території цегельні біля с. Коритне, а також у похованні поблизу с. Івання [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105, 89], мідну сокиру – у похованні с. Стадники Острозького р-ну [Там само, с. 88], фрагментовану мідну сокиру стжижовської культури – поблизу с. Острів Рівненської обл. [Там само, с. 106]. Вони, більше всього, були зброєю, знаками влади вождів, воєначальників.

Імовірно, орнаментация предметів, пов'язаних з військовими, парадними чи ритуальними функціями, не випадкова (рис. 1.34; рис. 1.35). Вона мала певне смислове навантаження, була необхідним і об'єднуювальним соціальною групу кодом. Мотиви колоска чи ялинки як символів дерева життя, змієподібних зигзагів, що ототожнювалися зі зміями, блискавкою, дощем, дуже поширені серед землеробських племен епохи енеоліту та бронзи [Шарафутдінова, 1980, с. 67].

У пізній період доби бронзи з'являються кельти (з лат. *celtis* “різець”, “долото”) – різновид сокир із втулкою, розміщеною перпендикулярно до леза. Так, бронзові кельти відомі із с. Хобултова Володимир-Волинського р-ну [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 118], с. Іскра Рівненської обл. та з околиць м. Рівне [Свешніков, Ніколь-

ченко, 1982, с. 97, 39]. 1979 року поблизу с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну випадково знайдено втульчасту сокиру-кельт з вушком [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 115] (ил. 45).

Ще одним варіантом бойової сокири був чекан (часто подається інша назва – клевець як калька з російської мови, утворена за асоціацією із дзьобом (клювом) хижого птаха) – ударна зброя з вузьким дзьобатим, горизонтально розміщеним лезом, кінець якого часто був загнутий донизу. Інколи чекани дуже пишно декорувалися. Бронзові, мідні чекани відомі з середини доби бронзи.

До престижних речей належали сокирки (підвіски-амулети) [Larsson, 1989, s. 26], скляні та бурштинові вироби, імпортовані предмети із золота, срібла, які наділялися символічно-знаковими властивостями [Hansen, 1995, s. 78; Dąbrowski, 1997, s. 130] (рис. 1.36; рис. 1.45–1.51). Мініатюрний бронзовий кельт з вушком, прикрашений вертикальними і горизонтальними канелюрами, піднято поблизу с. Сокіл Рожищенського р-ну [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 151].

На території Волині та Волинського Полісся відомі знахідки масивних бронзових браслетів, що їх носили чоловіки, жінки – представники знаті – не лише на руках, а й на ногах. Такі дорогі прикраси знайдено в Маневицькому р-ні (с. Черськ), у скарбах бронзових прикрас с. Пересопниця Рівненського р-ну, с. Ліпа Дубенського р-ну та в багатьох інших. Часто браслети бронзової доби мали спіралеподібну форму, що, ймовірно, також було знаком (рис. 1.40). Масивна бронзова карбована спіраль виявлена на території с. Коритниця Володимир-Волинського р-ну, спіралеподібні нараменники – поблизу с. Хобултова цього ж району [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 115, 118; Лысенко, 2005, с. 348–355].

Іншим символічним значенням наділені діадеми, бронзові шпильки різних типів (рис. 1.37–1.39). Золоті та бронзові діадеми відомі з поховань (наприклад, у с. Боратин біля Луцька), скарбів [Dąbrowski, 1985, s. 117].

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

Шпильки, що мали форму гострого стержня з одного боку і декоративної голівки з іншого, використовувалися для скріплення одягу чи зачіски. Деякі екземпляри вирізняються своїми розмірами – до 63 см довжини. Інколи вони імітували стилети – стилетоподібні шпильки. Відомо шпилька-стилет із с. Лище поблизу Луцька. Подібні вироби походять, в основному, з поховань комарівської або східнотшинецької культури (с. Смордва Млинівського, с. Устенське (Дермань) Здолбунівського, Івання Дубенського р-нів Рівненської обл.) [Свешніков, Нікольченко, 1982].

До знахідок особливого сакрального значення належить відомий Михалківський скарб, точніше два Михалківські скарби, виявлені у 1878 і 1896 роках поблизу с. Михалків Борщівського р-ну Тернопільської обл., що склалися переважно із золотих речей, загальною вагою 7 кг, залишених в середині VII ст. до н. е. (іл. 71). Знахідку відносять до пам'яток голіградського типу (культур фракійського гальштату). Набір предметів включав дві фрагментовані діадеми, шийну гривну, 5 браслетів, фрагменти наручів, 12 фібул, 7 блях, скляну, бурштинову, пастові та понад 2000 золотих намистин, пірамідальну підвіску, наверхня руків'їв до кинджалів, 4 чаші, злиток золота, моток дроту [Свешніков, 1968, с. 10]. Припускають, що його власник суміщав одночасно функції вождя та верховного жерця [Там само, с. 27]. Всі вироби майстерно оздоблені (рис. 1.36).

Аналіз показує, що форма та орнамент цих прикрас мають символічний характер і пов'язані з культом сонця і богині родючості. На речах багато разів повторюється зображення солярних знаків, зокрема такі: 1) круглі виступи, обведені концентричними колами, 2) трипелюсткові стилізовані зображення в колі або без нього, 3) коло з крапкою в центрі (так званий циркульний орнамент), 4) хрест із колом в середині, 5) ступінчасто розміщені концентричні кола, 6) попарно поєднані спіралі. У верхній

частині однієї з діадем підноситься на високій рифленій підставці зображення місяця, що чергується зі стилізованим сонячним символом у формі рівнораменного хреста з колом у центрі. Аналогія цього солярного знака відома зі скарбу с. Неделіск Львівської обл., де серед 13 бронзових кілець вирізнялося одне – у формі рівнобічного хреста в обідку ще й з колом в середині [Свешников, 1968, с. 14]. Варто також згадати бронзову підвіску, знайдену біля с. Борисковичі Волинської обл., виконану як рівнобічний хрест з колами-петлями на кінцях рамен і круглим виступом в центрі [Sulimirski, 1938].

Зв'язок із культом сонця мають михалківські зооморфні фібули, прикрашені медальйонами із зображенням качиних голівок, що ніби обертаються (летять) навколо хрестоподібного солярного знака. Бронзові підвіски у формі з'єднаних кілець із підвішеними до них качиними голівками відомі зі скарбів поблизу с. Віцинь Львівської обл. та с. Кудринці Тернопільської обл. [Свешников, 1968, с. 23].

Образи тварин на фібулах – схематично, але досить виразно змальованого грайливого коника, що вистрибує й ірже, оглядаючись назад, і собак (вовків?) з відкритими пащами, які ніби притиснулися до землі й готові от-от накинутися на жертву – також знакові (іл. 71). Вони, як і місяць на діадемі, є символами богині родючості. Загалом глиняні фігурки коней належать до звичайних знахідок на поселеннях голіградського типу. Гальштатська бронзова фігурка коня виявлена біля с. Пересопниця Рівненської обл. [Szłankówna, 1938, s. 293–395, rys. 1].

На браслетах Михалківського скарбу простежується ще один сонячний символ – спіралеподібний знак, що нагадує баранячі роги. Цей символ має найраніші аналогії на території Давнього Сходу. У цілому, знаковий характер речей підтверджує думку, що вони використовувалися в певних обрядово-магічних діях, пов'язаних з культом сонця і родючості.

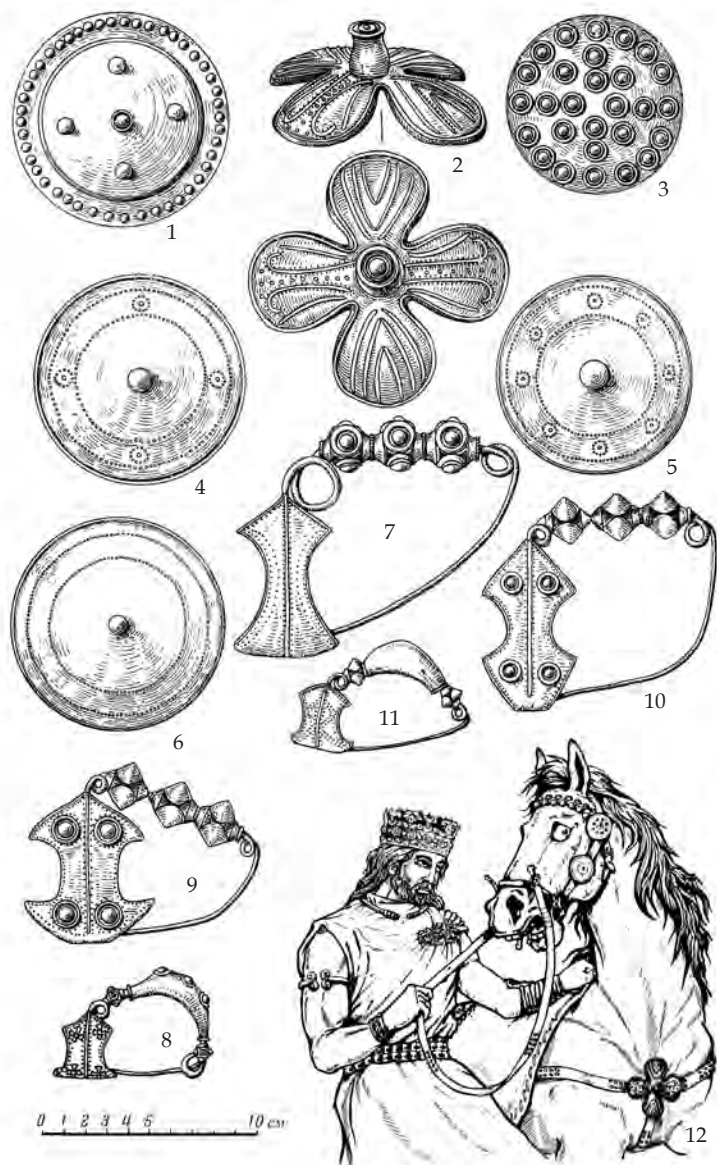

Рис. 1. 36. Золоті бляшки і фібули з Михалківських скарбів: 1–6 – бляшки; 7–11 – аркоподібні фібули; 12 – реконструкція (12 – за М. Бандрівським, Л. Крушельницькою)

Значний розвиток культури Волині періоду середньої та пізньої бронзи підтверджують дослідження археолога Світлани Лисенко. Авторка підкреслює, що найяскравішими на Правобережному масиві є пам'ятки лісостепових груп тшинецького кола культур, в яких міститься найбільша кількість великих бронзових прикрас (*рис. 1.41; рис. 1.42*). Такі специфічні прикраси, як шийні гривни зі спіральними щитками (у трьох випадках їх знаходили в комплекті з браслетами та шпильками), відомі лише на пам'ятках волинської, комарівської, киево-черкаської груп. У цих групах відкрито значну кількість поховань з гривнами, браслетами та шпильками, проте серед супровідного інвентарю рідко трапляються дрібні прикраси, підвіски, пронизки. Найбільш багате поховання було виявлене в Комарові (курган № 8), де разом з браслетами, гривною та булавкою знайдено інші різновиди оздоб [Лисенко, 2005, с. 350]. Для волинської та сусідніх груп, крім гривен, характерними були шпильки з цвяхоподібними голівками, шпильки з петельчастими голівками (особливо на пізньому етапі). На комарівських та волинських пам'ятках знайдено кільця-підвіски зі здвоєного дроту.

За спостереженнями С. Лисенко, лише у волинських та киево-черкаських групах виявлено грибоподібні шпильки з вушками; браслети зі спіральними щитками; багатоспіральні браслети; підтрикутні в перерізі, цілісно вилиті овальні браслети; двоспіральні фібули (*рис. 1.43*). Широко відомі багатоспіральні браслети, які в перетині сегментоподібні. До матеріалів пізніх пам'яток належать шпильки з посохоподібною голівкою (Чаруків, Народиці).

З комарівських та киево-черкаських пам'яток походять шпильки з ромбічними щитками, з пластинчатою трикутною голівкою (Івання, курган № 2); з конічною голівкою та вертикальними нарізами (Івання, кург. № 2, поховання 1); маленька шпилька з розширеною зверху

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОБИ БРОНЗИ

поздовжньо проколотою голівкою та хрестоподібно розташованими виступами біля основи (Івання, кург. № 2, поховання 4) (рис. 1.38: 2).

Дослідниця зазначає, що в Дитиничах (кург. № 1) у похованні, де була двоспиральна фібула, знайдено скроневе кільце у формі листка верби – свідчення ранньої появи таких фібул. До унікальних прикрас, притаманних лише комарівським пам'яткам, належать: шпилька кіпрського типу (Путятинці); масивні браслети з кінцями, що не сходяться; багатоспиральний браслет з канелюрою (Кам'янка-Бузька), браслети з вузької пластини, що має спіральні щитки (Василів), багатоспиральні браслети зі спіральними щитками (Черськ, Буківка); персні зі спіральними щитками; дзвоникоподібні та калачикоподібні підвіски (Комарів). З ареалу культури Отомань запозичені пластинчаті місяцеподібні підвіски. У XVI–XV ст. до н. е., за даними автора, тут були грибоподібні булавки без вушка. Рідкісні в комарівській культурі знахідки шпильок з голівкою, скрученою в спіральний щиток-петельку (Федорівка) [Лысенко, 2005, с. 351–353].

Враховуючи дослідження С. Лисенко, у період пізньої доби бронзи можна виділити 10 категорій прикрас: 1) шпильки, 2) браслети, 3) шийні гривни, 4) персні, кільця, кільця-підвіски, 5) фібули, 6) підвіски, 7) бляхи на гудзики, 8) намиста і пронизки, 9) кулони та підвіски-амулети, 10) інші прикраси (рис. 1.44). Майже всі ці вироби відомі з пам'яток волинської та комарівської груп тшинецько-комарівської (або тшинецької) культури [Лысенко, 2005, с. 348].

Отже, процеси внутрішньої диференціації етнокультурних єдностей кінця енеоліту та доби бронзи виявляються у накопиченні престижних дорогих речей, які були ознаками високого соціального рангу їх власників. Ці ефектні вироби розраховувалися на візуальне сприйняття. Разом з тим, знаки влади мали дуже важливий культурний, соціальний зміст та відзначалися поліфунк-

ціональністю. Так, металеві вироби військового призначення були одночасно і зброєю, і престижними предметами, показником соціального та майнового статусу еліти первісних спільнот.

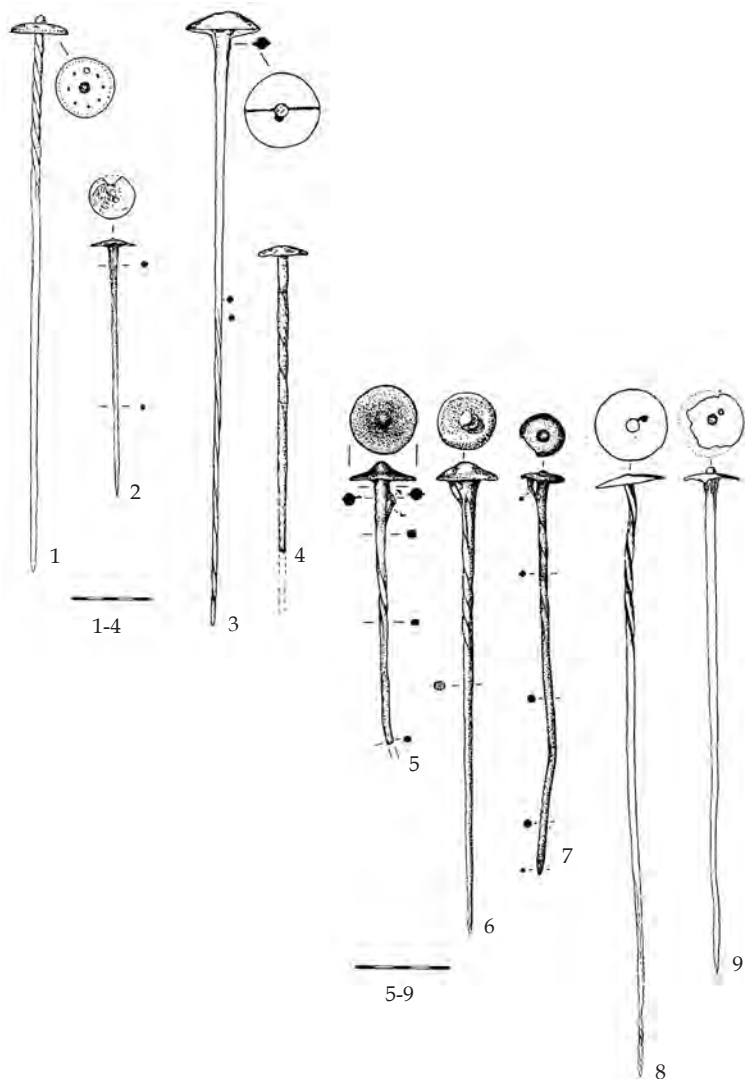

Рис. 1.37. Шпильки з території України (за С. Лисенко)

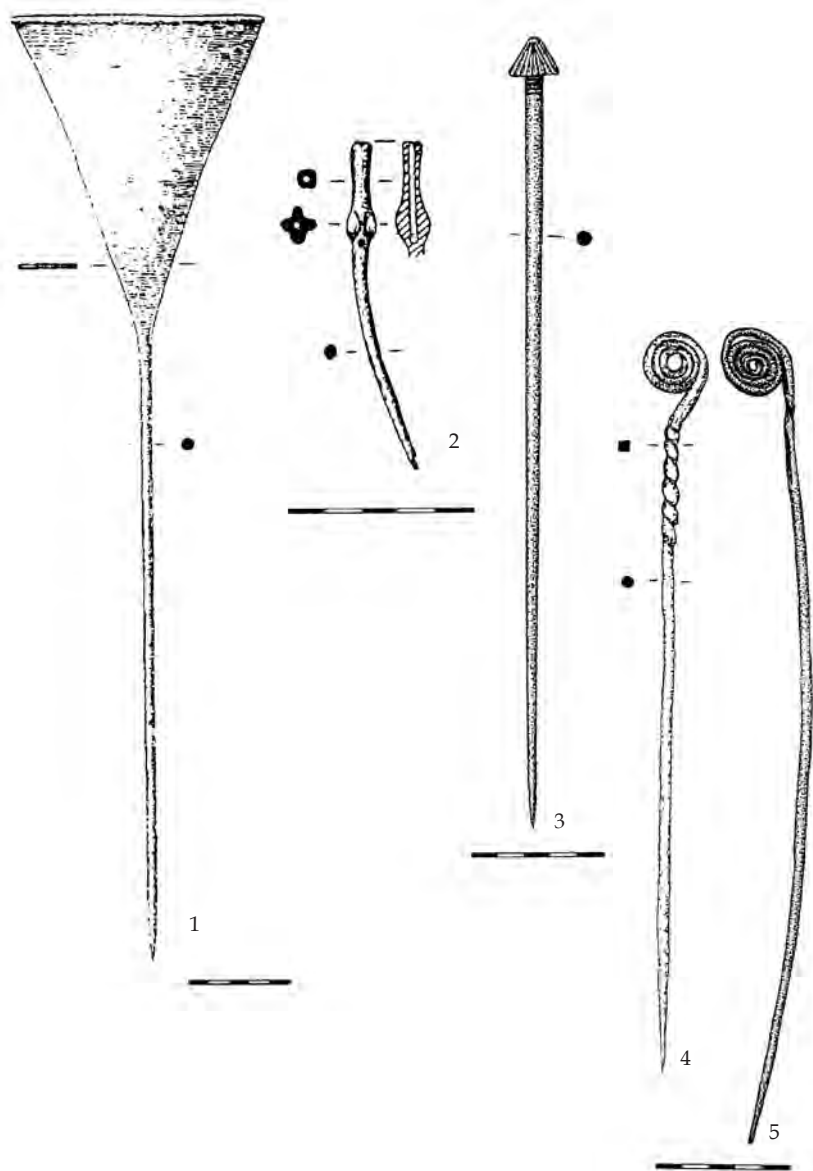

Рис. 1.38. Шпильки доби бронзи: 1–3 – з поховання в с. Івання; 4–5 – з території України (за С. Лисенко)

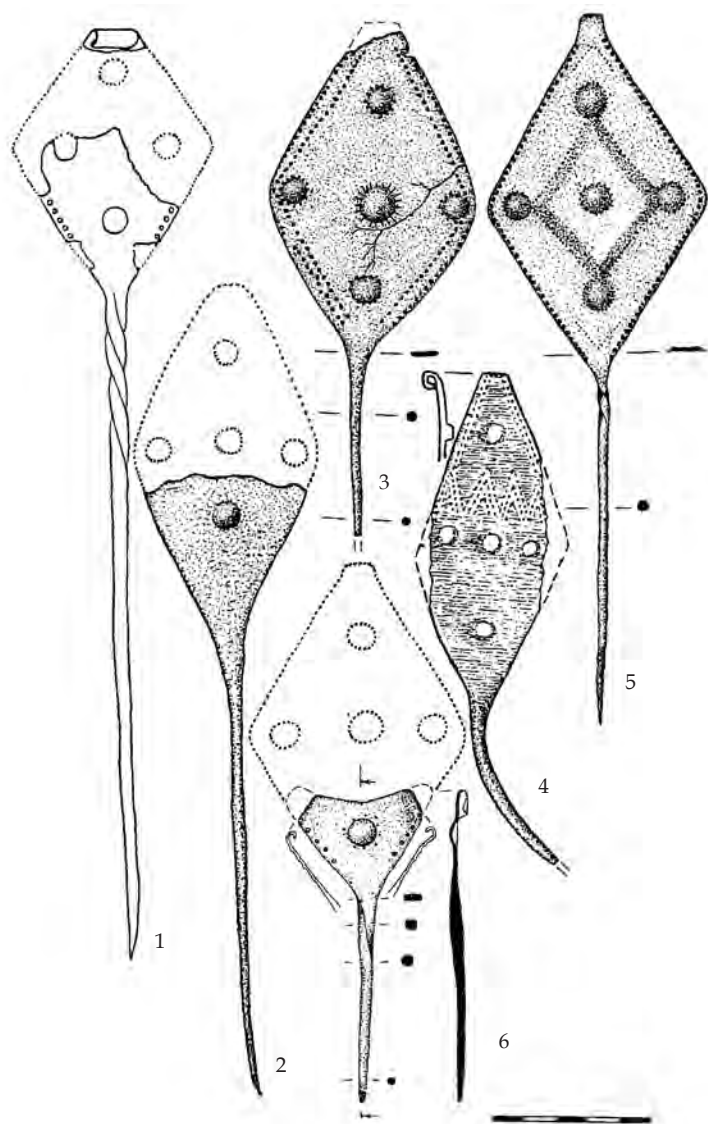

Рис. 1.39. Шпильки з плоскою голівкою з території України (за С. Лисенко)

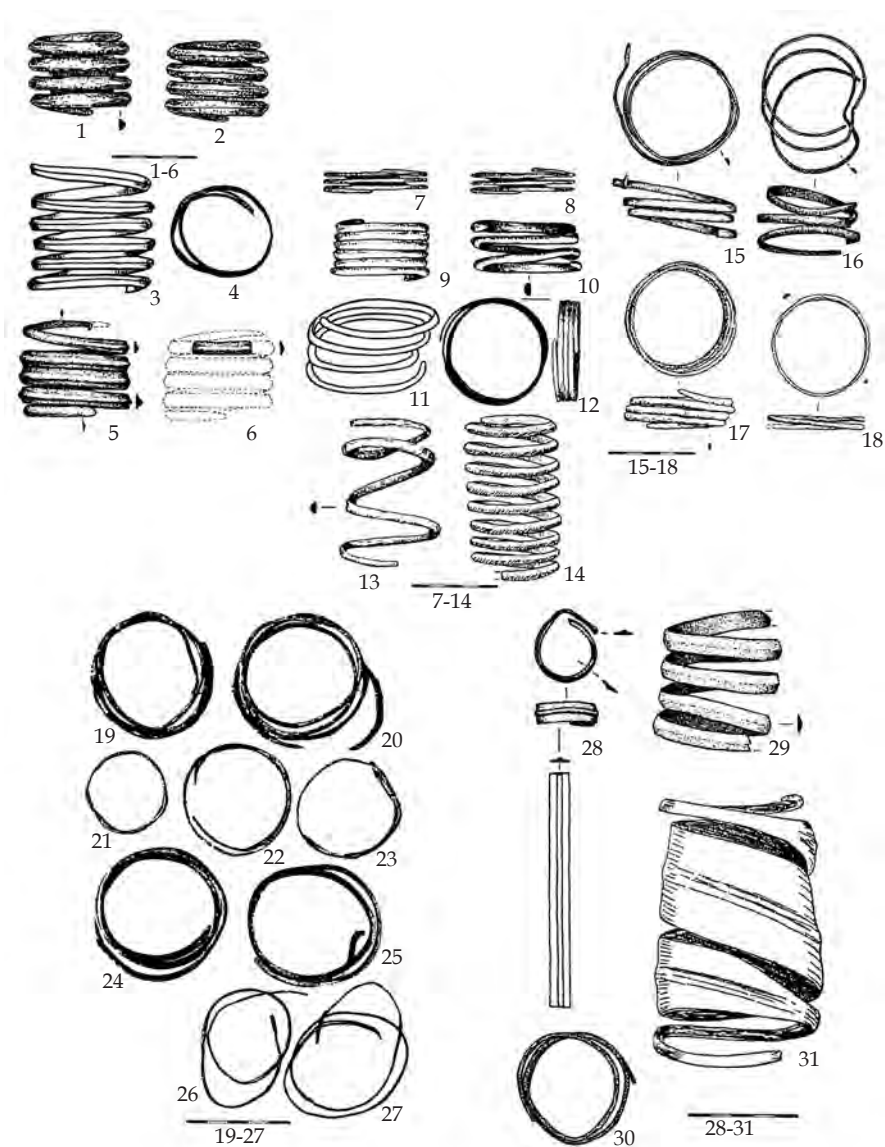

Рис. 1.40. Спиральні браслети з території України (за С. Лисенко)

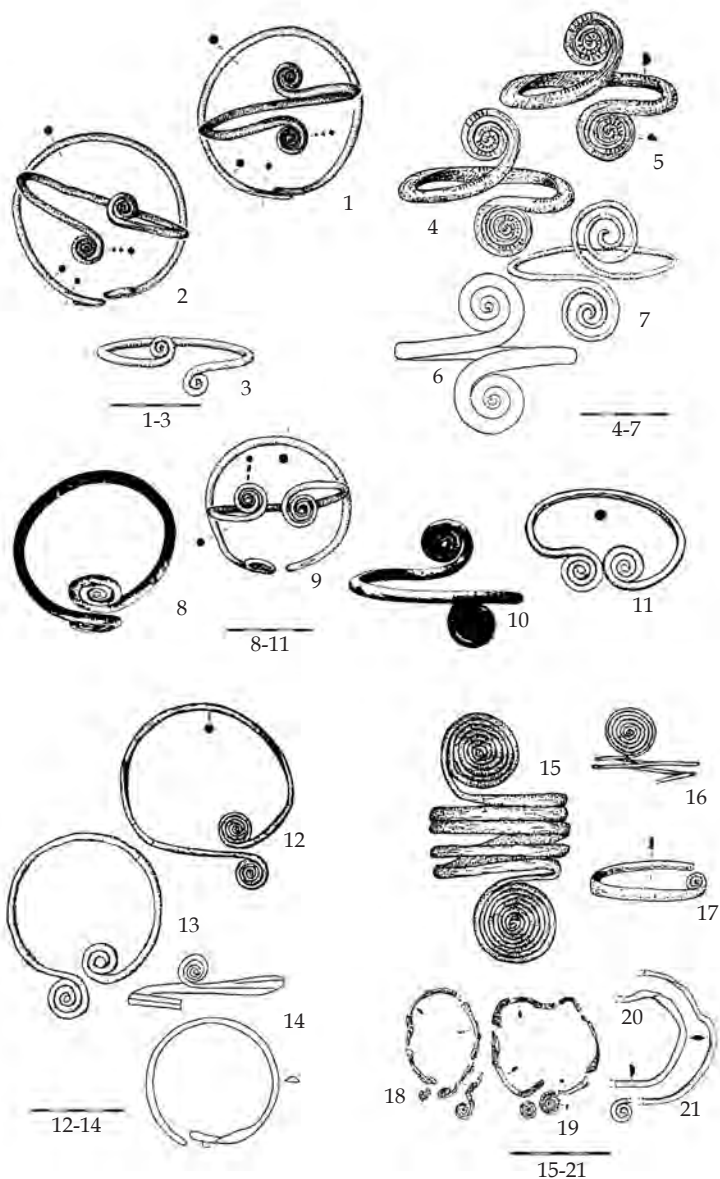

Рис. 1.41. Браслети зі спірально закрученими кінцями з території України (за С. Лисенко)

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

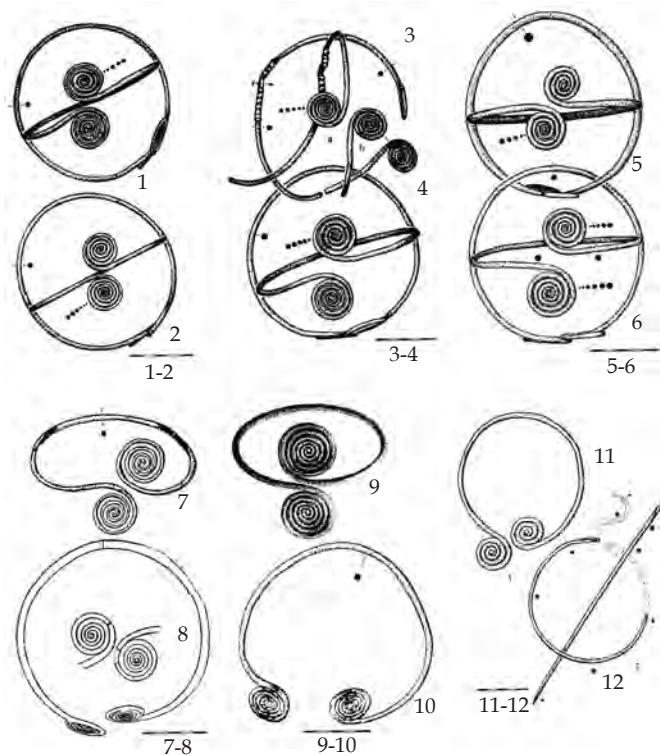

Рис. 1.42. Браслети зі спірально закрученими кінцями з території України (за С. Лисенко)

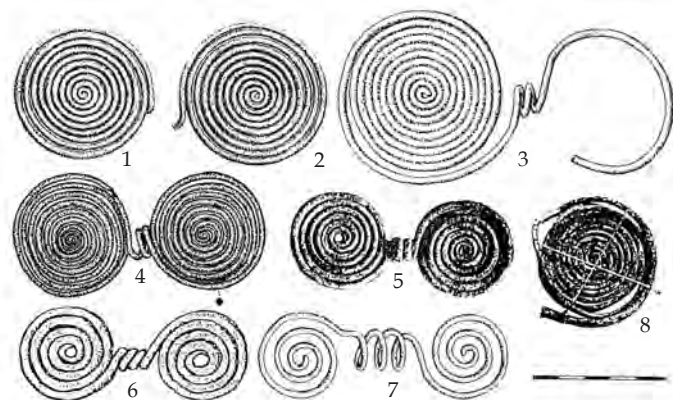

Рис. 1.43. Спірально закручені фібули ТКК з території України (за С. Лисенко)

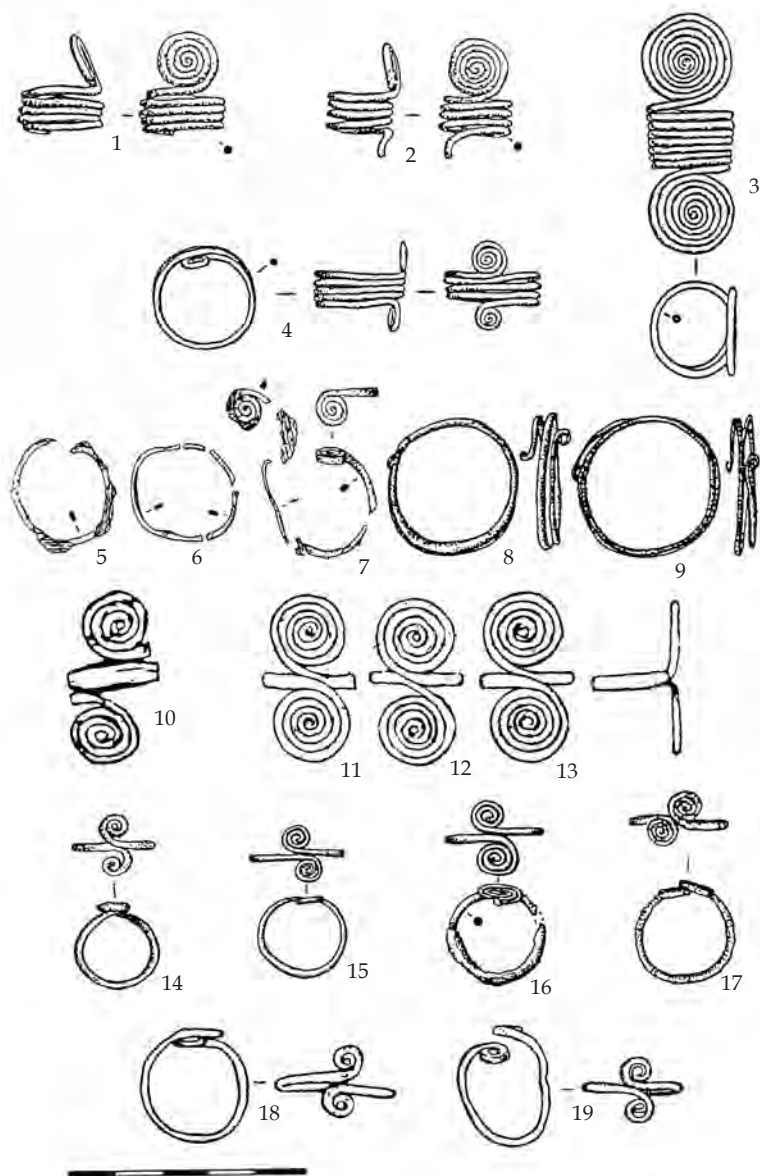

Рис. 1.44. Кільця зі спіралью закрученими кінцями з території України (за С. Лисенко)

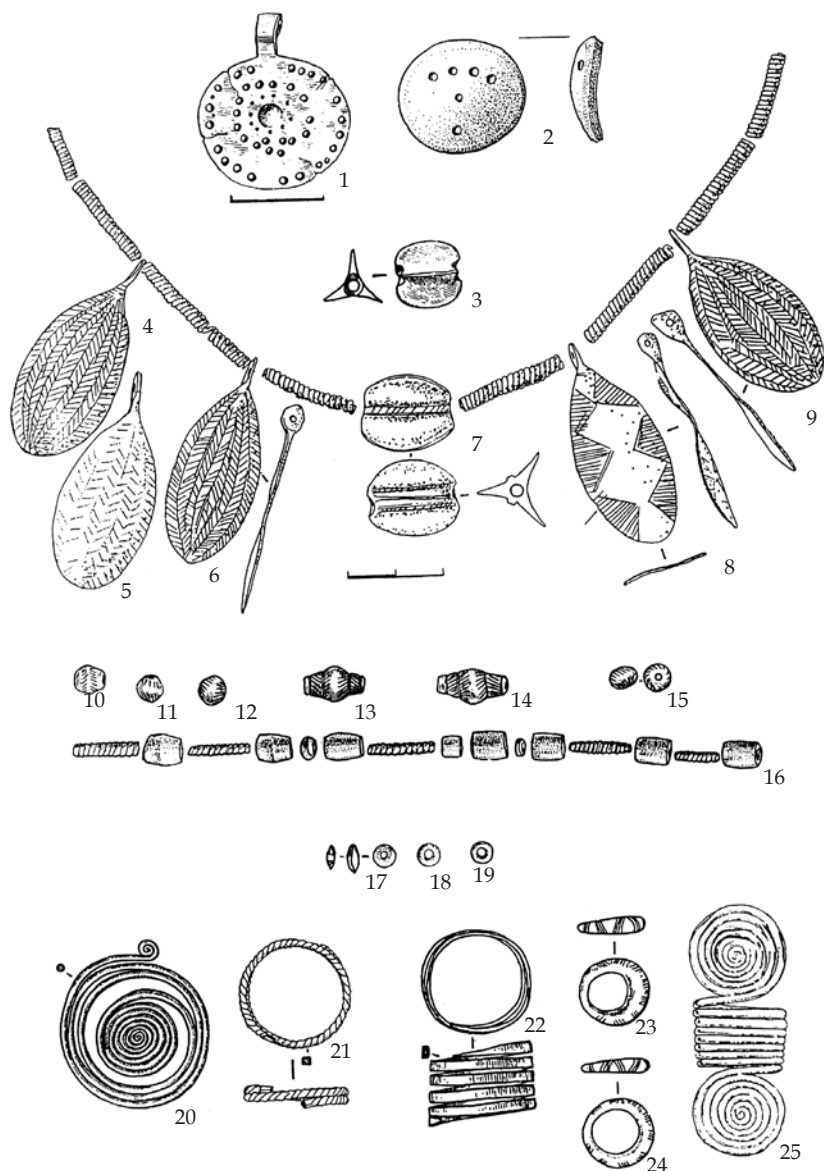

Рис. 1.45. Золоті прикраси з Гордіївки (за С. Березанською, В. Клочком)

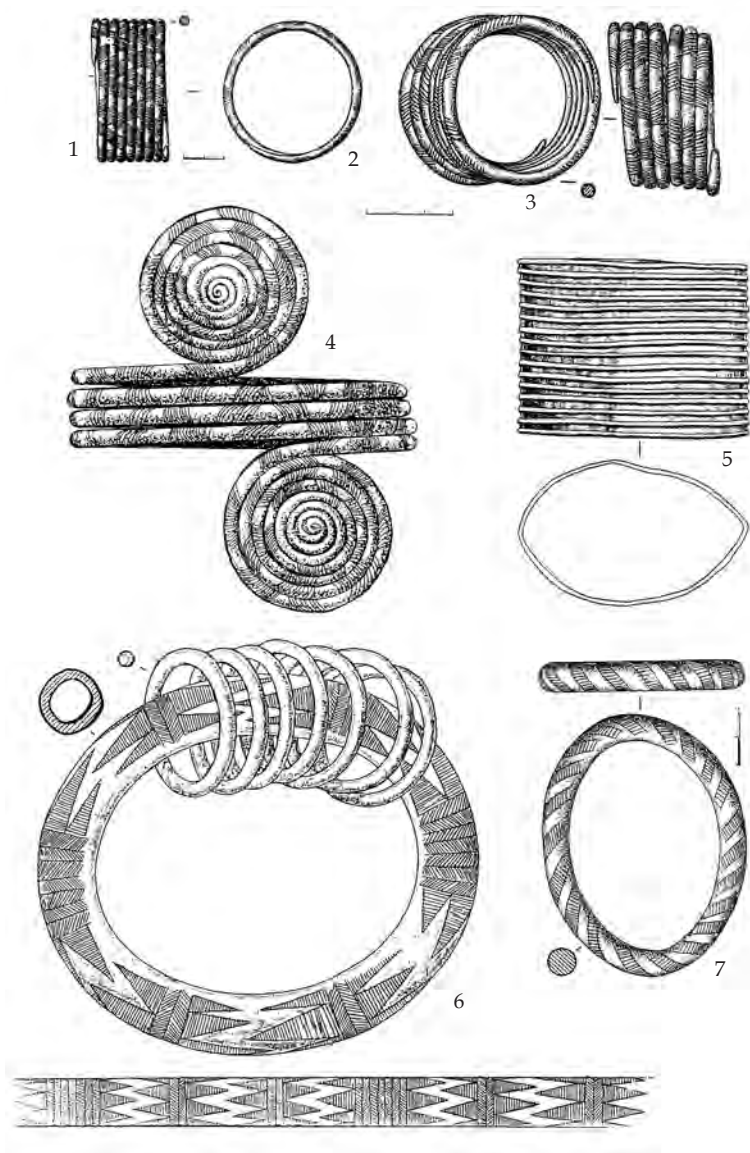

Рис. 1.46. Прикраси з Гордіївки (за С. Березанською, В. Клочком)

Рис. 1.47. Великі спіральні браслети з закрученими кінцями з Гордіївки (за С. Березанською, В. Клочком)

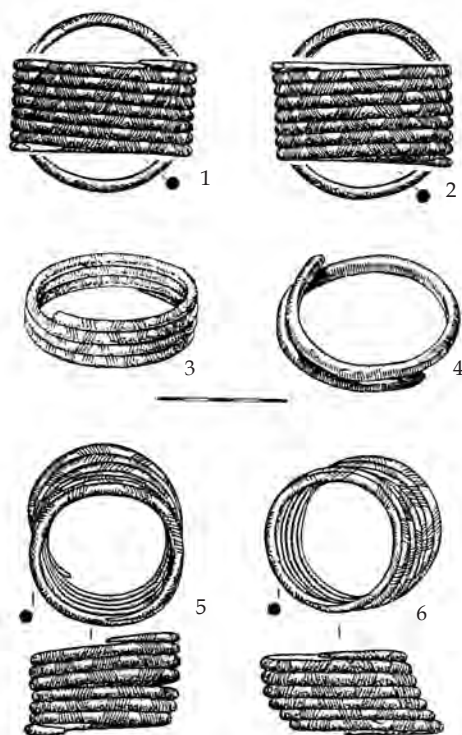

Рис. 1.48. Спіральні браслети, виготовлені з круглого у перерізі дроту, з території України (за С. Березанською, В. Клочком)

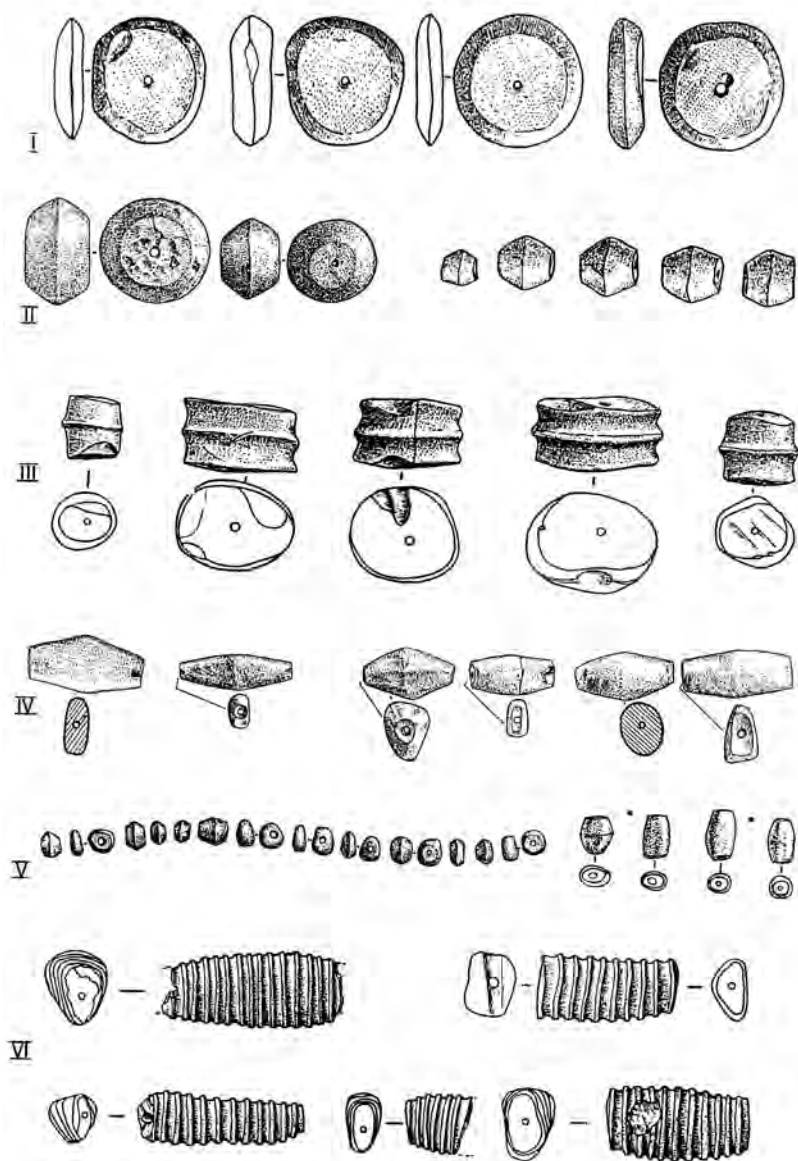

Рис. 1.49. Прикраси з Гордіївки (за С. Березанською)

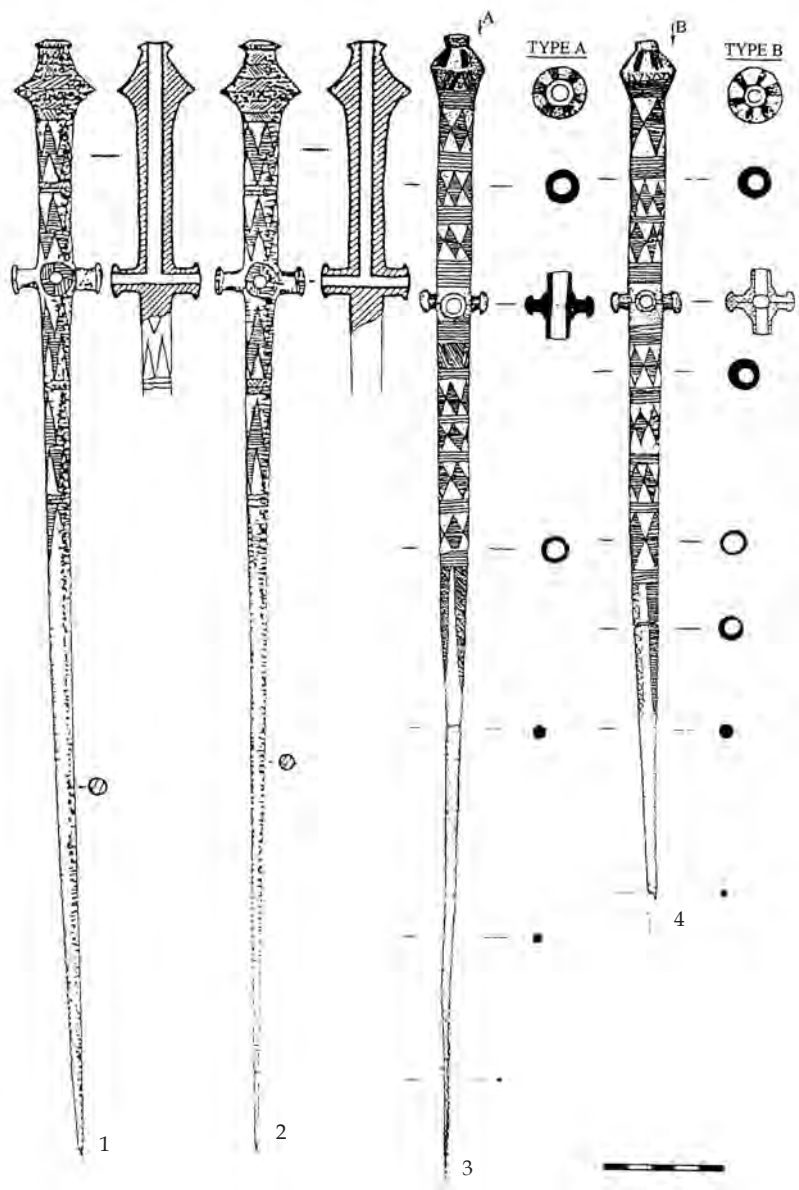

Рис. 1. 50. Стержнеподібні шпильки гордіївського типу (за Т. Гошко)

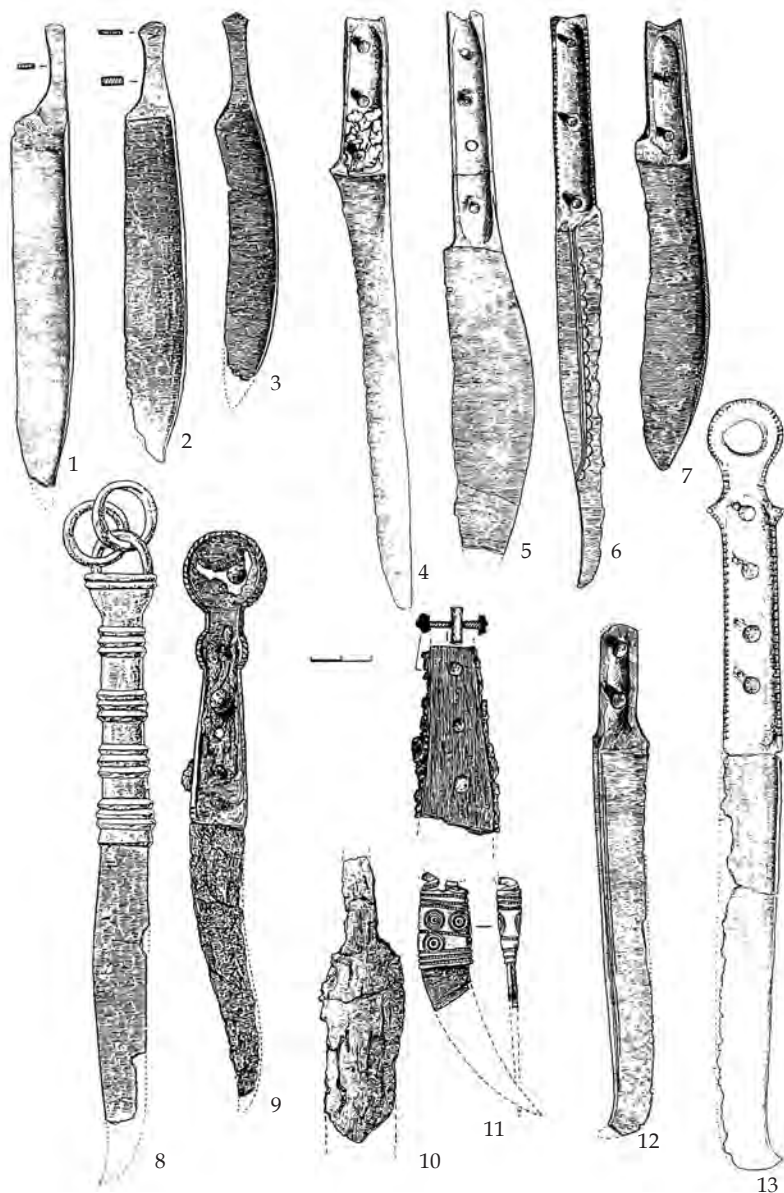

Рис. 1. 51. Металеві ножі з Гордіївки (за С. Березанською, В. Клочком)

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗА ДОКИ БРОНЗИ

Значимість опрeдмеченої соціальної символіки у житті давніх спільнот підтверджується тим, що в різних виявах вона широко представлена в культурах енеоліту, бронзи, раннього заліза. Знаки-символи, які виступають як обов'язкові своєрідні об'єднувальні «центри» людських колективів, належать до системи засобів, що «ідентифікують соціальну групу, складають матеріальну і духовну основу її існування» [Петров, 1991, с. 39]. Підсумовуючи, констатуємо, що знакова символіка елітних виробів енеоліту–бронзи, виявлених на Волині та на суміжних територіях, становить невід'ємну частину соціокоду культури, завданням якого було забезпечити життєдіяльність соціального організму.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 1–132.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.
3. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
4. Даниленко В. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи / В. М. Даниленко, М. М. Шмаглій // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 3–20.
5. Дергачев В. О скипетрах. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / В. Дергачев // Revista archeologică. – Chişinău, 2005. – Vol. 1. – № 2. – S. 6–166.
6. Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.
7. Лысенко С. С. Украшения эпохи поздней бронзы Украины / С. С. Лысенко // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : збірка наук. праць. – К., 2005 – Вип. 7. – С. 348–355.

8. Охріменко Г. Кам'яні вироби енеоліту – бронзового віку Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 344–353.
9. Петров М. К. Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
10. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
11. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
12. Свешников И. К. О символике вещей Михалковских кладов / И. К. Свешников // Советская археология. – М. : Наука, 1968. – № 1. – С. 10–27.
13. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60–70.
14. Głosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / J. Głosik // MS. – 1962. – T. 8. – S. 125–216.
15. Dąbrowski J. Symbole prestiżu podczas starszej epoki brązu w Polsce / J. Dąbrowski // На пошану Софії Станіславівни Березанської : наук. зб. – К. : Шлях, 2005. – С. 228–229.
16. Koško A. Zagadnienie wczesnobrązowej cezury w rozwoju «szlaku» Krym-Jutlandia / A. Koško // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S. 283–290.
17. Szlankówna A. Kilka importów staroitalskich i zachodnio-europejskich z Południowo-Wschodniej Polski i Ukrainy / A. Szlankówna. – Światowit. – 1938. – T. XVII. – S. 293–306.
18. Sulimirski T. Brązowy skarb z Niedzielisk pow. Przemysły / T. Sulimirski. – Światowit. – 1938. – T. XVII. – S. 255–282.

РОЗДІЛ II

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

- 2.1. Кам'яні булави - знаки високого соціального статусу
- 2.2. Кам'яні бойові та парадно-ритуальні сокири
- 2.3. Крем'яні предмети озброєння

Північно-західна частина України, яка була тісно пов'язана з центральноєвропейськими культурно-історичними процесами в епоху енеоліту, добу бронзи, становила важливу контактну зону, де перетиналися шляхи міграцій із південного та північного заходу, а також із півночі, півдня і сходу. Встановлено, що в кінці III – II тис. до н. е. тут перебувало населення таких культур, як кулястих амфор, городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, багатоваликової кераміки, тшинецько-комарівської та ін. У їхній суспільній організації відбувалися складні зміни – виділялася родоплемінна знать, формувалася військова еліта. Носії цих культур мали або власну специфічну зброю, або запозичену, одержану шляхом обміну від інших етнічних груп. Доказом цього є виявлені в басейнах річок Прип'яті, Стиру, Горині та ін. так звані знаки влади – сокири різних типів, кам'яні булави.

Знайдена на Волинському Поліссі (правобережжі та лівобережжі Прип'яті, Західній Волині, півночі Поділля, Прикарпатті) велика кількість кам'яних сокир пов'язана великою мірою з постшнуровими культурами, які займали значні території Центральної та Східної Європи. На думку лінгвістів та археологів, зона їх поширення «відповідає ареалу розселення північної групи індоєвропейців» [Давня історія України, 1997, с. 406]. До складу постшнурових культур входили групи прагерманців, прабалтів, праслов'ян.

Свідченням суспільного розвитку тодішніх спільнот є цінні, престижні металеві вироби: прикраси, предмети озброєння (наприклад, у похованні тшинецько-комарівської культури біля с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл.). Останні трапляються значно рідше, а це, знову-таки, показник напруженої або більш мирної ситуації, стану стратифікації первісних груп досліджуваного регіону, формування (сформованості) місцевої еліти.

2.1. Кам'яні булави – знаки високого соціального статусу

До ударних видів зброї ближнього бою належали булави. Вони склалися з дерев'яної ручки довжиною 50–80 см та наверху грушоподібної або кулястої форми, виготовленого з каменю. Удари ними призводили до контузій або переломів. Булави були не лише зброєю, а й атрибутом символіки, пов'язаною з військовою владою; належали родоплемінній верхівці, військовій еліті, яка в повсякденному житті, під час військових сутичок очолювала окремі групи, громади. Ці артефакти відзначалися вигадливістю форм та особливою старанністю виготовлення.

Перші булави датуються VI тис. до н. е. і виявлені в Малій Азії (Чатал Хююк), Північній Месопотамії (Джармо). У наступні періоди (єнеоліту, бронзи) вони поширюються в Єгипті, на Близькому Сході, Центральній, Східній Європі, а також на півдні України. Найімовірнішим є твердження, що перші булави з'явилися на Близькому Сході як зброя, однак поступово набули церемоніального та символічного статусу. Пізніше в Єгипті вони стають символом царської та божественної влади [Taracha, 2002, р. 20]. Зауважимо, що в похованнях, наприклад, ямної культури ці вироби належать воїнам і не мають значення маркера високого соціального статусу. Проте вони є ознаками поховань вищого військового прошарку каткомбного суспільства [Іванова, 2001, с. 80].

На теренах України булави відомі як випадкові знахідки або в поховальних комплексах неоліту, єнеоліту, доби бронзи. В останньому випадку вони свідчать про високий соціальний статус покійників. Ці предмети

озброєння мають широкий хронологічний та культурний діапазон (рис. 2.1). Появу їх в період неоліту і впродовж наступних віків на теренах України пов'язують з близькосхідними впливами. С. Сорокіна вважає, що на теренах України булави з'явилися в IV тис. до н. е. На її думку, знахідки булав пов'язані найбільше з поховальними пам'ятками [Сорокіна, 2005, с. 36–47]. Перші такі вироби виявлені біля Маріуполя – так звана «рогата», або хрестоподібна, булава з чотирма кулястими виступами, яку датують середнім періодом дніпро-донецької культури, та в Микільському могильнику [Археологія УРСР, т. 1, с. 116, рис. 32: 17, 18].

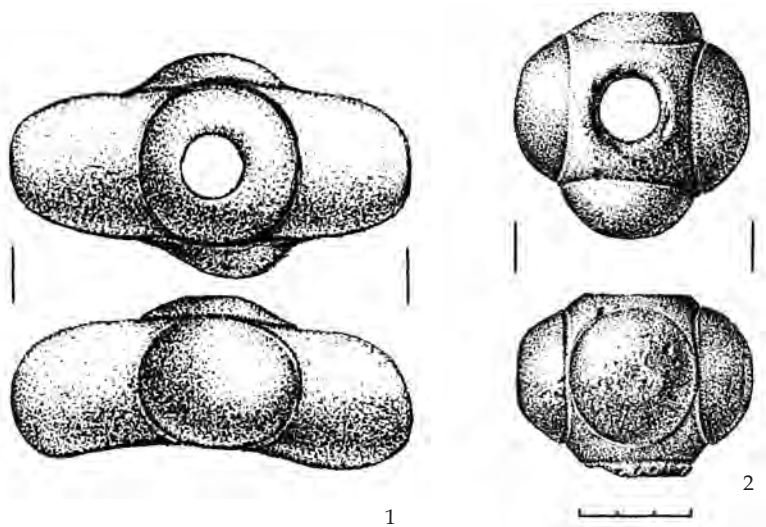

Рис. 2.1. Кам'яні навершия булав: 1 – с. Корчеч Городенківського району Івано-Франківської обл.; 2 – с. Нові Стрілища Жидачівського району Львівської обл. (за М. Бандрівським та В. Коноплею)

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

У похованнях катакомбної культури булави можна розглядати як символ військової влади [Klochko, Pustovalov, 1994, p. 202]. Саме про появу, очевидно, невеликих груп КК у Погоринні і свідчать знахідки кам'яних булав. Поряд з булавами в похованнях трапляються також гральні кості. Такі поховання могли належати вождям-жерцям, жерцям-старійшинам [Санжаров, 1988, с. 152]. Особливо це стосується середнього та пізнього періодів доби бронзи, коли поширюється зброя із бронзи. Тоді булави цілком втрачають мілітарне значення і стають «клеинодами» [Сорокіна, 2005, с. 42].

Важливо підкреслити, що жодного поховання доби бронзи на північному заході України із булавою у складі супровідного інвентарю не виявлено. Тобто всі відомі зразки булав з Великої Волині, Волинського Полісся походять із випадкових поверхневих зборів (іл. 10; іл. 11: 3, 4). При цьому не виключено, що частина з них була покладена до неглибоких зруйнованих поховань.

На Волині й Волинському Поліссі знайдено до 20 булав. Найбільше їх походить із Любомльського р-ну (дев'ять), по одному артефакту з Луцького, Володимир-Волинського (с. Бубнів), Ратнівського, Маневицького (с. Кукли), Старовижівського (с. Синове) р-нів Волинської обл., а також з Дубровицького (с. Рудня), Володимирецького (с. Озеро), Острозького (с. Хорів) р-нів Рівненської обл., з Овруцького р-ну (с. Словечно) Житомирської обл., дві зі Збаразького р-ну (с. Шили та с. Максимівка) Тернопільської обл. Відомі ці предмети озброєння і в сусідніх областях, зокрема у Львівській (с. Тадані Кам'янка-Бузького району), Тернопільській (с. Лисичники Заліщицького р-ну, Іванківці Зборівського р-ну) областях, у Брестській обл. Білорусі (м. Пінськ, с. Дружиловичі), у Люблінському воєводстві Польщі (с. Сумін Хелмського повіту) тощо. Одні з них, ймовірно, місцевого виробництва. До них належать зразки булав з недосверд-

леним отвором. Інші походять з різних частин України, припускаємо, що найбільше – з Причорномор'я.

Ці предмети, пов'язані з військовою справою, відрізняються розмірами та зовнішнім виглядом. Діаметри булав різні – пересічно 47х55 мм, як у виробу з с. Тадані, або й більші. Отвір викручувався в центрі наверх і мав 8–24 мм в діаметрі. Відзначимо, що в більшості відомих нам виробів отвори невеликі, в перерізі всього 12–14 см. На підставі цього факту припускають, що їх ручки були кістяними, хоча, швидше за все, вони робилися з твердих порід дерева, а використовувалися булави не стільки як зброя, а як знаки влади.

Особливо характерна для булав варіабельність форми. Найбільш відома класифікація запропонована А. Коськом, який вирізняє три основні їх типи: А – сферичні, В – з вертикальними канелюрами («цитринові»), С – хрестоподібні. Є булави з горизонтальними канелюрами. Кожен з типів поділяється на підтипи. Н. Малов виокремив чотири види булав: хрестоподібні, кулясті, грушоподібні, дископодібні [Кошко, 2002, р. 31; Малов, 1991, с. 33]. В. Ключко розрізняє кулясті, грушоподібні, хрестоподібні, еліпсоподібні («дископодібні»), сокироподібні булави. Кулясті та грушоподібні вироби належать до найбільш поширених.

Автори статті «Знаки влади та елітарна зброя 5–6 тис. років тому» виділяють п'ять типів цього озброєння з території Волині [Охріменко, Локайчук, 2008, с. 36]:

1) округлі булави, які за формою або округлі, або дещо сплюснені зверху та знизу, виготовлені здебільшого з пісковика (*рис. 2.2 – рис. 2.4*);

2) цитриноподібні булави, що з боків мають повздовжні заглибини. Три таких екземпляри зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї. Подібні вироби поширені на території від Балтії до Причорномор'я [Кошко, 2001, с. 283] (*рис. 2.5 – рис. 2.6*);

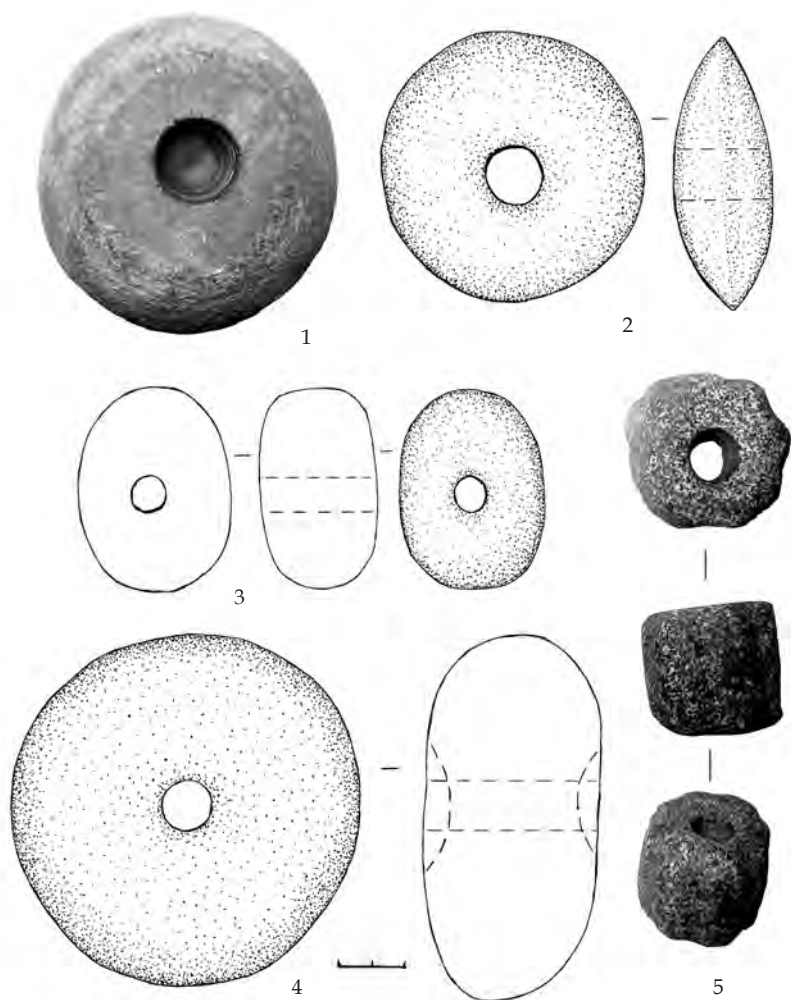

Рис. 2.2. Кам'яні булави: 1 – Любомльський район; 2 – Кукли; 3 – Головно; 4–5 – Любомль (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

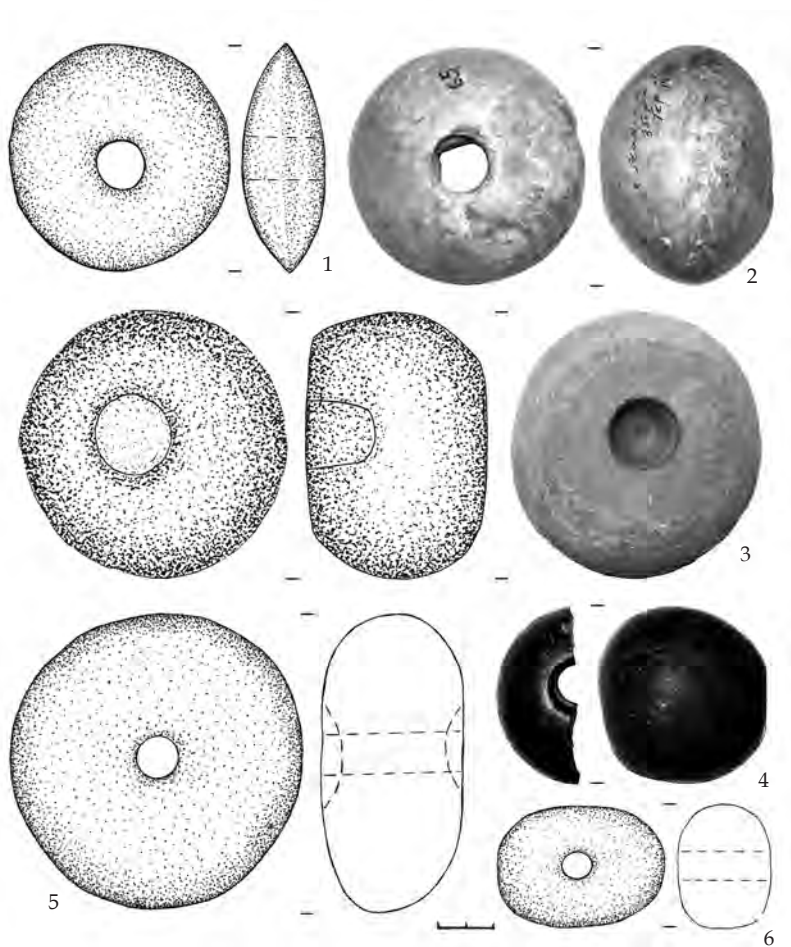

Рис. 2.3. Кам'яні булави: 1 – Кукли Маневицького р-ну Волинської обл. (ймовірно, булава трипільської культури); 2 – Максимівка Збаразького р-ну Тернопільської обл.; 3 – Любомльський р-н Волинської обл., 5 – Хорів Острозького р-ну Рівненської обл.; 6 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

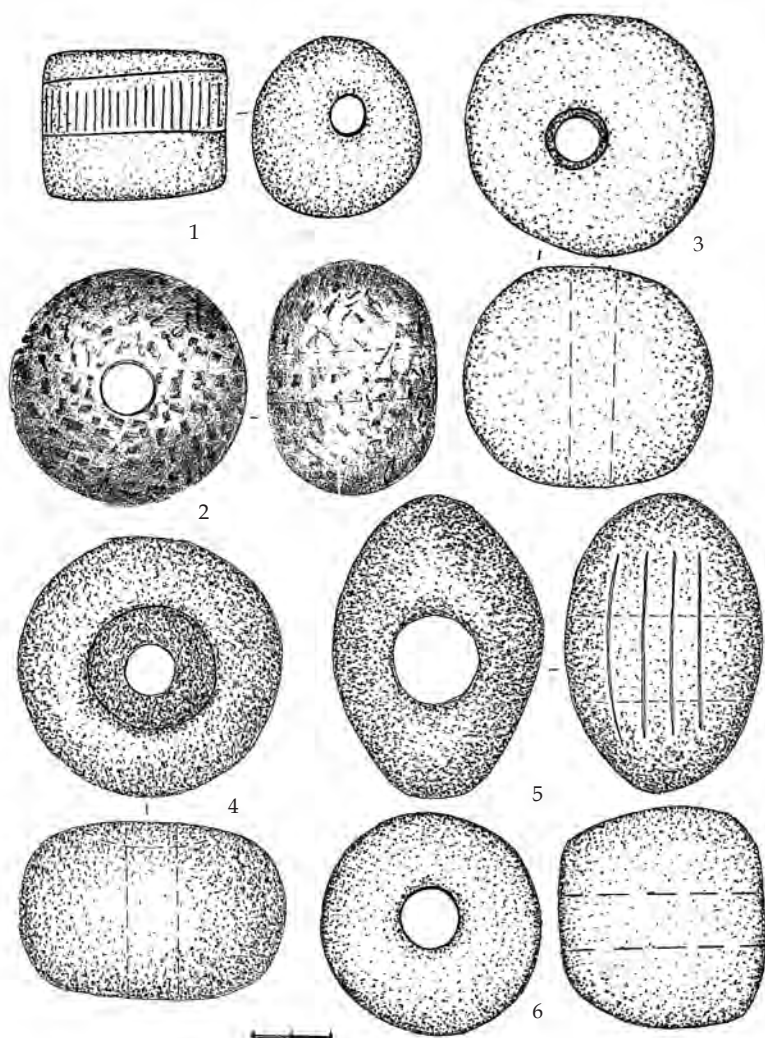

Рис. 2.4. Кам'яні булави: 1, 4 – фонди Любомльського краєзнавчого музею; 2 – Головно Любомльського р-ну; 3 – Луцький р-н; 5 – Ратнівський р-н Волинської обл.; 6 – Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди ВКМ) (за Д. Остаюком, Г. Охріменком)

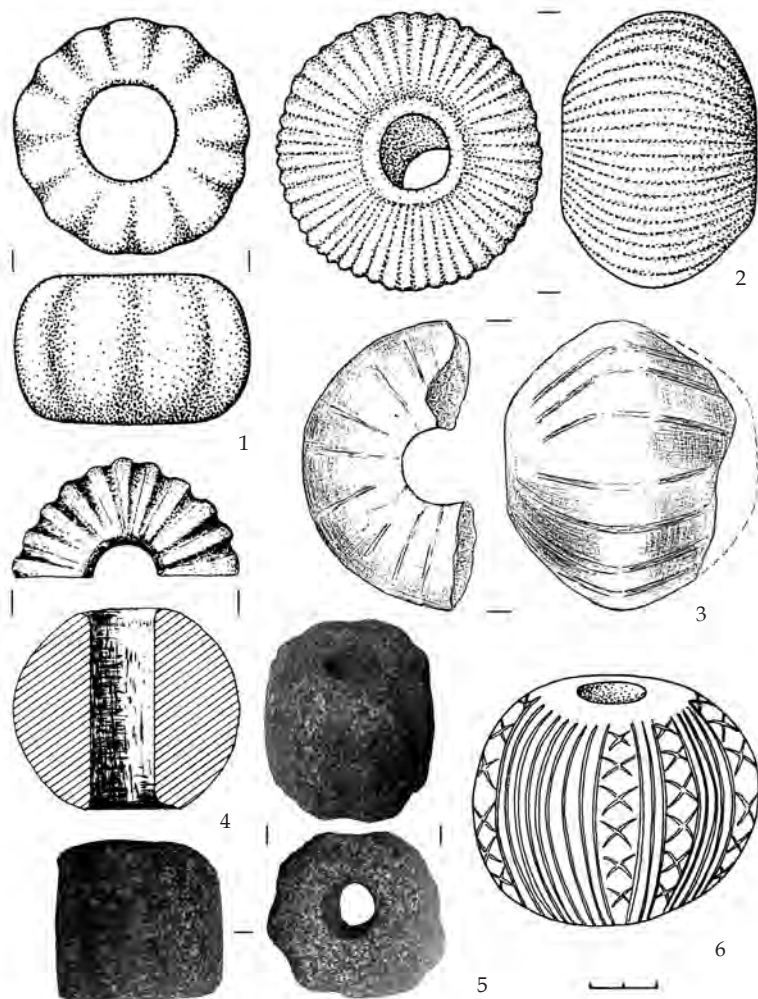

Рис. 2.5. Кам'яні наверхи булав з канелюрами (за В. Ісаєнком, А. Косько, І. Маркусом Д. Остапюком, Б. Строценем): 1 – Городне Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Краківського археологічного музею); 2 – Шили Збарзького р-ну Тернопільської обл. (фонди ЛІМ); 3 – Мишанець Любомльського р-ну (фонди ЛКМ); 4 – Іванківці Зборівського р-ну Тернопільської обл.; 4 – Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ); 5 – Пінськ Брестської обл., Білорусь (фонди Пінського історичного музею)

3) молотоподібні булави та молотки з канелюроподібними заглибинами або без них (знахідка з Ратнівського р-ну Волинської обл. розміром 10,2х4,3 см; аналогії їй відомі в Дніпропетровській обл. [Шарафутдінова, 1980, с. 62]. Сокира-молот із с. Синове Старовижівського р-ну має поздовжні канелюри. Аналогічний виріб виявлений на сучасній території Білорусі в с. Дружиловичі Іванівського р-ну [Чарняўскі, 1995, с. 46–59] (рис. 2.8);

4) хрестоподібні булави, аналогії яким відомі в басейні р. Самари, а походження пов'язують із Близьким Сходом [Шарафутдінова, 1980, с. 60]. Один із таких виробів знайдено в с. Словечно біля Коростеня Житомирської області, зберігається у фондах Львівського історичного музею (інв. № А 2503) (рис. 2.7).

З'ясовано, що на Західну Волинь потрапляли булави трипільської культури кулястої та дископодібної форми, виготовлені з сірого мергелистого матеріалу: перша відома з півночі Тернопільщини, інша – з Хорева Острозького р-ну Рівненської обл.

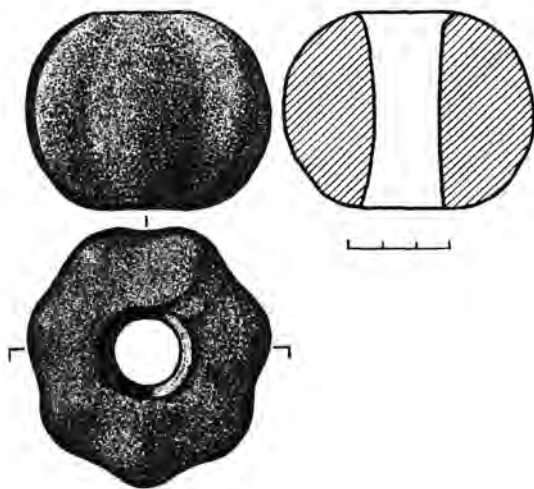

Рис. 2.6. Кам'яне навершя булави – с. Вівня Стрийського району Львівської області (за В. Коноплею)

З території північно-західного Полісся походять кам'яні булави переважно округлі (Пінськ), приплюснuto-округлі (район Шацьких озер), підовальні (Ратнівський р-н). Одна з них може бути віднесена до цитринових, інша прикрашена чотирма поздовжніми прокресленими лініями збоку [Нариси культури... 2006, Рис. 2: 4, 5]. Булава, наприклад, із с. Тадані має форму диска, в профілі – лінзоподібна, з гострими краями.

Рідкісні навершя булав виявлено у Львівській та Івано-Франківській областях (с. Вівня Стрийського р-ну (рис. 2.6), с. Нові Стрілища Жидачівського р-ну Львівської та с. Корчич Городенківського р-ну Івано-Франківської області) [Бандрівський, Конопля 2006, с. 211–214].

Унікальна хрестоподібна булава із с. Словечно Житомирської обл. (рис. 2.7: 1) має орнамент із прокреслених вертикальних ліній по всій довжині стику профілю та лицевої сторони і може датуватися рубежем III–II тис. до н.е. Її походження, на думку В. Коноплі, слід пов'язувати з однією з культур Припонтійського регіону, імовірно, із носіями ямної культурно-історичної спільноти, одна з груп якої могла проникнути в басейн р. Случ [Конопля, 2006, с. 209–210]. Артефакт зберігається у фондах Львівського історичного музею (інв. № ЛІМА–2503). Булава виготовлена з габро-діабазу, поклади якого відомі в басейні р. Случ [Конопля, 2006, с. 209]. Місце знахідки предмета невідоме. Виріб має шилоподібні симетричні кінці різної довжини – 82, 122, 96, 124 мм. По центру зроблено отвір діаметром 20 та 21 мм. Висота – 246 мм, ширина – 178 мм. В поперечному перетині виріб підовальний. На ребрах шипів є прямі насічки, нанесені по довших краях. З нижнього шипа їх нараховано – 22, 27, 33, верхнього – 17, 8, 12, 23 [Конопля, с. 209]. Автор розвідки допускає, що це може бути певного роду нумерація, «мисливські мітки».

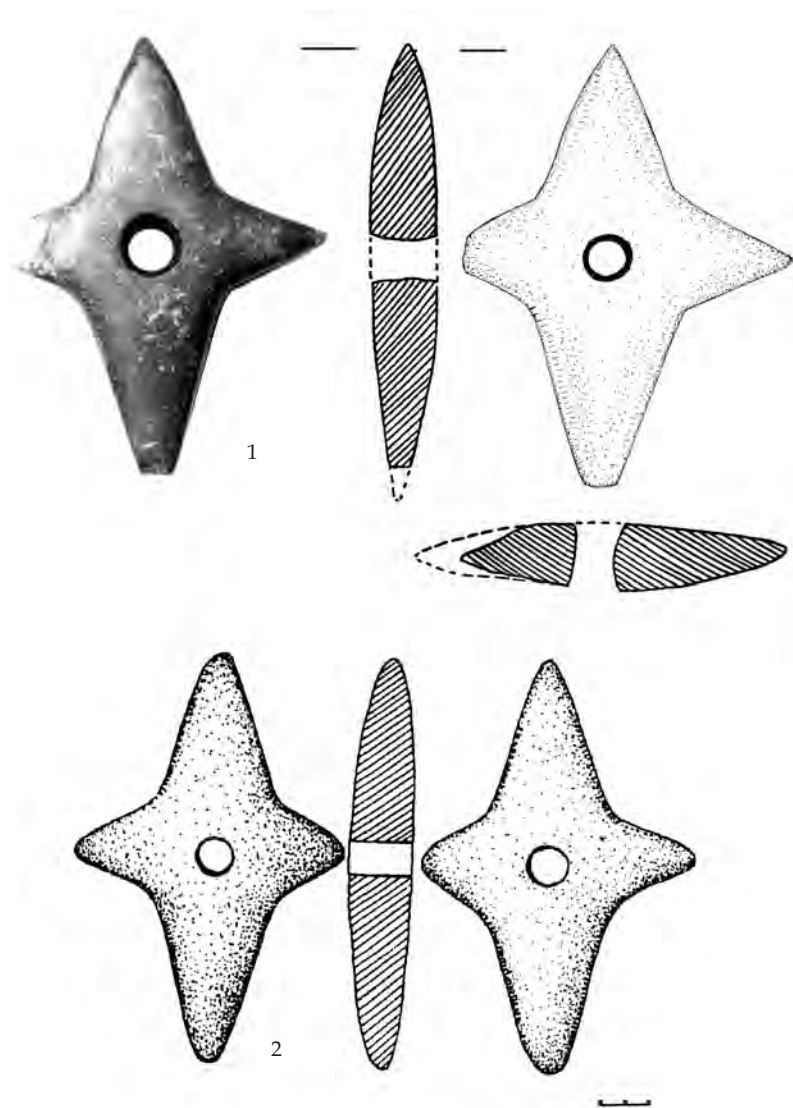

Рис. 2.7. Знахідки хрестоподібних булав: 1 – Словечно Житомирської обл. (за Г. Охріменком, І. Михальчишиним); 2 – фонди Львівського історичного музею (за В. Коноплею)

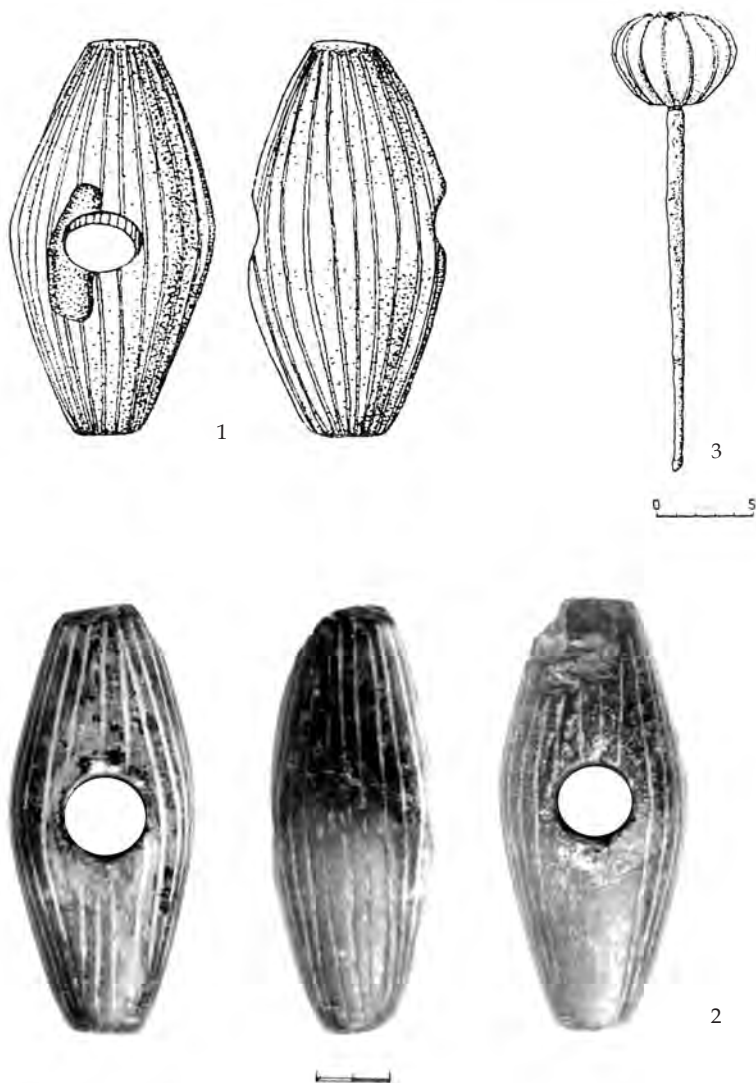

Рис. 2.8. Кам'яні булави: 1 – Дружилівичі Іванівського р-ну Брестської обл.; 2 – Синове Старовижівського р-ну Волинської обл.; 3 – реконструкція кам'яної булави середнього елліністичного періоду (2050–1600 рр. до н.е.)

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВРОСННЯ

До хрестоподібних належить також чотирибічна плоска булава, описана й опублікована І. Михальчишиним та Р. Смішком. Вона зроблена з міцної в'язкої породи – серпентину. У шліфі під мікроскопом «спостерігалася добре виражена волокниста структура» [Михальчишин, 1995, с. 260, 261, рис. 1: 9].

Булави виготовлялися з різним ступенем старанності, поверхня багатьох виробів оздоблена декором. На карті А. Коська бачимо численні місця належних катакомбній культурі кам'яних булав з канелюрами («цитринкових») на території між ріками Вісла та Одер, в басейні Німану, Дніпра, в басейнах Південного Бугу, Західного Бугу [Koško, 2001 s. 283–290].

До канельованих булав належать предмети з с. Городне, с. Мшанець Любомльського р-ну, м. Любомля Волинської обл., с. Озеро Володимирецького р-ну, с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл., с. Шили Збаразького р-ну, с. Іванківці Зборівського р-ну Тернопільської обл. Зокрема, підовальна булава з Ратнівського р-ну прикрашена чотирма поздовжніми прокресленими лініями з боку. Виріб із с. Городно Любомльського р-ну діаметром 72 мм, висотою 45 мм та діаметром отвору 27–31 мм виготовлений з діориту; зберігається у фондах Краківського археологічного музею (інв. № 741). Артефакт належить до типу В1 канельованих булав, за А. Коськом, – виробів з криволінійним контуром у горизонтальному проектуванні [Koško, 2002, р. 24].

Булава з с. Шили Збаразького р-ну Тернопільської обл. має діаметр 82–85 мм, висоту – 60 мм, діаметр отвору – 20–28 мм; виготовлена з сірого пісковика; зберігається у фондах Львівського історичного музею. Вона також належить до типу В1, за А. Коськом [Koško, 2002, р. 24]. З цього регіону походить і канельована булава типу В1, виявлена в с. Іванківці Зборівського р-ну Тернопільської обл. (дослідження Б. Строценя, О. Гаврилюка) [Kokowski..., 1998, s. 133].

До типу В1 можна віднести нововиявлений артефакт з с. Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. Це добре збережена, шліфована до блиску булава з канелюрами з темного каменю, не місцевого походження. Вона має діаметр 80 мм, висоту – 62 мм, діаметр отвору – приблизно 26 мм. Канелюр нараховується 15, вони йдуть уздовж виробу практично до отвору. На двох дольках, виділених канелюрами, вирізьблено зигзагоподібний орнамент.

До типу В3 канельованих булав (з вузькими, неглибокими викарбуваними лініями) належать два вироби. Перший походить із с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл. має діаметр 72 мм, висоту – 62 мм, діаметр отвору – приблизно 18–23 мм. Уздовж виробу від отвору викарбувано 25 ліній, між ними орнамент із паралельних навскісних ліній (інколи орнамент на двох сусідніх дольках утворює ялинку, але він є не на всій поверхні). Поряд із цією булавою, прикрашеною ялинковим орнаментом, знайдено кам'яну сокиру і кинджал. Всі це речі однієї культури – катакомбної (за К. Бунятян, В. Самолюком).

Другий екземпляр типу В3 походить із с. Мшанець Любомльського р-ну Волинської обл. і зберігається у фондах Любомльського краєзнавчого музею. Виріб зламаний біля отвору. Діаметр булави приблизно 87 мм, висота (реконструйована) – 77 мм, діаметр отвору – орієнтовно 24 мм. На збереженій частині нараховується 8 викарбуваних ліній.

У фондах Любомльського краєзнавчого музею зберігається також булава, що походить із околиць м. Любомль. Артефакт збережений неповністю і має втрати по висоті, зменшуючись в один бік. Діаметр – 48–52 мм, висота – до 50 мм, діаметр отвору – приблизно 17 мм. Виріб має підциліндричну форму і глибокі та широкі канелюри. Зважаючи на криволінійну горизонтальну проекцію, знахідка може бути різновидом булав типу В1, за А. Коськом, проте своєю підциліндричною формою вона близька до типу В4. Можливо, це незакінчений виріб.

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВРОСННЯ

Унікальні, подібні одна до одної булави, виявлено в с. Синове Старовижівського р-ну Волинської обл. та с. Дружиловичі Іванівського р-ну Брестської обл. (Білорусь). Це видовжено-овальні предмети, оздоблені вертикальними канелюрами. На одній з бічних граней виробу зі Старовижівського р-ну видно шість, на двох гранях з боку отвору – по три-чотири вдавлені лінії, а на булаві з Іванівського р-ну на бічній грані їх є вісім, а з боку отвору – три та чотири. Усі ці вироби – шедеври каменерізного мистецтва.

Особливо багатим орнаментом прикрашена булава з Пінська Брестської обл. Він складається з меридіально прокреслених ліній та хрестоподібних знаків між ними. Виріб із подібним декором зберігається в історико-краєзнавчому музеї м. Калінінграда. Напевно, орнаменти на цих виробах мали сакральню-символічний зміст.

Протягом 3000–2700 рр. до Р. Х. існував, імовірно, постійний обмін «культурною інформацією» між Балтикою і Причорномор'ям. Одним із проявів Балтійсько-Понтійського шляху є поширення кам'яних цитринових булав у ранній період доби бронзи на широких просторах українського степу, лісостепу, Полісся, у т. ч. регіону Західної Волині (рис. 2.9).

Хронологічні межі побутування канельованих булав дуже широкі: 2350–800 рр. до Р. Х. Це пояснюється тим, що 90 відсотків знахідок випадкові та виявлені на значній території. Проте булави, що походять з комплексів, мають зрозумілий культурний контекст. Використання виробів у Припонтійській зоні датується 2350–2000 рр. до Р. Х. (ямна та катакомбна культури) і пізніше – 1750–1400 рр. до Р. Х. (зрубна культура). На транзитній території такі булави зафіксовані у період 2100–1950 рр. до Р. Х. (івенська культура) [Кошко, 2002, s. 52–57].

Знахідки канельованих булав на Західній Волині пов'язують з носіями культур постшнурової кераміки та

культур тшинецького горизонту, не можна виключати і раніші впливи – культур шнурової кераміки – або пізніші – лужицької. Варто згадати про явний (напевно, найголовніший) вплив катакомбної культури на формування стжижовської, що виявляється у спільних рисах поховального обряду, кераміці та кістяних виробках [Taras, 2007, s. 180–181].

Поховання доби бронзи з кам'яними або металевими навершьями булав дослідники вважають могилами військових вождів. Але в пізньобронзовий період вони вже займають другу позицію. У цей час на першому місці перебувають поховання колісничних з наконечниками списів, на третьому – поховання воїнів з кинджалами та стрілами [Малов, 1991]. Крем'яні наконечники стріл та ножі-кінджали трапляються в усіх трьох типах поховань. Проте булави та списи в одному похованні не виявлено. Володарі булав належали до родоплемінної знаті або верхівки касти «кшатріїв». І. Свешніков висловлював припущення про поєднання в особі вождя світської та жрецької влади (йдеться про поховання ККА в с. Івання на Рівненщині). Про їхню належність до стану жерців свідчать такі атрибути, як «шило-ніж» [Синюк, 1991], дерев'яний посуд [Отрощенко, 1984].

Уважається, що в катакомбній культурі булави з'являються під впливом Східного Середземномор'я. Племена цієї культури показують численні особливості «цивілізаційного прориву», тобто ранні стадії складної соціальної стратифікації, яка супроводжується елітними системами релігії і ритуалів. Цей прорив черпав нахнення у Близькосхідній цивілізації, можливо, завдяки тому, що територія катакомбної культури була під впливом торгових операцій Месопотамської цивілізації [Пустовалов, 2000, с. 94–114; Пустовалов, 1996, с. 260–279].

Припускають, що поховані з булавами були жерцями Індри – бога війни та грому. Індра – найпопулярні-

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

ший герой «Рігведи». Йому присвячено 250 гімнів. Його його перифразами були: «полководець», «той, хто не п'є сому», «цар богів», «той, що стоїть на колісниці» [Мельников, 2010, с. 2]. В індоарійській міфологічній традиції цей бог зображений на бойовій колісниці з булавою в руці. Булава, виготовлена з каменю, мала чотири або більше виступів, дископодібну чи хрестоподібну форму [Там само].

У ведійській релігії Індра виступає як головне божество індоарійського пантеону та наділений рисами аристократа, царя, полководця, колісничного [Мамонтов, 1996; Мельников, 2010, с. 4]. Індра, озброєний палицею (ваджра), луком, стрілами, воює проти змія – повелителя води, луків, підземного світу. У похованнях жерців Індри знаходять плитки й товчачики для виготовлення соми, дерев'яний посуд для її вживання, на кераміці трапляється орнамент у вигляді хвилі, зигзага з бахромою. Це зображення змія – головного ворога Індри. На одному з хетських рельєфів передано двобій бога грому, який тримає в руці спис та грушоподібну булаву з петлею на кінці, зі змієм, зображеним у вигляді хвилі [Всемирная история, 1996, т. 2, с. 279].

Незвичайне поховання катакомбної культури з булавою, набором інструментів для виготовлення наконечників стріл, бронзовими «шилом»-ретушером і ножом, а також кістками великої змії відоме із Барановки I [Синюк, 1991]. Жерці бога війни брали участь у військових походах. Здебільшого вони гинули у віці від 20 до 40 років. Є. Мельников зазначає, що значення культу бога війни у XVIII–XVI ст. до н. е. відбилося не лише в поширенні поховань жерців з булавами, ускладненні обряду їх поховань, але й у прийнятті військовою знаттю функцій жерців [Мельников, 2010, с. 3]. За пізньобронзової доби спостерігається сакралізація влади військової знаті, зростає культ бога війни.

Поширення кам'яних канельованих булав вважається одним із яскравих проявів Балтійсько-Понтійського шляху. А. Косько розвиток контактів між Надбалтикою та Причорномор'ям розглядає в ракурсі циркуляції людей, сировини, виробів, а також зразків цивілізаційних надбань [Koško, 2001, s. 283]. Ці зв'язки, зазначає автор, були характерні для гальштатського періоду (дистрибуція виробів із бронзи), ясторської та вельбарської культур латенського періоду. Проте такі далекосяжні стосунки, ймовірно, мали місце за доби бронзи та навіть в енеоліті [Koško, 2001, s. 283–288].

Як відомо, булави катакомбної КІС, зокрема в інгулецькій культурі, були знаками влади. У Припонтійському ареалі, де перебували племена катакомбників, їх відомо небагато. Постає питання: як ці вироби опинилися на Прип'ятському Поліссі та далі на північ і північний захід. А. Косько називає різні причини поширення булав на північ. Одна з головних – наявність бурштину і в Поприп'ятті (Ю. Кухаренко, геолог П. Тутковський), і в Прибалтиці (Р. Рімантьєне, І. Лозе). Серед інших причин – обмін сіллю з Присивашся, бронзовими виробами з Північного Кавказу та Донеччини. За даними А. Коська, частина виробів могла бути місцевого виробництва [Koško, 2001, s. 289].

Щодо наявності великої кількості булав у згаданих регіонах, то вони, ймовірно, були знаками вищого рангу як у цьому ареалі, так і за його межами. «Люди шляху» (за висловом А. Коська) – організатори та учасники таких обмінних експедицій – теж могли мати вищий статус. Підтвердження цього – знахідки кам'яних булав, у тому числі з вертикальними канелюрами, ямної та катакомбної культур, керамічних виробів та їх фрагментів, бронзових ретушерів, десятків кам'яних бойових сокир припонтійського походження, скарбів бронзових виробів, бронзових сокир північнокавказького та бородинського

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

типів. Деякі дослідники пояснюють це приходом зі сходу населення, на озброєнні якого були легкі колісниці: «З південноуральського центру культурогенези групи воїнів-колісничих швидко просунулися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи на теренах України» [Археологія України, 2005, с. 175]. Така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної культури та культур шнурової (епішнурової ?) кераміки.

Можливо, булави поширювалися на північ як предмети обміну. Їх власники – військова верхівка катакомбного суспільства – брали участь у таких віддалених від ойкумени походах. Чим зумовлені ці походи? Допускаємо, що місця знахідок булав можуть позначати траєкторії руху «людей шляху» – давніх купців, які здійснювали обмін товарами чи сировиною.

Шляхи за доби бронзи зв'язували віддалені центри цивілізації та осередки сировини, які часто розташовувалися на периферії перших. Напрямки шляхів на кордонах Східної і Західної Європи ідентифікувала М. Гімбутас [Gimbutas, 1965] (рис. 1.20). На основі аналізу пунктів знахідок канельованих булав А. Косько виділив 5 можливих шляхів їх поширення (по ріках, які були основними маршрутами торгівлі):

- 1) Південний Буг – Західний Буг – Вепш – Вісла (– Німан);
- 2) Південний Буг – Західний Буг – Вісла (– Німан);
- 3) Дніпро – Прип'ять – Західний Буг – Вісла (– Німан);
- 4) (Інгул –) Дніпро – Березіна – Німан;
- 5) (Інгул –) Дніпро – Березіна – Неріс – Німан [Koško, 2002, s. 71].

На основі нових знахідок канельованих булав (у Дубровицькому і Володимирецькому районах) вважаємо, що можливим міг бути ще один шлях: Південний Буг – Горинь – Прип'ять – Західний Буг – Вісла (– Німан).

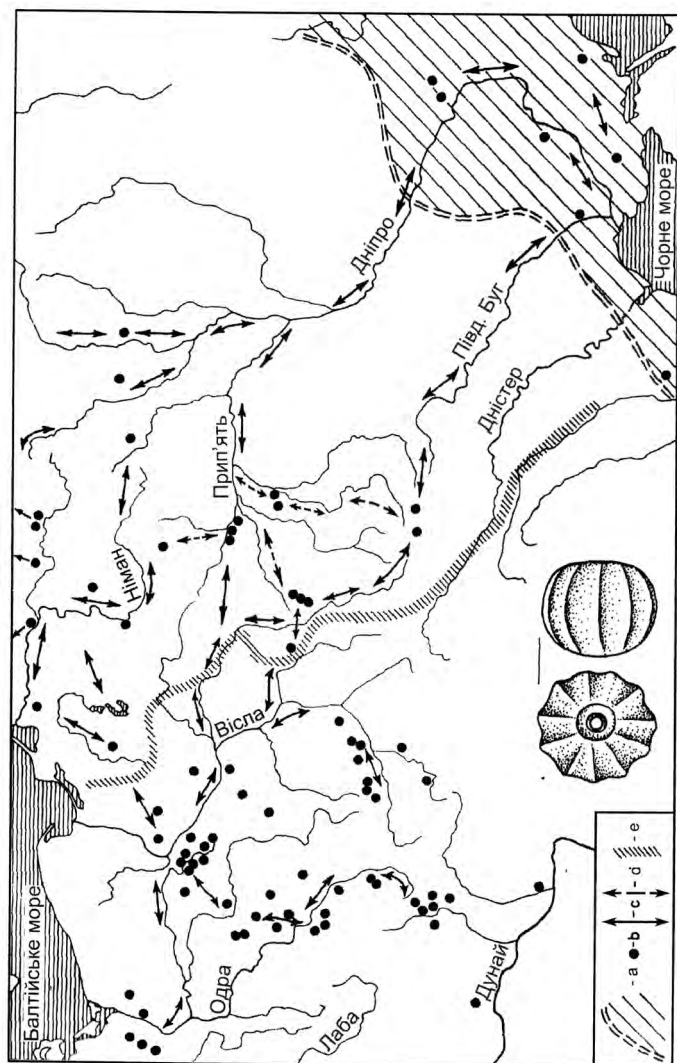

Рис. 2.9. Поширення каньольованих булав (за А. Коськом, із змінами та доповненнями): а – західний кордон катаномбної культури; б – місця знахідок каньольованих булав; с – шляхи поширення виробів; d – напрямки шляхів, подані авторами; e – фізикогеографічне позначення заходу і сходу Європи

Він видається логічним, зважаючи на багату сировинну базу басейну р. Горинь (поклади кременю, каменю, міді, бурштину). Крім того, якщо взяти до уваги знахідки в Любомльському р-ні, шляхи, можливо, проходили і по верхів'ї р. Прип'ять. Вказавши на карті нові знахідки на Білоруському Поніманні [Лакіза, 2008, с. 135–139, рис. 56], ми також позначили гіпотетичний напрямок зв'язків на відрізок Прип'ять – Ясельда – Щара – Німан.

Отже, знаки влади та зброя – булавки – були широко відомі в Причорномор'ї, Прибалтиці. Як бачимо з досліджень останніх років, поширені вони також на Волині, у Верхньому Подністров'ї. Деякі з цих виробів не лише сакральні (як із Пінська), а й справжні мистецькі шедеври.

У соціальній інтерпретації булавки ідентифікуються з формою інсигній. Вони вказують на статус вождя племені, тобто є підтвердженням появи стратифікації суспільства. Така оцінка була визначена завдяки близько-східним джерелам. Зображення булавки на Наталіївській стелі (фігура бога бурі та сили Тешуба) може свідчити про зв'язок цих виробів з вождями-жерцями або особами високого соціального рангу – шаманами.

Література

1. Археологія України / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Археологія Української РСР : у 3-х т. / С. М. Бібіков та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 452 с.
3. Бандрівський М., Конопля В. Нові знахідки навершя булав і бойового молота доби енеоліту – ранньої бронзи з Верхнього Подністров'я / М. Бандрівський, В. Конопля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 211–214.
4. Всемирная история : в 24-х т. / ред. кол. : И. А. Алябьева [и др.]. – Минск : Литература, 1996. – Т. 2 : Бронзовый век / А. Н. Бадак [и др.]. – 1996. – 512 с.

5. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья : монография / Иванова С. В. – Одесса : Друк, 2001. – 244 с.
6. Конопля В. Рідкісний тип кам'яної булави з фондів Львівського історичного музею / В. Конопля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 209-210
7. Лакіза В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – 344 с.
8. Малов Н. М. Погребения с булавами и втоками из Натальинского могильника / Малов Н. М. // Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов, 1991. – Вип. 2. – С. 18-38.
9. Мамонтов В. И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона / В. И. Мамонтов // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград, 1996. – С. 57-61.
10. Мельников Е. Н. Погребения с навершиями булав эпохи бронзы [Электронный ресурс] / Е. Н. Мельников. – Липецк, 2010. – С. 2-7. – Режим доступа: http://annales.info/blacksea/small/pogr_bul.htm.
11. Михальчишин І. Р. Виготовлення бойових кам'яних сокир на території Прикарпаття і Волині / І. Р. Михальчишин, Р. М. Смішко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів : Вид-во Ін-ту українозн. ім. І. Крип'якевича, 1995. – Вип. 6. – С. 259-264.
12. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 598 с.
13. Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / В. В. Отрощенко // Проблемы археологии Поднепровья. – Вип. 1. – Днепропетровск, 1984. – С. 84-96.
14. Охріменко Г. Знаки влади та елітарна зброя 5-6 тис. років тому / Г. Охріменко, С. Локайчук // Волинь. Всеукр. суспільно-політ., літературно-мист. часопис. – Луцьк, 2008. – Число 10. – С. 25-42.

15. Охріменко Г. Кам'яні булави з теренів Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 37. – С. 240-245.
16. Пустовалов С. Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності / Пустовалов С. Ж. // Культурологічні студії. – К. : КМ «Academia», 1996. – Вип. 1. – С. 260-279.
17. Пустовалов С. Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності (інгульська культура останньої чверті II тис. до н. е. / С. Пустовалов // Східний світ. – К., 2000. – № 1-2. – С. 94-118.
18. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С. Н. Санжаров // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 140-158.
19. Синюк А. Т. Об одной из «категорий» металлических изделий эпохи бронзы / А. Т. Синюк // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи : тезисы докл. и м-лы конфер. – Воронеж, 1991. – С. 67-71.
20. Сорокіна С. Кам'яні наверхі булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України) / С. Сорокіна // Магістратеріум. – 2005. – Вип. 20. – С. 36-47.
21. Чарняўскі М. М., Лакіза В. Л. Знаходкі каменных свідраваних сякер на Панямонні / М. М. Чарняўскі, В. Л. Лакіза // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінськ, 1995. – № 7. – С. 46-59.
22. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань в Інгулі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60-69.
23. Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe / M. Gimbutas . – The Hague: Mouton, 1965. – 681 p.
24. Klochko V. The warfare of northern Pontic Steppe-Forest-Steppe pastoral societies: 2750-2000 BC (Catacomb Culture) / V. Klochko, S. Pustovalov // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – S. 196-215.

25. Kokowski A. Osady z młodszego okresu rzymskiego w miejscowościach Ivankivci i Małasivci na Zachodnim Podolu (Ukraina) / A. Kokowski, M. Stasiak, B. Stroceń // *Studia Gothica*. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – T. 2. – S. 133–162.
26. Koško A. Zagadnienie wczesnobrązowej cezury w rozwoju «szlaku» Krym – Jutlandia // *Od neolityzacji do początków epoki brązu* / A. Koško. – Poznań, 2001. – S. 283–290.
27. Koško A. Fluted Maces in Cultural Systems of the Borderland of Eastern and Western Europe: 2350–800 BC. Taxonomy, Genesis, Function / A. Koško // *Baltic-Pontic Studies: Fluted Maces in the System of Long-distance Exchange Trails of the Bronze Age*. – 2002. – Vol. 11. – P. 31–81.
28. Taracha P. The Mace in the Ancient Near East and Egypt According to Archaeological Sources / P. Taracha // *Baltic-Pontic Studies: Fluted Maces in the System of Long-distance Exchange Trails of the Bronze Age*. – 2002. – Vol. 11. – P. 12–21.
29. Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) / H. Taras // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*. – Warszawa, 2007. – S. 179–195.

2.2. Кам'яні бойові та парадно-ритуальні сокири

Джерельною базою вивчення категорій та особливостей мілітарних виробів доби бронзи є окремі випадково виявлені предмети озброєння, знахідки з поселень, а особливо з поховань – курганных та ґрунтових. У катакомбних інгулецьких похованнях знаками найбільш високого соціального статусу були шліфовані, багато декоровані сокири (*іл. 13; іл. 22–25*). До символів влади населення зрубної культури (XV–XII ст. до н. е.) належали булави, жезли, сокири (*рис. 1. 33, рис. 1. 34*).

Такої винятково показової, переважно військової категорії артефактів, як кам'яні сокири, на території Західної Волині виявлено, за попередніми підрахунками, до 500 (*іл. 12; іл. 15–21*). Слід зауважити, що ці вироби, ймовірно, мали різне призначення. Умовно можна виділити декілька типів: 1) досить масивні сокири, які могли використовуватись як колуни (?) для добування мідної руди (про що повідомляв довоєнний геолог С. Малковський під час дослідження родовищ біля с. Великий Мідськ на Рівненщині) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 66]; 2) зовсім мініатюрні (дитячі або ритуальні) сокирки, які трапляються зрідка; 3) елітна (парадна) зброя, яку виявляють частіше, ніж мініатюрні сокирки; вона здебільшого малопридатна для використання з ряду причин (м'якість матеріалу, з якого виготовлена, великі розміри, вузький отвір для руків'я тощо); 4) сокири середніх розмірів (найбільш масова категорія), що могли використовуватися в бою. Проте такі бойові сокири слугували і для захисту від хижаків (вовків та ін.), для добивання поранених тварин. Вони могли (як можна припустити) входити до спорядження чоловіка як на полюванні, так і під час військових сутичок.

Переважна кількість кам'яних сокир, виявлених на Волинському Поліссі (правобережжі та лівобережжі Прип'яті), у західній частині Волині, півночі Поділля, Прикарпатті, пов'язана великою мірою з постшнуровими культурами, які займали значні території Центральної та Східної Європи. Це городоцько-здовбицька, межановицька, стжижовська культури. На думку лінгвістів та археологів, зона поширення носіїв цих культур «відповідає ареалу розселення північної частини індоєвропейців» [Давня історія України, 1997, с. 406]. До їх складу входили групи прагерманців, прабалтів, праслов'ян.

Дослідники визнають, що пояснити причину такої великої кількості кам'яних сокир важко. Одна з гіпотез полягає в тому, що певна частина їх призначалася для рубання та корчування дерев [Давня історія України, 1997, с. 407]. Дійсно, Рената та Ярослав Малінови наводять приклади експериментального зрубання дерев подібними знаряддями [R. Malinova, J. Malina, 1982]. Проте на теренах Північно-Західної України вони для цього, на нашу думку, не використовувались. У зоні, де було вдосталь великих брил кременю, майстри (зокрема носії стжижовської культури) в багатьох кременеобробних осередках виготовляли достатню кількість ефективних крем'яних сокир – широке, напівкругле, добре заточене лезо яких ідеально пристосоване для зрубання деревини. Зважаючи на це, кам'яні сокири виконували здебільшого функцію зброї.

Кам'яні бойові сокири із Західної Волині представлені різними формами, серед яких найбільш поширені клиноподібні знаряддя, відповідно до типологічної схеми С. Брюсова і М. Зиміної [Брюсов, Зимина, 1966]. Автори відзначають значне скупчення цих виробів у Дніпро-Дністровському межиріччі, у верхів'ях правих приток Прип'яті і Дністра, в надбережжі Німану, на Волзі, Клязьмі, В'ятці [Брюсов, Зимина, 1966, с. 24]. До рідкісних належать сокири дископодібного типу (рис. 2.10).

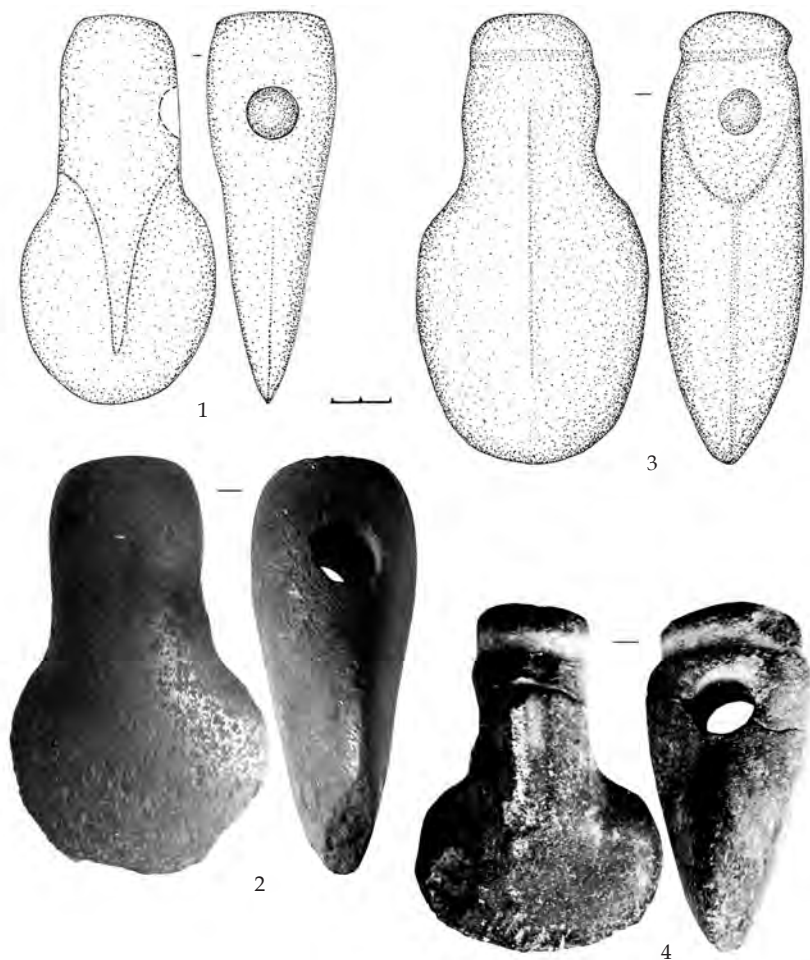

Рис. 2.10. Кам'яні дископодібні бойові сокири із Західної Волині: 1 – Бедриківці; 2 – с. Княгинине Дубенського р-ну Рівненської обл.; 3 – с. Граддя Маневицького р-ну Волинської обл.; 4 – Волинська область (збірка археологічного музею СНУ ім. Лесі Українки)

Велику кількість клиноподібних кам'яних сокир зафіксовано на території Прибалтики, Білорусі, Прикарпаття і Волині. Значна концентрація однотипних знарядь в цих місцях дала підставу Д. Крайнову зробити припущення про те, що саме тут знаходився центр їх виготовлення [Крайнов, 1972, с. 40].

Із 252 сокир, зібраних І. Р. Михальчишином на території Прикарпаття і Західної Волині, 123 (близько 50%) належать до клиноподібного типу. С. Брюсов і М. Зиміна подають з цього регіону ще 74 екземпляри [Михальчишин, Охріменко, 2004, с. 110]. Свою назву вироби отримали, ймовірно, через подібність до пізніших металевих клинів для розколювання дерева (рис. 2.16: 5).

За формою це прості сокири середніх розмірів, серед яких можна виокремити дві групи: 1) з невиділеним овальним обушком та 2) з виділеним обушком. Більшість з них має заокруглений овальний обушок, через що вони подібні до краплини води (краплеподібні). Отвір зроблено ближче до обушка. За даними І. Р. Михальчишина, лише декілька виробів вирізняється значними розмірами (як, наприклад, знаряддя із Любомльського музею (інв. № 387), а також із с. Заболотці Іваничівського р-ну Волинської обл., м. Белз, с. Переволочна [Михальчишин, Охріменко, 2004, с. 111].

Хронологічно клиноподібні сокири на території Прикарпаття та Волині досить ранні – вони з'являються в другій половині V тис. до н. е. На півдні Прикарпаття ці знаряддя вперше виявлені на пам'ятках раннього етапу культури Трипілля – Кукутені і відомі протягом всього її розвитку [Энеолит СССР, 1982, Табл. LI]. Однак справді широке використання бойових сокир на Прикарпатті та Західній Волині спостерігається з кінця III тис. до н. е. Для раннього періоду культур шнурової кераміки характерні булавоподібні і більш струнких пропорцій вироби з виділеним овальним обушком [Свешніков, 1974, с. 35, с. 91, 99, Рис. 11: 2, 8; рис. 13: 4–6; рис. 14: 3; рис. 15: 9, 12; рис. 17: 11].

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

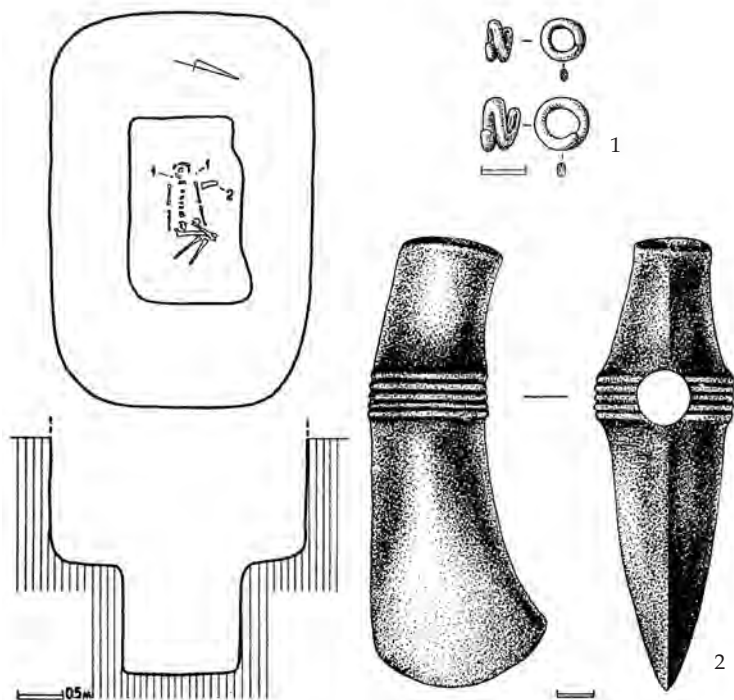

Рис. 2.11. Курган "Солдатська Слава". Поховання 10: 1 - срібні прикраси; 2 - кам'яна сокира

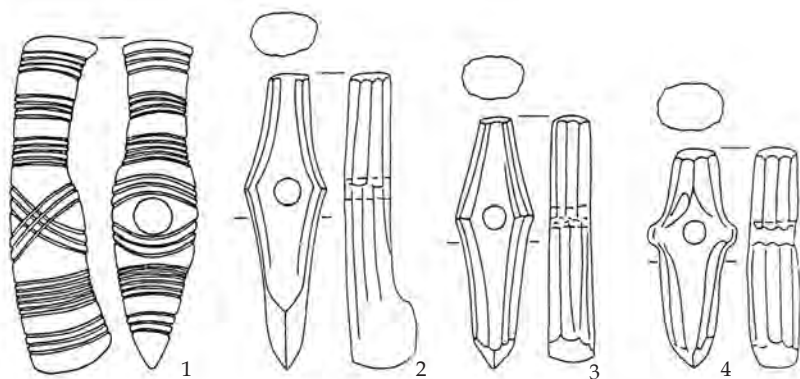

Рис. 2.12. Орнаментовані сокири із Середнього Подунав'я

З середини II тис. до н.е. найширше застосування також мали сокири клиноподібного типу, хоча кількість їх вже поступово зменшувалася. Ймовірно, з поширенням металу в цей час кам'яні бойові сокири відходили на другий план. Можна припустити, що кульмінаційний період існування цих артефактів припадає на II тис. до н. е., а використовувалися вони до раннього залізного віку.

На пам'ятках комарівської культури трапляються ромбічні та клиноподібні сокири. Зокрема, вони були виявлені Г. Смирною на відомому поселенні біля с. Незвисько. Це дало підставу дослідниці стверджувати, що «найпоширеніші в комарівській культурі сокири пласкі, клиноподібні, з широким отвором посередині та потовщеним обушком» [Смирнова, 1974, с. 58, Рис. 2 (5), 4 (1)]. Аналогічні знаряддя знайдені І. Михальчишиним на поселеннях тшинецької культури поблизу с. Коритниця – уроч. Чорнявка та с. Микитичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Михальчишин, Охріменко, 2004, с. 111].

Під час виготовлення клиноподібних сокир основна увага зосереджувалася на лезі, тому воно на всіх знаряддях цього типу більш ретельно оброблене, ніж обушок, відшліфоване, навіть якщо інша частина поверхні не шліфувалася. Наприклад, трапляються вироби з добре відшліфованим лезом при нерівній іншій частині поверхні (Зозів – уроч. Придатки). Не виключено, що сокири клиноподібного типу могли переважати на всій території, зайнятій комарівсько-тшинецькими спільнотами [Березанская, 1972, Табл. XXXIII]. Із середини та другої половини II тис. до н. е. кількість кам'яних бойових сокир зменшується. На пам'ятках комарівської та тшинецької культур відомі лише одиничні знахідки цих предметів озброєння. Проте до клиноподібних інколи подібні п'ятибічні, які, ймовірно, використовувалися носіями ГЗК, ТКК (рис. 2.15:1).

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЖЕННЯ

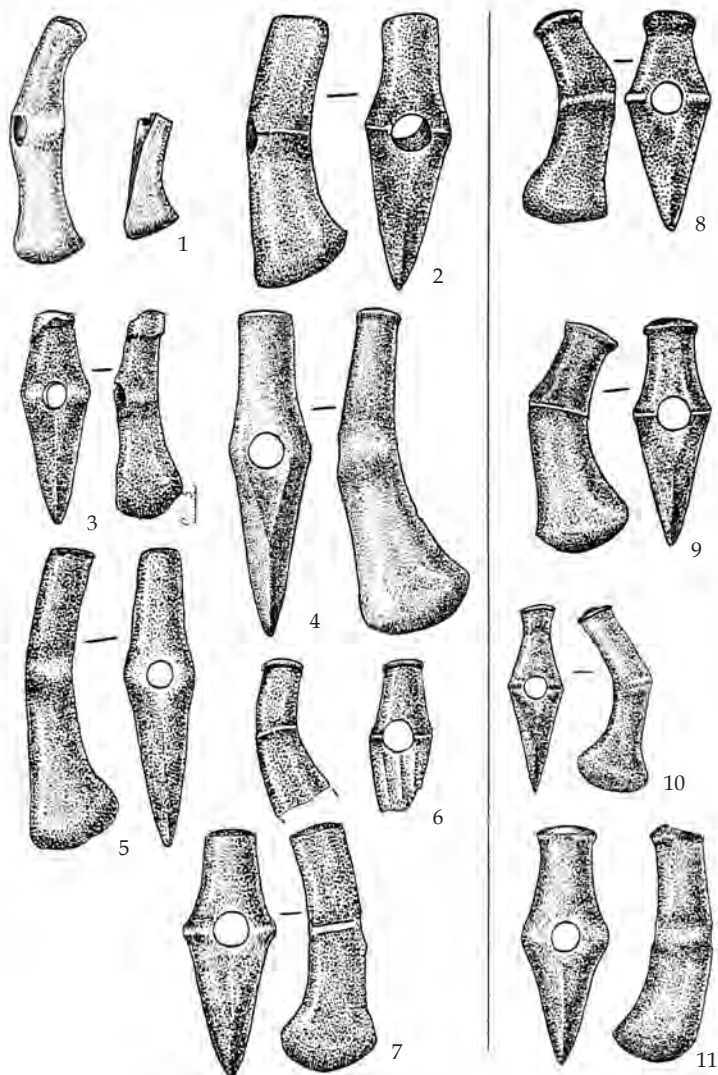

Рис. 2.13. Кам'яні сокири з Причорномор'я: 1 – Луганськ, курган № 3, пох. 3; 2 – Маріуполь; 2 – р. Гайчула (поблизу Маріуполя); 3 – Виноградне, курган № 24, пох. 22; 4 – Аккермень, курган № 8, пох. 7; 5 – Кучугури (Херсонщина); 6 – Єкатеринівка (Дніпропетровськ); 7 – Петропавлівка, курган № 4, пох. 3; 9 – Суворовська, курган № 17, пох. 15; 10 – Суворовська, курган № 17, пох. 13; 11 – Чегем I, курган № 21, пох. 3 (Ставропілля) (за А. Нечитайло)

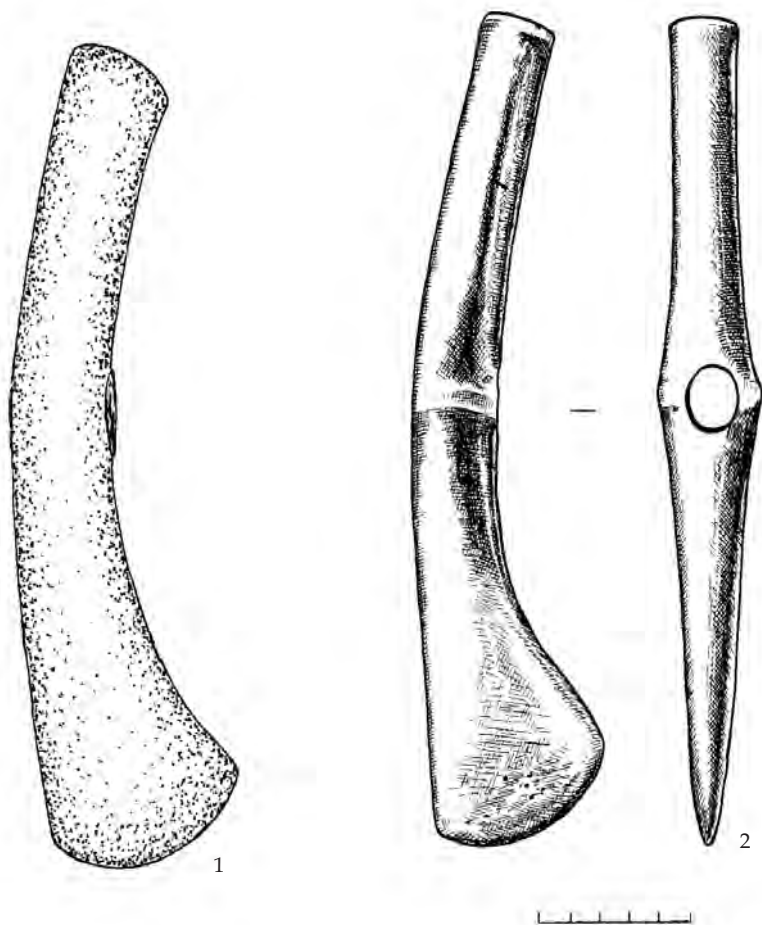

Рис. 2.14. Сокири доби бронзи: 1 – бронзова сокира, с. Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл. (за І. Свєшніковим); 2 – полірована сокира із змійовика, Лебеді, Нижнє Прикубання, курган № 3, пох. 10 (ливарника) (за А.Гей)

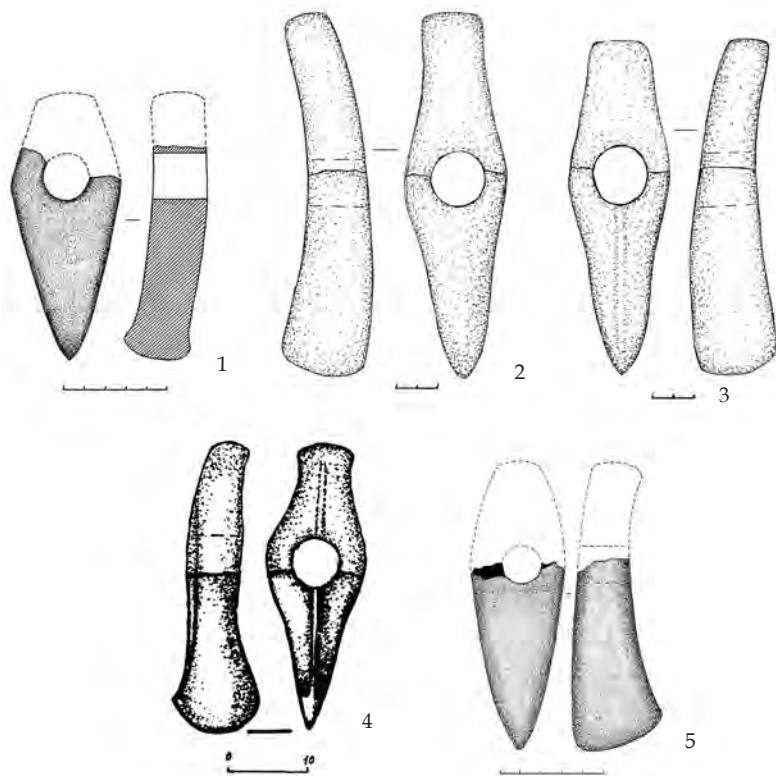

Рис. 2.15. Сокири різних типів доби бронзи: 1 – Кутянка, Середнє Погориння; 2 – околиці Луцька; 3 – околиці Торчина; 4 – Зозів II Рівненського р-ну Рівненської обл.; 5 – Остріг, уроч. Бельмаж, Рівненської обл. (1, 5 – за О. Романчуком; 4 – за І. Свешніковим; 2, 3 – за Г. Охріменком)

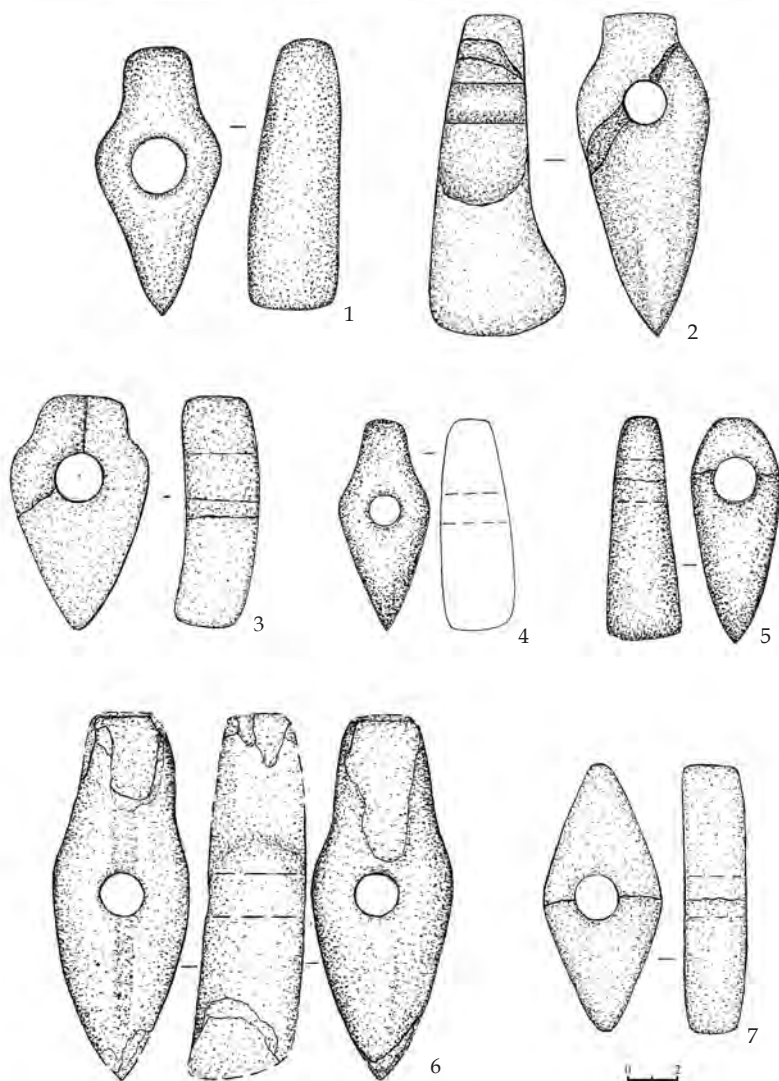

Рис. 2.16. Сокири доби бронзи: 1 – с. Окорськ Локачинського р-ну Волинської обл.; 2–7 – с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

На території Східної Європи відомо близько ста кам'яних сокир, для номінації яких найчастіше вживається термін човноноподібні (рос. ладьевидные) або лопатеві (рос. лопастные). Приблизно половина з них виявлена на північному заході Росії [Крайнов, 1964], тому інколи їх ще називають фатьянівськими (за культурою, на території якої вони були поширені). Назву човнуваті (та синоніми – підчовнуваті, човноподібні, лопатеві) ці вироби отримали від оформлення леза у вигляді дугоподібної лопаті, добре помітної в профіль. Поява цього різновиду зброї на досліджуваній території припадає на початок II тис. до н. е. Подібних виробів на Західній Україні, зокрема на Волині, відомо чимало (рис. 2.17).

Такі предмети озброєння виявлені І.Свешніковим в Галичі, Богородичах Івано-Франківської обл. [Свешніков, 1974, Рис. 18: 6], в Дубно та Костопільському р-ні Рівненської обл., в Овруцькому р-ні Житомирської обл. За даними В. Лакізи [Лакіза, 2008, с. 122], на Поніманні (Білорусь) їх відомо 21 екземпляр. Загалом на території Волині знайдено до 15 човноподібних сокир, однак не всі вони професійно зафіксовані.

За формою човнуваті сокири досить близькі до обушкових. Важливо, що вони виготовлялися дуже старанно, дбайливо – не лише шліфувалися, але й лоцилися до блиску. Як цього досягали – сказати важко. Припускаємо, що це була основна зброя тодішньої кінноти (якщо така була) напівкочових або кочових племен ранньої шнурової кераміки загальноєвропейського горизонту. Лезо в цих артефактів скошене – для зручності нанесення удару зверху.

Човноподібні сокири часто відзначаються значними розмірами. Зокрема, відомі нам вироби – це сокира з музею ЛНУ ім. І. Франка – до 25 см, три екземпляри з с. Жовтневе Тернопільської обл., один екземпляр з Волинської обл. – 17 см, два з Дубно – 16 см, один із с. Устиновичі – 20 см та з с. Хмелева [Свешніков, 1974, рис. 18: 10]. Усі ці вироби характеризуються також тонким лезом – 40–50°.

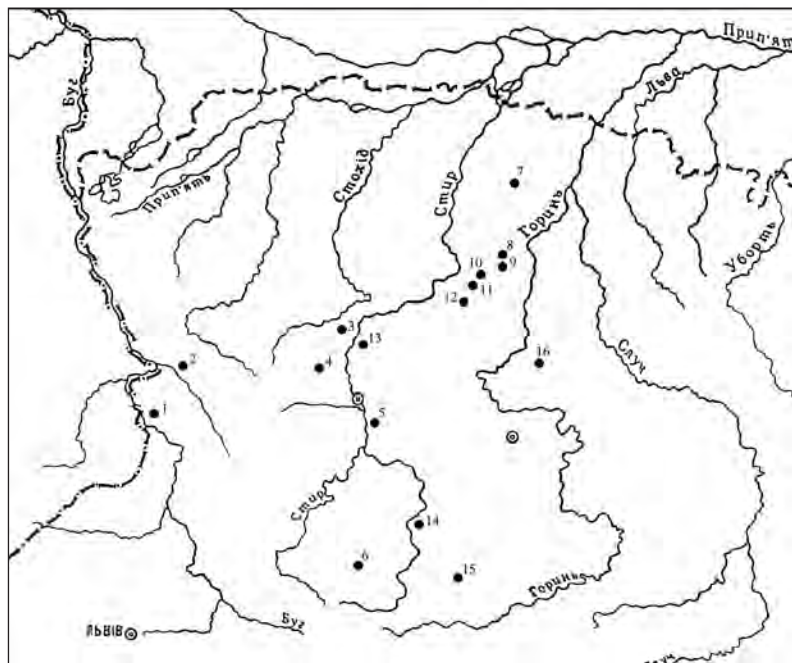

Рис. 2.17. Карта поширення човноподібних сокір на Західній Волині (доба бронзи): 1 – Заболотці Іваничівського р-ну; 2 – поблизу Володимира-Волинського; 3 – поблизу смт Рожище; 4 – Буків; 5 – Підгайці (Луцьк); 6 – Хмелева; 7 – Озеро; 8 – Малий Мідськ; 9 – Великий Мідськ; 10 – Осова Костопільського р-ну; 11 – Майдан-Липно; 12 – Гораймівка Маневицького р-ну; 13 – Носачевичі Рожищенського р-ну; 14 – Озліїв Млинівського р-ну; 15 – Грядки Дубенського р-ну; 16 – Костопіль (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

Варто підкреслити, що окремі екземпляри орнаментовані у вигляді випуклих нервюр або прорізаних смуг уздовж тулуба чи впоперек втулки. Наприклад, сокира з Великого Белзу, що походить з поховання [Reallexikon der Gorgeschichte, 1925, b. 3, t. 1, Taf. 32], біля отвору має орнаmentaцію поперечними заглибленими лініями. Досліджувані вироби виготовлялися з дуже твердих порід каменю, зокрема базальту. Вони за всіма показниками найбільше пристосовані до бою – мають вузьке дугоподібне лезо, видовжений обух, значну вагу.

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

За даними С. Брюсова, в Східній Європі відомо 127 ромбоподібних сокир, крім того, І. Михальчишиним виявлено ще 32 екземпляри. Відзначимо, що більшість із цих виробів знайдено на території Прикарпаття та Волині. 27 з них описані С. Брюсовим та М. Зиміною, проте багато предметів озброєння цього типу, що походять з Волині, ще не опубліковано. Найчастіше подібний тип сокир трапляється у верхів'ях правих допливів Прип'яті, а також у верхів'ях Дністра, Пруту, на правобережжі Дністра, у Прибалтиці. Вони здебільшого пов'язуються зі стжижовською та тшинецько-комарівською культурами (рис. 2.16: 7).

Ромбічні сокири з Волині характеризуються витягнутою вузькою формою. На Поліссі деякі з них подібні до точильного бруска, плоскі; отвори в них робилися вище середини. Один з таких виробів зберігається в Мозирському історико-краєзнавчому музеї. У сокир цього типу не лише лезо, а й обух зроблений у формі клина. У більшості з них обушкова частина ніби утята і тому має вигляд вузького обуха. Середня довжина ромбічних сокир зазвичай 14,7–7,7 см.

С. Брюсов та М. Зиміна вважали ромбічні сокири одними з найдавніших [Брюсов, Зимина, 1966]. Їх раннє походження підтверджується матеріалами з підкурганних поховань культур шнурової кераміки Прикарпаття. Сокири ромбічних обрисів культури шнурової кераміки могли бути з коротким лезом, з довгим вузьким лезом та усіченою обушковою частиною. Як приклад виробів останнього типу подає І. Свешніков знахідку з с. Ворвулинці [Свешніков, 1974, рис. 14: 10]. Часто біля отворів таких сокир робилися кутові потовщення із зовнішнього боку (ил. 16: 4, 6) (Любомльський музей, інв. № 307). Тобто вони переважно п'ятибічні.

В. Ключко та О. Косько звернули увагу на значну кількість кам'яних сокир причорноморського (переважно такогомбної культури) виробництва або місцевих, виготов-

лених за їхнім зразком, на території Вінниччини, Волині (поблизу Луцька), а також на Холмщині та Повісленні (Польша) [Kločko, Koško, 2011, *рус.* 12–16]. До інгулецького та донецького типів бойових сокир віднесено вироби, виявлені біля Луцька, сіл Несвіч Луцького р-ну, Піски Горхівського р-ну, Лудин Володимир-Волинського р-ну, Старий Загорів Локачинського р-ну [Kloczko, Koško, 2009, *s.* 285, *Рус.* 12, *Рус.* 13, *Рус.* 16]. Також подібні знахідки походять з Любомльського р-ну, де крім характерних сокир південного типу, виявлено «цитринові» булави [Маркус, Охріменко, 2010, *с.* 362, *рис.* 3.76]. Безперечно, терени південної Волині, в тому числі Дубенського, Острозького, Здолбунівського та інших районів теж багаті на подібні артефакти. Варто зауважити, що окремі кам'яні сокири середньодніпровської культури пізнішого етапу, імовірно, внаслідок взаємодії з ямним та катакомбним середовищем в розлеглий зоні лісостепу мають подібні риси зі зброєю близького бою припонтійських номадів [Телегин, Круц, 1980, *с.* 178] (*рис.* 2.11; *рис.* 2.13; *рис.* 2.15; *рис.* 2.16: 1, 2, 4, 5, 7).

У публікації І. Свешнікова «Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея» йдеться про кам'яну бойову сокиру явно не місцевого походження [Свешников, 1952, *с.* 126–131]. Це видно і за формою виробу, і за матеріалом, з якого він зроблений. Походить сокира, як пише автор, з Волинської або Рівненської обл. Знайдена вона в довоєнний період. Довжина її 13,6 см. Максимальна ширина провуха 4,8 см. Діаметр отвору – 2,4 см та 2,1 см (з боку руків'я отвір був більшим). Сокиру можна віднести до довгообушного або п'ятибічного типу. Нижня лезова частина предмета має навскіс відточені грані. Лезова та обушна частини злегка опущені донизу, і весь бічний профіль має вигнутість. І. Свешніков як аналогію наводить сокиру з Бородинського скарбу, імовірно, багатоваликової (бабинської) культури, де в таких предметах озброєння вигин трапляється часто

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

(рис. 2.18). З боків леза на виробі є «тонкі хвиляподібні борозеночки», аналогії яким знайти важко. Робочий край леза злегка вигнутий, а верхній звужений. Поверхня відполірована досить старанно.

Рис. 2.18. Серпентинова сокира із Західної Волині (за І. Свешніковим). Матеріали Львівського історичного музею.

Аналогію цьому виробу автор знаходить у нефритовій сокирі, виявленій біля с. Тайгул Маріупольського р-ну [Свешніков, 1952, с. 128–131]. А вона, своєю чергою, подібна до бронзового виробу з поховання, відкритого на території цегельного заводу поблизу с. Коритне колишнього Козинського р-ну (нині Радивилівського р-ну) Рівненської обл. [Свешніков, Нікольченко, 1982, Табл. 6: 3]. Сокира також має злегка вигнуту форму. І. Свешніков слушно зауважує, що подібні предмети трапляються на Північному Кавказі, в Причорномор'ї, а на Волині вони є імпортом [Свешніков, 1952, с. 129]. Серпентинову та інші згадані сокири цього типу дослідник датував пізнім періодом доби бронзи і схильний був пов'язувати з комарівською культурою. На нашу думку, такі імпорти могли з'явитися тут разом з носіями культури багатоваликової кераміки або катакомбної.

До причорноморських виробів (імовірно, катакомбної культури) належить і сокира, знайдена на полі в с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. Вона середніх розмірів (15 см), виготовлена з базальту, але з білими плямами. Має видовжену обушкову частину, більш тонку і коротшу лезову, але розширені округлі виступи навколо отвору (іл. 20: 1). Подібного типу вироби відомі в Припонтійській зоні, у Середньому Подніпров'ї [Клочко, Ричков, 1989, с. 62, рис. 2].

Підсилення припонтійського впливу на Волині відбувалося завдяки бабинській культурі, найбільше зафіксованій на берегах Ікви. Над р. Іква, на території с. Коблин Млинівського р-ну Рівненської обл. знайдено кам'яну сокиру темного кольору, котра також, імовірно, південного походження. Вона видовжено-клиноподібної форми. В цьому місці відомі матеріали багатоваликової, стжижовської, межановицької культур. За кілька метрів від місця її знахідки під час будівництва приватного будинку виявлене поховання доби бронзи з металевими прикрасами.

На території згаданої Вінниччини, за даними В. Клочка та О. Коська, знайдено як мінімум 5 сокир катакомбної культури (або катакомбних типів). Напевне, відомі вони і на Тернопільщині. І це не випадково – ареал поширення або культурного впливу катакомбної культурно-історичної спільності, зокрема інгульської культури, охоплював і північний захід (необхідне вивчення музейних колекцій для з'ясування шляхів проникнень). Але тут слід ще раз звернути увагу, що на Волині у XX–XVI (XV) ст. до н. е. існувала стжижовська культура як поєднання прийшлих сюди катакомбних груп та місцевого населення (межановицька, городоцько-здовбицька, найпізніші носії кулястих амфор, культура шнурової кераміки). Основним чинником формування СК була харківсько-воронезька культура, що входила до катакомбної культурно-історичної спільності.

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВРОСННЯ

Таким чином, цей етнокультурний симбіоз, у якому все ж домінував припонтійський етнічний субстрат, був на Волині форпостом катакомбної КІС, а терени Вінниччини і сусідніх земель (Хмельницької, Тернопільської та ін. областей) могли відігравати роль важливої контактної зони. Тобто не йдеться лише про шляхи між Балтією і Припонтидою, а й про значний територіально-етнічний масив стжижовської культури, який охоплював східні землі Люблінщини, значну частину Волині – від Західного Бугу до р. Горинь, кілька сучасних районів Волинського Полісся: Костопільський, Маневецький, Ківерцівський, Рівненський (хоча і на Волині, і на Поліссі поселення та хутори утворювали не суцільні масиви заселення, а були в окремих місцях різної щільності). Крім того, фрагменти посуду СК трапляються в Любомльському, Ратнівському р-нах Волинського Полісся – у місці впадіння Случі в Горинь, і навіть на землях південної Білорусі (дослідження М. Кривальцевича) [Кривальцевіч, 1999, Мал. 30: 2, 3; Мал. 33]. З цих територій відомі також «цитринові» булави (іл. 10) та кам'яні сокири припонтійського типу.

Військовій аристократії належали, ймовірно, виготовлені з особливою старанністю, поліровані, оригінальні та розкішно декоровані сокири. Передусім це стосується сокир катакомбної культури (іл. 13, іл. 14). Так, поблизу с. Михайлівки Дніпропетровської обл. знайдено виготовлену з діабазового порфєриту сокиру з вишуканим орнаментом. Уламок подібного виробу виявлено біля с. Попівка на Черкащині, а ще інший – у Чечено-Інгушетії. І. Шарафутдінова вважає, що такі сокири використовувалися під час особливих церемоній та ритуалів, могли бути «символами відзнаки, влади воєначальників, вождів, жерців, тобто виконували функцію жезлів, булав, сакральних предметів» [Шарафутдінова, 1980, с. 66–67]. Автор відзначає, що центральне місце в орнаментальній композиції належить ялинці чи колоску – символам де-

рева життя та змієподібним зигзагам, які ототожнюються зі зміями, веселкою, дощем, блискавкою, вогнем. Варто підкреслити, що ці мотиви поширені в первісному мистецтві, особливо серед землеробських племен епох енеоліту і бронзи. Вони пов'язуються з ідеями відродження, родючості, давніми «релігійно-космологічними уявленнями» [Даниленко, с. 219–223; Рыбаков, с. 24].

Орнаментовані сокири на Подністров'ї та Волині трапляються зрідка. У Сокальському р-ні М. Пелещишиним виявлена сокира з виділеним ребром (нервюрою), яке проходить від отвору до леза, та обмежене з двох боків канавками [Пелещишин, 1998]. Подібний виріб із Колоколина наводить І. Свешніков [Свешніков, 1974, рис. 11: 7]. Його подано в комплексі верхньодністровської групи підкарпатської культури. Імовірно, такі реберця виконувалися до свердлення отвору. Однотипну орнаmentaцію бачимо на сокирі з Іваничівського р-ну (збірка Ф. Усика). Уламок рідкісної сокири з гострим ребром та розширеним півкруглим лезом відкрив І. Свешніков на пам'ятці Зозів II серед матеріалів стжижовської культури [Свешніков, 1974, рис. 45: 2]. На нашу думку, аналогії такому виробу можна шукати в артефактах культури багатовапської кераміки.

Знахідки двох сокир із поздовжньою нервюрою у верхній частині відомі з с. Бережани та Малі Іловичі [Свешніков, 1974, рис. 13: 6, 7]. Серед ілюстрацій І. Свешніков наводить рідкісну обушкову сокиру з вісьмома реберцями, що походить із с. Томашівці [Свешніков, 1974, рис. 13: 3]. Усі три вироби віднесені згаданим автором до подільської групи підкарпатської культури.

Заглиблені променеві лінії, нанесені горизонтально біля отвору, були на сокирах із таких могильників, як Великосільський, Фат'янівський, Воронковський, Голузинівський. Усі вони належать до фат'янівської культури [Крайнов, 1964, рис. 20].

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВЕРСННЯ

Різні модифікації обушкових частин, на наш погляд, також можна вважати певною мірою елементами декору окремих виробів. До цього ж типу оздоблення треба віднести і виділення бічних граней, звуження їх за допомогою заточування.

У 80-ті роки XX ст. у Луцькому р-ні знайдено дві сокири, орнаментовані канелюрами. За даними І. Михальчишина, така ж орнаментация була на дископодібній енеолітичній сокирі з Іваничівського р-ну. Канелюри нанесені біля отвору та на бокових поверхнях вертикально. Уламок сокири (лезова частина) із с. Великі Мости також прикрашено двома канелюрами з боків. Подібна орнаментация, як і самі предмети, могли належати, найімовіріше, культурі лійчастого посуду.

Сотні кам'яних, сокир, виявлених на Західній Волині, відносять до кільканадцяти типів, тобто вони різняться між собою. Такі знаряддя належать до різних хронологічних періодів, мають складну багатовікову еволюцію формотворення. Їхні особливості склалися на досить віддалених теренах. У ході різноетнічних міграцій ці вироби переміщувалися та часто були свідченням культурної взаємодії етносів. На Західній Волині, Волинському Поліссі, суміжних територіях в різні роки знайдено багато кам'яних сокир з отворами, проте значна їх частина втрачена для науки; але навіть ті, що залишилися в полі зору дослідників, вражають різноманітністю форм, матеріалу, якістю виконання. Їх можна поділити на такі типи:

1) човноподібні [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3. 42; рис. 3.31: 1-4];

2) дископодібні [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.28; рис. 3.29];

3) софіївського типу [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.15: 1, 3];

4) клиноподібні [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.21: 1, 2; рис. 3. 22];

5) краплеподібні [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.11: 1-4; рис. 3.7: 3, 4];

6) ромбічні (у т. ч. усічено-ромбічні – всі у формі точильного бруска) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.9: 1; рис. 3.68: 7, 10, 14; рис. 3.72: 1];

7) довгообушкові (середньодніпровської культури) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.18: 1, 2];

8) з грибоподібним обушком – відомі в басейні Західного Бугу (в традиції культури лійчастого посуду);

9) видовжені (назвемо – типу Листвин; відомо кілька штук) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.30];

10) «межановицького» типу [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.17: 3; рис. 3.13: 1, 2];

11) припонтійського походження або запозичених звідти форм [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.69: 1];

12) «бородинського» типу [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.96: 2];

13) молотоподібні [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.25: 1; рис. 3.26: 1-4].

Додамо, що між краплеподібними та клиноподібними сокирами різниця невелика – останні більш видовжені, підтрикутні. Трапляються екземпляри досить великих розмірів – до 30 см [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.74; рис. 3: 75], ймовірно, для гірничих робіт. Зрідка знаходять мініатюрні сокирки – 7-8 см довжини.

Одну з більших груп становлять вироби, пов'язані з культурою шнурової кераміки, в т. ч. середньодніпровською культурою. Це човноподібні (лопатеві) сокири (іл. 17). Їх на Західній Волині, Поліссі відомо до 20. Довгообушкові також притаманні середньодніпровській культурі. До цієї групи належать і краплеподібні. Усього їх на окресленій території можна нарахувати до 50.

Лише по кілька зразків відомо дископодібних [Конопля, Сілаєв, 2016, с. 318-323], пізньотрипільських, межановицького типу, з грибоподібним обушком, тонких ви-

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВРОСННЯ

гнутих бородинського типу, з виділеним обушком тощо (іл. 23). Частіше трапляються знахідки сокир п'ятибічних, вони мають переважно середні розміри (близько 15 см довжини), інколи менші (приблизно 12 см) або великі (більше 20 см). Їх пов'язуємо з городоцько-здовбицькою культурою. Таких виробів відомо кілька десятків (іл. 18).

Одна з найбільших груп сокир може бути пов'язана з припонтійською традицією [Клочко, 2006, с. 125, 130; Klochko, Koško, 2009, s. 269–301]. Вони мають різні форми, проте подібні до інгулецьких виробів та інших культур катакомбної КІС, багатоваликової, іноді ямної культури (іл. 20; іл. 21). Декорованих сокир мало. Це човноподібні сокири з нервюрами, фігурно виконаними деталями бородинського, межановицького типів. Їхня поверхня старанно оброблена, шліфована інколи до полиску. Вони належать до парадно-ритуальної зброї.

Зі стжижовською культурою пов'язують ромбічні сокири, хоча вони трапляються і в комплексах комарівської культури [Swiesznikow, 1967, tabl. IV: 3]. У перетині такі вироби нагадують брусок, у плані вони ромбічні, інколи з притупленим (утягтим) або заокругленим обушком. Просвердлений отвір розміщений посередині або ближче до обушка. Бокова розширена частина навколо отвору сокир має плавне заокруглення або реберце [Охріменко, 2017, рис. Д.54: 1–5]. Розміри їх середні або малі – 14 см, 13 см, 11 см, 9 см. Ширина – 4,5–5 см, діаметр отвору переважно 2–2,4 см. Такі знахідки відомі з околиць с. Перевередів Млинівського р-ну Рівненської обл. – на правому березі р. Ікви, с. Головно Любомльського р-ну, м. Любомля, смт Торчина Луцького р-ну, с. Лудина, с. Білина Володимир-Волинського р-ну, з Луцького р-ну Волинської обл. [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 3.67: 4], с. Росоха Чортківського р-ну Тернопільської обл. та ін. Крім того, подібна сокира походить із кургану № 16 (пункт 25 А) тшинецької культури в Тишовце (Люблінщина).

Човноподібні сокири знайдено в різних пунктах: с. Носачевичі Рожищенського р-ну, біля самого смт Рожище (середня течія Стиру), біля с. Грядки Дубенського р-ну Рівненщини, неподалік Луцька (с. Підгайці та с. Буків) (іл. 17). Особливе скупчення сокир культури шнурової кераміки зафіксовано навколо с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. У цьому селі та в сусідніх: Малий Мідськ, Осова, Майдан-Липно (останнє Маневицького р-ну Волинської обл.), – знайдено 4 великі сокири цього типу, виготовлені, напевно, з місцевого базальту. Крім того, поблизу с. Гораймівка, розташованого неподалік від вищезгаданих населених пунктів, над р. Кормин у 1980-х рр. підібрано 2 довгообушкові сокири середньодніпровської культури, а також кілька краплеподібної форми сокир культури шнурової кераміки. Усі вони старанно оброблені, поліровані. У тому ж місці на правому березі р. Кормин знайдено великий фрагмент посудини з орнаментом, подібним до паркетного, характерного для СДК. Уламки кераміки цієї культури зібрано в кількох пунктах біля с. Осова та Майдан-Липно [Охріменко, 2016, с. 26, 34–36]. Таке скупчення матеріалів СДК може бути пов'язане з виходами базальтів, міді на великомідських родовищах, а також покладами кременю неподалік с. Осова та бурштину. Потрібно зазначити, що під час розкопок І. Свешнікова в с. Великий Мідськ (поряд із сучасним млином) у товщах базальтового щебеню виявлено великі кам'яні сокири, якими, можливо, розроблялися родовища місцевої міді носіями або СДК, або городоцько-здовбицької чи стжижовської культур.

Сокири «межановицького» типу мають виділений обушок, інколи незначно розширене лезо, трохи вигнутий корпус, невеликі розміри. Ця зброя вирізняється ексклюзивною старанністю обробки. Географія їх поширення досить велика – Західна Волинь, Поділля. Усього відомо до 10 таких виробів, знайдених поблизу м. Луцька, у

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗВРОСННЯ

с. Покаців Ківерцівського р-ну Волинської обл., с. Нові Стрілища Жидачівського р-ну Львівської обл. та ін.

Дископодібні сокири – вироби з округлою або лопатеподібною лезовою частиною, з виділеним борозенкою або без неї обушком. Усього відомо до 10 дископодібних сокир: с. Граддя Маневицького р-ну, Луцький р-н Волинської обл., с. Бедриківці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., с. Раковчик Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., с. Малі Дорогостаї Млинівського р-ну, с. Липа (2 екземпляри), с. Княгинине Дубенського р-ну Рівненської обл. [Конопля, Сілаєв, 2016, с. 318–323] (рис. 2.10).

Заготовки кам'яних сокир та виверти знаходять у різних місцях Полісся та Волині. Спеціалізованих майстерень з виробництва сокир невідомо. Лише навколо згаданого Великого Мідська в різних урочищах зібрано кільканадцять вивертів та несвердлених сокир з місцевого сірого базальту [Михальчишин, Смішко, 1995, с. 259–264].

Загалом досконало виготовлені орнаментовані сокири – одне зі свідчень розшарування суспільств, виділення знаті, формування інститутів влади в період первісності. Крім того, такі витвори є часто пам'ятками мистецтва, шедеврами первісних майстрів-каменерізців. З іншого боку, вони підтверджують факт віддалених міжетнічних відносин – обміну, запозичень; чинників, що зумовлювали виникнення нових форм зброї та їхню еволюцію. Наявність цих артефактів, напевне, свідчить про мілітаризованість припонтійського населення, а також далекосяжні впливи (інфільтрації) зразків, переміщення окремих номадичних груп, ідей, виробів на північний захід – аж до Балтії.

Література

1. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине : монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 271 с.

2. Брюсов С. А. Каменные сверленные боевые топоры на территории европейской части СССР / С. А. Брюсов, М. П. Зимина // САИ. – М. : Наука, 1966. – Вып. В 4–4. – 98 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников).
3. Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
4. Даниленко В. Н. Неолит Украины / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 260 с.
5. Ключко В. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї / В. Ключко, М. Ричков // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 60–65.
6. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Ключко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.
7. Конопля В., Сілаєв О. Культурно-хронологічна інтерпретація кам'яних свердлених сокир з дископодібним лезом заходу України / В. Конопля, О. Сілаєв // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2016. – Вип. 20. – С. 318–323.
8. Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура. II тыс. до н. э. / Д. А. Крайнов. – М. : Наука, 1972. – 276 с.
9. Крайнов Д. А. Памятники фатьяновской культуры. Ярославско-калининградская группа / Д. А. Крайнов // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1964. – Вып. В 1–20. – 79 с.+29 табл.
10. Крывальцэвіч М. М. Азярное 1 – паселішча эпохі бронзы на поўначы Палесся / Крывальцэвіч М. М. – Мінск : Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999. – Вып. 2. – 108 с. – (серыя «Матэрыялы па археалогіі Беларусі»).
11. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. / І. Маркус, Г. Охріменко – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
12. Михальчишин І. Кам'яні бойові сокири Північного Прикарпаття і Волині / І. Михальчишин, Г. Охріменко, І. Маркус // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 109–114.

13. Михальчишин І. Р., Смішко Р. М. Виготовлення бойових кам'яних сокир на території Прикарпаття і Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 259–264.
14. Охріменко Г. Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти: монографія / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.
15. Охріменко Г. Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи : монографія / Г. Охріменко, Н. Скляренко, І. Маркус, С. Локайчук, О. Романчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 428 с.
16. Пелешишин М. А. Археологічні роботи у Винниках / М. А. Пелешишин // АДЛУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 5–23.
17. Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 13–33.
18. Свешников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея / И. К. Свешников // КСИМК. – 1952. – Вып. 43. – С. 126–131.
19. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
20. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
21. Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре / Г. И. Смирнова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л. : Аврора, 1974. – Т. 16. – С. 50–61.
22. Телегин Д. Я. Остатки могильника среднеднепровской культуры у с. Любеча на Днепре / Д. Я. Телегин, В. А. Круц // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 178–180.
23. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань в Інгупі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60–69.

24. Энеолит СССР / редколл.: Массон В. М., Мерперт Н. Я. и др. – М. : Наука, 1982. – 359 с.
25. Klochko V., Koško A. The societies of corded ware cultures and those of Black sea steppes (yamnaya and catacomb grave cultures) in the route network between the Baltic and Black seas / V. Klochko, A. Koško // *Baltic-Pontic Studies*. – 2009. – Vol. 14. – S. 269–301.
26. Kločko V. I., Koško A. Społeczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakumbowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza / V. I. Kločko, A. Koško // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym : Szlaki* – Poznań : Wyd wo Poznańskie, 2011. – S. 259–284.
27. Malina J., Malinova R. Vzpominky na minulost. Experimenty odhaluji tajemstvi pravěku / Jaroslav Malina, Renata Malinova. – Ostrava : Profil, 1982. – 277 s.
28. *Reallexikon der gorgeschichte*. – Berlin, 1925. – Band 3. – Teil 1.
29. Swiesznikow I. K. Kultura komarowska / I. K. Swiesznikow // *AP* – 1967. – S. 39–107.

2.3. Крем'яні предмети озброєння

До появи вогнепальної зброї (а подекуди і поряд з нею) лук був одним із найважливіших засобів озброєння майже в усіх народів світу.

Згадки про луки доби міді-бронзи в степах Євразії взагалі відсутні в працях, присвячених лукам. Можливо, вони залишалися невідомими авторам внаслідок малодоступності матеріалів. Останні нечисленні і репрезентовані кількома рештками луків із поховань, а також їх зображеннями на стелах. Рідкісні знахідки луків у похованнях не можна пояснити поганою збереженістю дерева, – речі з цього матеріалу трапляються досить часто. Привертає увагу той факт, що за наявності серед поховального інвентарю вістер до стріл і цілих їх сагайдачних наборів, луки відсутні. Подібна ситуація характерна і для скіфських та сарматських поховань воїнів зі стрілами, що дало підстави Є. В. Черненку зробити припущення про можливість передачі скіфами лука у спадщину [Черненко, 1981, с. 8, 9].

Припускають, що лук надто цінувався, щоб його класти до могили, як, до речі, і стріли, хоч останні трапляються дещо частіше. Так, на 784 катакомбних поховань Донеччини припадає лише 15 (1,9%) з наборами стріл. У жодному з майже 200 ямних поховань Донеччини не виявлено наборів цих знарядь (поодинокі знахідки їх не враховуються, бо належать не до поховального інвентарю, а до предметів, якими небіжчики були травмовані або забиті). Особливістю катакомбних наборів вістер до стріл є те, що вони здебільшого входять до виробничих комплексів (з інструментами та сировиною для виготовлення вістер). Наявність серед поховального інвентарю таких неординарних предметів, як бронзові ножі, однозубі гаки-виделки, кам'яні булави та сокири-

молотки свідчить про високий соціальний статус похованих. Отже, виходячи з контексту поховань і зображень на енеолітичних та ранньобронзових стелах і домовинах, лук і стріли можна розглядати як знаки особливого соціального рангу.

Серед численних поховань доби міді-бронзи (кількість лише ямних, катакомбних і полтавкинських могил, за даними Л. С. Клейна, на 1976 р. становила близько 8700 [Klein, 1978, с. 230]), проте можна назвати понад 10, в яких знайдено більш чи менш ймовірні рештки луків. Це переважно катакомбні поховання. Крім простих, круглих у перетині луків, зафіксовано 7 екземплярів з пласкою прямою центральною частиною дуги у вигляді рейки завширшки 2,5–6,0 см, завтовшки 1 см, з дещо зігнутими плічками [Братченко, 1989, с. 72].

Цінне джерело для вивчення зброї – незначні іконографічні матеріали, рідкість яких, можливо, зумовлена існуванням табу на зображення реальних предметів та істот. Винятком є лише пам'ятки монументального мистецтва III тис. до н. е. України, Молдови, Криму – нечисленні антропоморфні стели із сюжетними зображеннями. Вони істотно розширюють відомості про зброю доби міді – ранньої бронзи, а разом з тим вносять певні корективи в розуміння контексту поховань. Поруч із зображеннями сегментоподібних, певно, простих луків на стелах Керносового, Сватового, Верхоріччя, на стелі з Наталівки (Дніпровське Надпоріжжя) біля булави і сокири відтворено типовий складний лук, який поки що не привертав уваги дослідників з питань зброї. Це невеликий лук на півзросту людини із загостреним на вершині руків'ям, прямими плічками і ввігнутими кінцями. Двічі ввігнутою формою він скидається на лук, зображений на переможній стелі царя Нарам-Сіна (Суена) із Шумеру. Разом з тим, зображення на стелі з Наталівки подібне до лука, представленого на кам'яній домовині культури шнурової кераміки з Гьоліч (Німеччина), який є на-

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

дійним свідченням побутування складних луків поряд із простими на території Європи від неоліту до доби бронзи [Братченко, 1989, с. 70–71].

Отже, зображення на стелі з Наталівки – пряме свідчення досить ранньої для України появи (ймовірно, перша половина III тис. до н. е.) складного рефлексуючого лука, відомого в цей час у Шумері та в Центральній Європі.

Певні уявлення про характер луків кінця середньої – початку пізньої доби бронзи дають вістря до стріл, які в епоху міді, бронзи в Східній Європі виготовлялися переважно з кременю, рідше з інших порід каменю чи обсидіану. Лише на початку доби пізньої бронзи з'являються бронзові та кістяні наконечники, але переважають крем'яні. У таких культурах, як пізньозрубна та сабати-нівська, домінували кістяні і, певно, бронзові вістря. На Закавказзі вони зберігають своє значення і на початку залізного віку, а персидські воїни ще й у V ст. до н. е. були озброєні стрілами з обсидіановими вістрями. Така живучість традиції (навіть у культурах з розвинутою бронзовою індустрією) пояснюється не лише доступністю сировини й економією металу, але насамперед тим, що крем'яні вістря більш відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями вони не тільки не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх (як, приміром, і крем'яні зубчасті серпи – краї та жало у них значно гостріші). Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема кісткою, нерідко розколювалися, а витягнути осколки було складніше, ніж стрілу з цілим вістрям. Такі розколоті вістря або осколки від них трапляються заглибленими в кістку в похованнях доби бронзи. Певно, виготовлення тонких невеликих вістер з глибокими виїмками і вузькими крихкими жальцями і було розраховане саме на ефект нанесення ран скалками (рис. 2.19; рис. 2.20: 2-11; рис. 3.1:1-15).

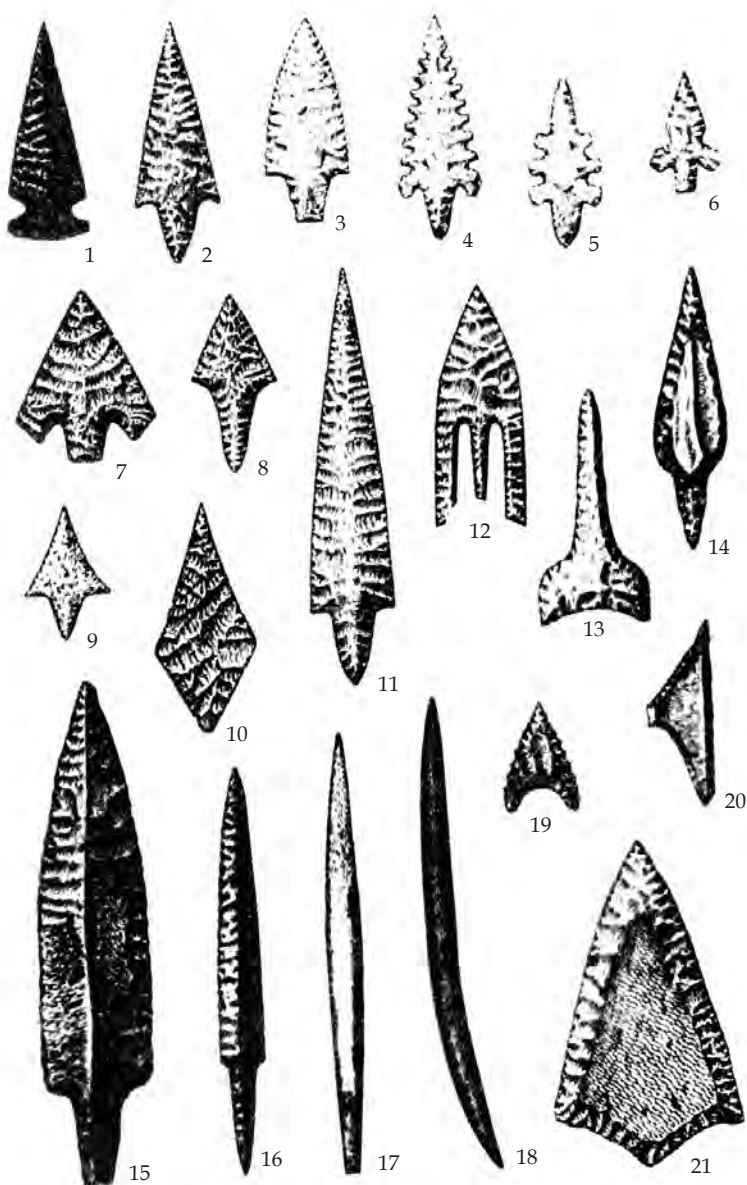

Рис. 2.19. Різні типи наконечників стріл з Центральної Європи

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

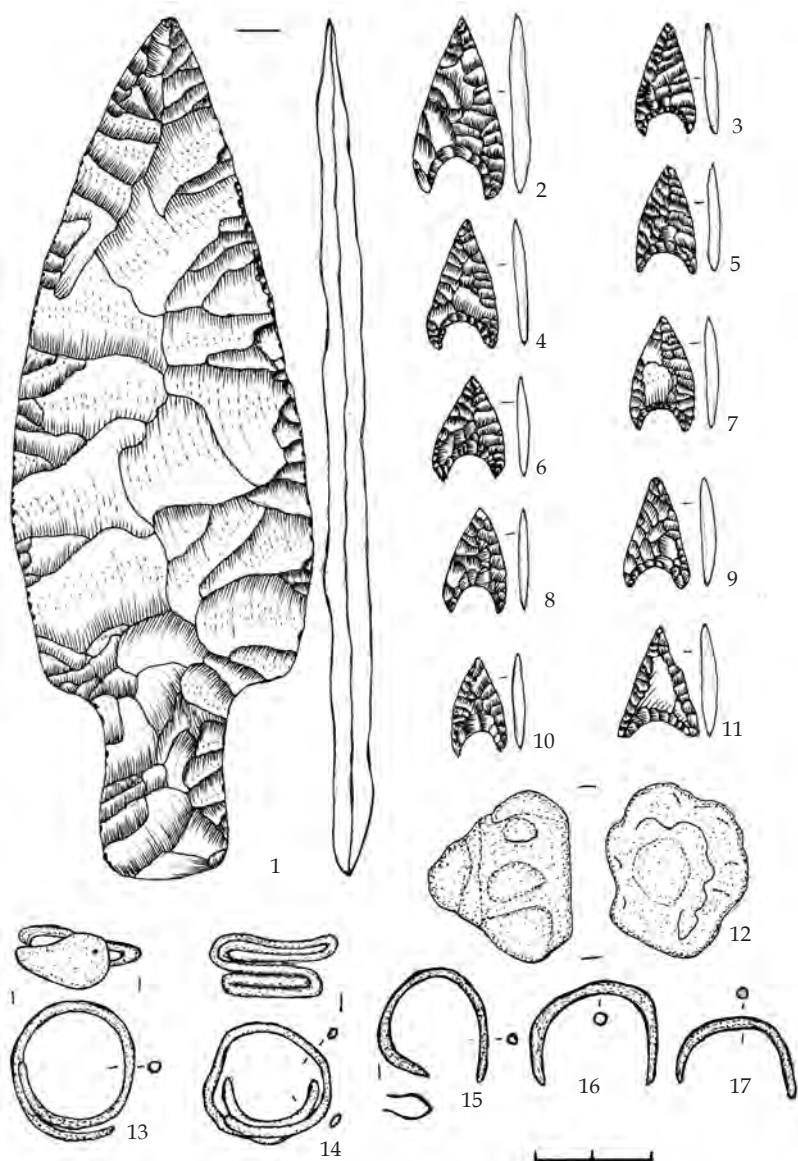

Рис. 2.20. Матеріали поховання доби бронзи в с. Хрінники Демидівсько-го р-ну Рівненської обл. (за В. Ткачем)

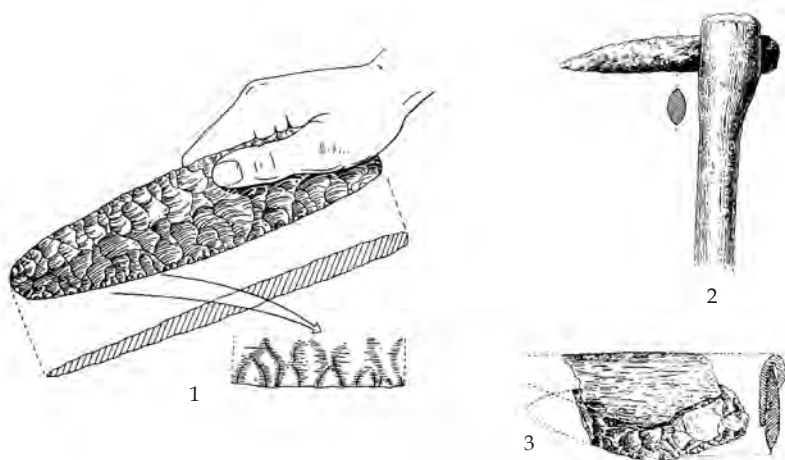

Рис. 2.21. Реконструкція крем'яних виробів (за С. А. Семеновим, К. Ебльсеном (1994), А. Паунеску (1970))

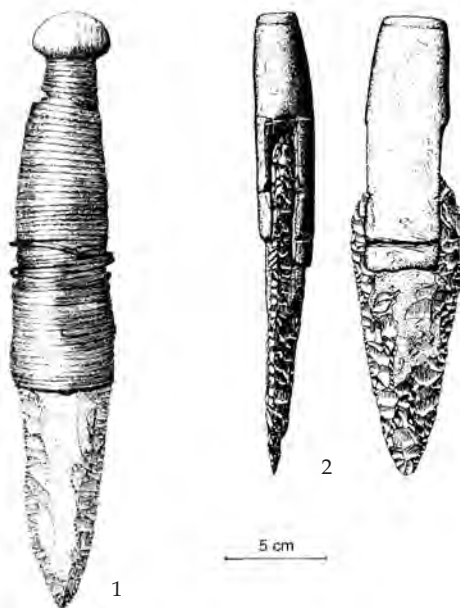

Рис. 2.22. Реконструкція кинджала і ножа (за С. А. Семеновим, К. Ебльсеном (1994), А. Паунеску (1970))

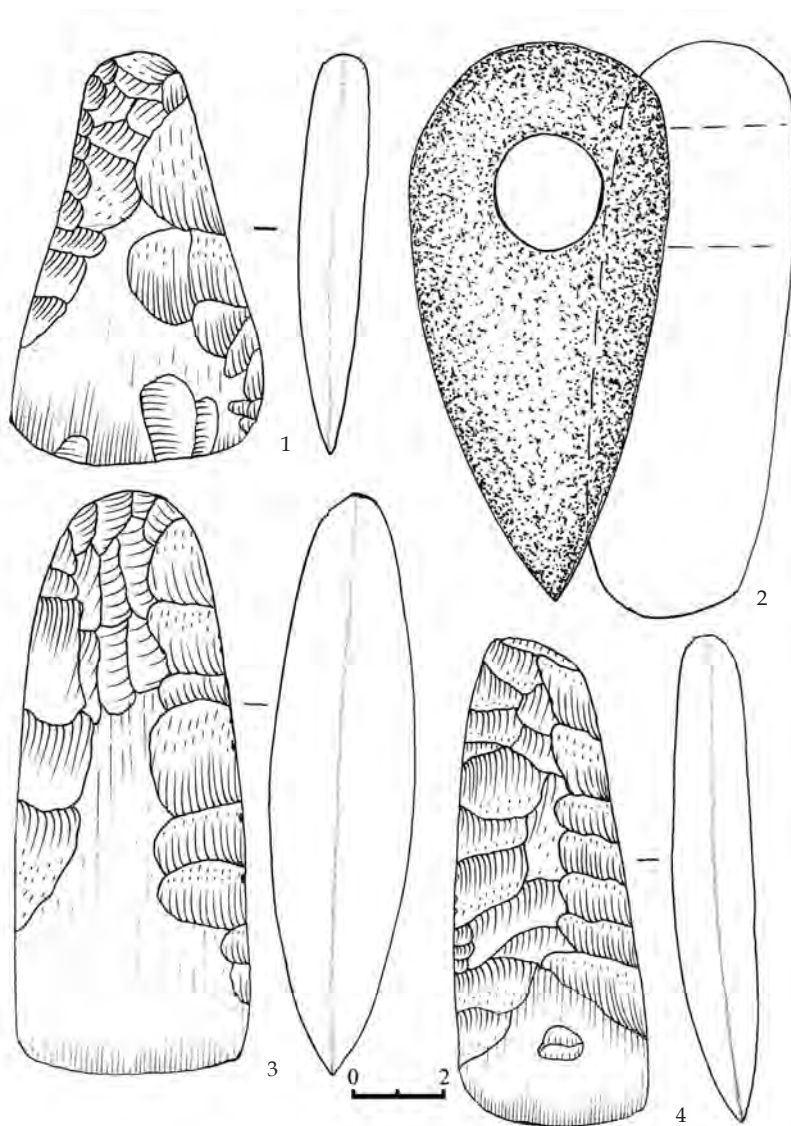

Рис. 2.23. Крем'яні та кам'яні сокири, знайдені біля с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

Сагайдаки та налуччя для зберігання стріл і лука в похованнях трапляються надто рідко. Ймовірно, їх рештки при дослідженнях важко відокремити від тліну поховального ложа, одягу, ковдри. З іншого боку, в більшості катакомбних поховань вістря до стріл переважно входять до складу виробничих стрілочних комплексів (часто як напівфабрикати). У кількох могилах простежено рештки дерев'яних футлярів, в яких були вміщені такі комплекси. Вони мали видовжену форму (довжина 40 і 75 см при ширині 8–12 см) [Братченко, 1989, с. 79]. У випадках, коли рештки футлярів не збереглися, скупчення речей, що входили до виробничих комплексів, мали ту саму форму і розміри (довжина 40–60 см, ширина 10–15 см) (рис. 4.9:5).

Найдавніший відомий в літературі сагайдак із стрілами походить з ранньозрубного поховання Скатівка 11/1 в Нижньому Поволжі, що дало підставу А. Ф. Медведеву відносити появу сагайдака до II тис. до н. е. [Медведев, 1966, с. 19]. Рештки його виявили за прямокутною чорною плямою тліну шкіри розмірами 50x18 см, на якій лежали 13 крем'яних вістер. Поруч з ними були залишки тліну від лука. Другий такий сагайдак трапився в похованні Князево 1/5 на Харківщині. За залишками тліну та довжиною древка стріли, його розміри становили близько 60x28 см (за площею древка, можливо, вужчий – 20 см).

Свідченням існування в катакомбних племенах сагайдака може бути знахідка двох кістяних застібок з перехватом посередині у похованні Миколаївка II 7/8 на Сіверському Дінці. Вони містилися перед грудьми небіжчика поруч з 18 виїмчастими вістрями до стріл, що належали до сагайдачного набору.

Більш надійне і конкретне уявлення про форму сагайдака дають стели з Верхоріччя і Сватова, на яких, крім луків, зображені довгі прямокутні торби чи футляри з поворозками [Братченко, 1989, с. 80]. На одній з них показані три вістря до стріл, що і визначає їх призначен-

ня. Характерно, що сагайдак на стелі із Верхоріччя зображений за спиною. Таке носіння сагайдаків, звичайне для стрільців-лучників Передньої Азії і Єгипту, певно, було характерне і для племен Східної Європи від енеоліту до доби бронзи.

Привертає увагу зображення луків на стелах окремо від сагайдаків. Ця обставина разом з вузькою формою футляра, що унеможливлювало вміщення в нього лука, дає підстави вважати, що вони призначалися тільки для носіння стріл.

На основі непрямих даних можна припускати винайдення складного лука наприкінці середнього – на початку пізнього періоду доби бронзи. У цей час відомі й запобіжні пристрої з кістки для захисту руки при стрільбі з лука. Відсутність останніх у більш ранній період вказує на наявність напалечників чи рукавичок.

Наконечники стріл виготовлялися переважно з кременю та інших порід каменю. Лише в добу пізньої бронзи поширюються кістяні та бронзові вістря.

Описуючи наконечники стріл ямної культури, В. Ключко відзначав їх видовжено-трикутну форму з ледве увігнутою основою. У похованні Пуркари 1.38 (Молдова) [Кургани енеоліта..., 1990, рис. 37: 6] виявлено 2 вістря з глибокими кутовими виїмками, подібні до стріл «пізньої стадії подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки» (за І. Свешніковим) та ранньої, класичної фаз межановицької культури, а два інші «листоподібні... з неглибокими, серпоподібними виїмками (тип Межановиця)» аналогічні до стріл Хлопідце-Веселе [Ключко, 2006, с. 67]. Такими вістрями зазнали поранень поховані в курганах Новопетрівка 1.7 Миколаївської обл., Кам'янка 6.18 у Молдові, Виноградне 24.31 – в груді, живіт та ін. [Там само]. За особливостями форми наконечників стріл, дротиків, поховального обряду, В. Ключко встановив, що ямне населення мало сутички з представ-

никами кемі-обинської та катакомбної культур або також і з «ямниками», можливо, іншими племенами чи родами [Клочко, 2006, с. 68].

Наконечники стріл катакомбного населення, зокрема інгулецької культури, мають листоподібну форму та глибоку виїмку. В. Клочко наводить приклади ушкоджень: в похованні Аккермень 1.14.7 небіжчика поранено в живіт та добито сокирою-молотом по голові. Подібною стрілкою поранено похованого з Кіндратівки 1.9 (під Маріуполем), у сусідньому похованні (Кіндратівки 1.10) чоловіка поранено в коліно. За оцінкою В. Клочка, у катакомбників відбувалися сутички з носіями ямної, кемі-обинської та «співродичами» донецької або інгулецької катакомбної культур [Клочко, 2006, с. 71–72].

Наконечники стріл епішнурових культур Західної Волині мають переважно підтрикутну форму з ледь увігнутою основою або глибокою виїмкою (рис. 2.20: 2–11; іл. 43: 24–34; іл. 44: 22–33).

Наприкінці середньої – на початку пізньої доби бронзи традиційні виїмчасті легкі вістря замінюються черенковими важкими, товстими в перетині, що свідчить про вдосконалення лука і захисного обладунку. Встановлено форму сагайдака: видовжений вузький футляр, який носився за спиною. Враховуючи поховальний інвентар, до складу якого нерідко входила парадна зброя й інші престижні предмети, а також зображення на стелах, гробницях, лук і стріли в похованнях можна вважати знаками особливого високого соціального рангу похованих.

В епішнуровий період на Волині інколи фіксуються наконечники дротиків різних типів, наприклад, із широким трикутним вістря та чотирикутним черенком. Проте трапляються й інші форми цих крем'яних виробів. Не виключено, що їх походження пов'язане з ямно-катакомбним населенням. Це біфаціально оброблені вироби з довгим звуженим черенком, гострим пером (тип

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

Антонівка). Таким дротиком було поранено в голову небіжчика з поховання Виноградне 30.7 у Приазов'ї. Довжина його 8,5 см. Відомі листоподібні вістря дротиків без виділеного черенка («катакомбний» тип). Один із них виявлено в похованні Софіївка 1.19. Це вістря широке.

Крем'яні кинджали шнурової (підкарпатської) та епішнурових культур Західної Волині В. Ключко відносять до типових виробів. Вони мають листоподібне лезо та широкий черенок. Іншим варіантом є кинджали з листоподібним та трикутним лезом, але з коротким язикоподібним черенком (Зозів I, з поховань в Торчині, Вигаданці). За словами автора, вони характерні «для культур дунайського регіону, подібні до катакомбних виробів» [Ключко, 2006, с. 86]. Проте ці знахідки потребують каталогізації, докладного вивчення. Їх є кілька типів, але ці предмети озброєння належать до рідкісних. Треба зауважити, що крем'яні наконечники дротиків, списів та кинджали часто важко розрізнити за призначенням.

Описуючи особливості поховального обряду на Торчинському цвинтарі доби бронзи (дослідженого 1937 року Яном Фітце) [Fitzke, 1975], Єжи Лібера спростував погляд попередніх археологів про належність цього могильника лише носіям СК. Він виділив серед поховань ранні та пізні межановицькі, а стжижовськими визнав поховання № 4 та № 17 [Libera, 2001, s. 79]. Автор звернув увагу на те, що в деяких чоловічих похованнях знаходять «площі» – плоскі вироби у формі широкого листка (наконечники списів або кинджали), великі лавроподібні «площі» з незначно виділеним черенком. Загалом, на думку Є. Лібери, такі вироби належать до ранньої фази межановицької культури (дослідник відніс їх до виділених ним груп ВА II 2, ВВ II 1) [Libera, 2001, s. 79].

Знайдений на Торчинському цвинтарі п'ятибічний наконечник списа (?) має аналогію з виробом з Раціборовице-Колонії і може бути пов'язаним із стжижовською культурою [Libera, 2001, s. 79]. До торчинських на-

конечників списів подібний лавролистий виріб із поховання в Озлієві поблизу Млинова, а також із Сітне, де знайдено два струнки черенкові наконечники з трикутним вістрям (тип BB I 1) та масивний наконечник типу BB II 1. Інші аналогії цим предметам зброї автор вбачає у скупченні XII із Слохи Антопольські, де була кераміка ранньої фази межановицької культури, та в предметі зі скарбу с. Бойме (тип BB II 1) [Libera, 2001, s. 80]. Такі вироби відомі з району Західного Побужжя території Польщі. Подібних знахідок, у т. ч. випадкових, за даними Є. Лібера, виявлено чимало. Йдеться про більші наконечники списів типів AB II 2, BA II 1, BB II 1 на межі Волині та Люблінської височини. Вони походять як із лесової зони, так і з Полісся, зокрема з Майдану-Моквинського поблизу Костополя (розкопки Т. Сулімірського), де також піднято 2 масивні лавролисті наконечники списів з підчотирикутним та підтрикутним черенками [Kadrow, Machnik, 1997, Рис. 16: 1-21]. Є. Лібера пише, що вони трапляються, крім Західного Побужжя, в північній зоні – на Підляшші, в околицях Дрогичина [Libera, 2001, s. 80].

Наконечники списів, подібні до торчинських, виявлено на пам'ятці Чернічин (Польща). Вони також пов'язані з ранньою фазою МК. Це доведено на матеріалах із с. Слохи Антопольські [Kadrow, Machnik, 1997, Рис. 14: 1-16]. Такі самі вироби відомі на Східноєвропейській низовині.

Отже, біфаціальні вироби (тобто оброблені з обох боків) з трикутним або листоподібним вістрям, коротким або довгим черенком належать до типу Чернічин-Торчин. Вони репрезентують ранню фазу з першого (I A) горизонту виробництва, а пов'язані з крем'яними майстернями Волині [Libera, 2001, s. 80], і додамо, швидше всього, з надбережжям р. Ікви. А продукція цих осередків розходилася до Сандомирщини на заході та далеко на північ.

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ озброєння

В. Ключко звертає увагу на подібність озброєння різних культур доби бронзи, поширення аналогічних типів часто в різних зонах, на великі відстані (завдяки, зокрема, обміну), а також їх імовірне запозичення в народів Передньої Азії, Балкан, Подунав'я, Прикарпаття, Центральної Європи. Особливою мілітаризованістю характеризувалася катакомбна культурно-історична спільність. Автор вказує на «велику кількість озброєння в катакомбних похованнях» [Ключко, 2006, с. 70]. Як відомо, на терени Волинської височини проникали групи цього населення [Охріменко, 2017, с. 117] та меншою мірою, не виключено, ямного.

Отже, військовий досвід катакомбників та їхні вироби були відомі на цих землях. Унаслідок довгочасного їх перебування в іноетнічному середовищі утворилася стжижовська культура (2000–1600 рр. до н. е.).

Цікаво, що в похованнях катакомбної культури: Кам'янське Поле 4.2.9 (Дніпропетровщина), Кам'янка-Дніпропетровська 2.12.5, – виявлено човноподібні сокири «шнурового типу». Такими сокирами користувалися носії середньодніпровської культури, у яких із катакомбниками Подніпров'я були контакти. Подібних артефактів на Волині знайдено кільканадцять. Відомі вони і на Поділлі [Маркус, Охріменко, 2010; Свешніков, 1974, Рис. 18: 6–10].

Крем'яні сокири кінця енеоліту – початку доби бронзи різняться особливостями форми, розмірами. Пізньотрипільські вироби підчотирикутні в плані та перетині. Товщина їх приблизно 2–3 см, середня довжина 10–15 см. Шліфувалася або лезова частина, або дві площини, рідко чотири боки, як у культурі кулястих амфор. Подібні сокири виготовляли носії культури лілчастого посуду.

На Поліссі та Волині інколи знаходять сокири з кременю або каменю (у т. ч. базальту) лінзоподібні в перетині, суцільно шліфовані. Вони належать до енеолітичних культур: трипільської, маліцької, волино-люблінської.

Особливою старанністю виконання відзначалися крем'яні сокири, напевно, військового призначення трипільської культури, лійчастого посуду; вони мали великі розміри і були повністю шліфовані. До таких виробів належить, зокрема, велика чотирибічна сокира з с. Граддя Маневицького р-ну Волинської обл. (зберігається в Маневицькому краєзнавчому музеї). Крем'яні сокири культури шнурової кераміки мають дещо меншу довжину, товщину, пришліфовку лише лезової частини, виготовлені менш старанно.

З епішнуровими культурами пов'язані сокири інших типів: 1) великі, лінзоподібні в перетині; 2) менші плоскі вироби. Усі з добре загостреним лезом (рис. 2.23:1, 3, 4). Вироби першого типу використовувалися не лише для зрубання дерев, а й на полюванні, у збройних конфліктах. Обидва типи сокир могли одночасно бути з господарем в дорозі. Найбільше подібних виробів виготовлялося в басейні р. Ікви з якісного волинського кременю темного або темно-сірого кольору. Основними їх виробниками були, імовірно, носії межановицької культури (майстерні поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну, Підгайці, Перевередів Млинівського р-ну Рівненщини). Сокири східнотшинецької культури були, напевно, подібні до виробів епішнурових культур. На Західноволинському Поліссі використовували сокири, виготовлені на Волині або з місцевого кременю у власних майстернях.

Таким чином, озброєння епішнурових культур зазначеної території складалося з кам'яних та крем'яних сокир, луків та стріл, наконечників списів, дротиків, кинджалів. Інша ситуація з озброєнням носіїв культури кулястих амфор. Про їхні луки та стріли даних мало. Імовірно, вони користувалися дротиками з кістяними або роговими вістрями. Найпоширеніші тонкі, суцільно шліфовані крем'яні сокири (рис. 2.25: 10, 12–14). Біля деяких чоловічих поховань їх знаходили по кілька. Це був, вірогідно, основний вид озброєння воїнів ККА (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Опис крем'яних сокир та доліт ККА

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
1.	Майдан-Липо Маневицький р-н Волинська обл.		+	смуғастий із польських родовищ	9,5x4,8x2,8x1,3; шліфувана	-	добрий	приватна колекція
2.	с. Держань Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+		довжина - 15,8; товщина - 3			Głosik, 1962, Tabl. IV: 9
3.	с. Держань Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+			12x1,6x1,4		
4.	с. Листвин Дубенський р-н Рівненська обл.		+	сірий з темними смугами	довжина - 13,8; ширина - 4,6; товщина - 2,5		добрий	Głosik, 1962,
5.	с. Листвин Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний	довжина - 19; ширина - 3,7; товщина - 1,4 см			Głosik, 1962, Tabl. XIII: 10
6.	с. Листвин Дубенський р-н Рівненська обл.		+	сірий	довжина - 14,4; ширина - 5,2; товщина - 1,4 см; нешліфувана		добрий	Głosik, 1962, Tabl. XIII: 1
7.	с. Мирогоща Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірими смугами	довжина - 14,4; ширина - 5,2; товщина - 1,4 см; нешліфувана		добрий	Głosik, 1962, Tabl. XVIII: 4

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сошари: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
8.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірими смугами	довжина - 9; ширина - 3,2; товщина - 1,2 см; частково шліфувана		добрий	Glosik, 1962, Tabl. XVIII: 5
9.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірими смугами	довжина - 9; ширина - 4; товщина - 2,2 см; частково шліфувана		добрий	Glosik, 1962, Tabl. XVIII: 2
10.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+		довжина - 11,2; ширина - 5; товщ. - 1,4 см; шліфувана		добрий	Glosik, 1962, Tabl. XVIII: 8
11.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+			12x1,4 см, заготовка	добрий	Glosik, 1962, Tabl. XVIII: 1
12.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірими смугами	9,6x3,4x1,6 см, шліфувана		добрий	Glosik, 1962, Tabl. XXI: 6
13.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірими смугами	13,8x5,2x2,2 см, шліфувана		добрий	Glosik, 1962, Tabl. XXI: 9
14.	с. Мирового Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий		11,4x2,4 см, заготовка	добрий	Glosik, 1962, Tabl. XXIII: 5

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ озброєння

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
15.	с. Мировога Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий		7,6x1,4 см; заготовка	добрий	Glosik, 1962, Tabl. XXIII: 3
16.	с. Мировога Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий		9x1,4 см; добре шліфоване	добрий	Glosik, 1962, Tabl. XXIII: 8
17.	с. Межиричі Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий	18x7,2x3,6 см; шліфована			Glosik, 1962, Tabl. XXIV: 1
18.	с. Межиричі Здолбунівський р-н Рівненська обл.			темно-сірий	12,8x5,4x2,8 см; шліфована			Glosik, 1962, Tabl. XXIV: 2
19.	с. Стадники Острозький р-н Рівненська обл.	+		сірий	21,6x9,2x4,2 см; шліфована			Glosik, 1962, Tabl. XXVI: 8
20.	Майдан Моквинський Костопільський р-н Рівненська обл.		+	сіро- бронзовий (з польських родовищ)	12,4x4,5x0,7 см; нешліфована			Glosik, 1962, s. 152
21.	с. Оленівка копиш. Тучинський р-н Рівненська обл.		+		6x4,8x4,5 см; шліфована		фрагмент	Glosik, 1962, s. 152
22.	с. М'ятин Млинівський р-н Рівненська обл.		+	сірий		товщина - 2 см; фрагмент		приватна колекція

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
23.	с. Переворедів Млинівський р-н Рівненська обл.		+	сірий із темними смугами	18х6,9х2 см; шліфувана		добрий	приватна колекція
24.	с. Переворедів Млинівський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий	ширина -7 см; товщина -1,9; фрагмент			приватна колекція
25.	с. Козлини Рівненський р-н Рівненська обл.		+	сіро- брунатний	12х4х1,4 см; шліфувана, фрагмент			Głosik, 1962, s. 143
26.	с. Козлинянський Майдан Рівненський р-н Рівненська обл.		+		12х3,5х3,5 см; шліфувана		добрий	Głosik, 1962, s. 143
27.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+		≈ 9,8х3,7х1,4; шліфувана, фрагмент			Głosik, 1962, s. 146
28.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+		9,4х4х0,9 см; шліфувана		добрий	Głosik, 1962, s. 147
29.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+			7,4х1,8х1,6 см	добрий	Głosik, 1962, s. 146
30.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+	волинський кремінь (темно- сірий)		довжина - 9 см, заготовка	добрий	Głosik, 1962, s. 146

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБОРОЖНЯ

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Походження	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
31.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+		9,4х4х0,9 см; шліфувана			Głosik, 1962, s. 147
32.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+	темний із сірим	13,5х4х3,2 см фрагмент			Głosik, 1962, s. 147
33.	с. Кути Здолбунівський р-н Рівненська обл.		+			довжина – 9 см, заготовка	добрий	Głosik, 1962, s. 147
34.	с. Товпизжин Демидівський р-н Рівненська обл.	+		темно-сірий (свещіхов- ський)	22х9х4х2,2 см	-	добрий	Малеев, Прищета, с. 124
35.	с. Товпизжин Демидівський р-н Рівненська обл.	+		сірий з темними смугами (волинський)	12х4х2х1,3 см		добрий	Малеев, Прищета, с. 124
36.	с. Підайні Млинівський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий	≈13х6,5х5,2х 1,7 см		пошкоджена	приватна збірка
37.	с. Листвин Дубенський р-н Рівненська обл.		+	смуғастий	12,3х4,2х3,7х 2,7; повністю шліфувана		дуже добрий	Głosik, 1962, s. 150
38.	с. Миропоша Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий	10,6х4,5х3,2х 16 см; шліфувана на 3/4		добрий	Głosik, 1962, Tabl. XVII

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
39.	с. Мирогоща Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темно-сірий	16x6,4x3,6x 2,2 см; суцільно шліфувана		пошкоджена	Głosik, 1962, Tabl. XVII
40.	с. Ліпа Дубенський р-н Рівненська обл.		+	темний		12,2x1,4 см; нешліфване	добрий	Głosik, 1962, Tabl. X
41.	с. Кули Маневицький р-н Волинська обл.		+	жовто-сірий	12x6,2x3,5x 3 см; шліфувана на 3/4		частково пошкоджена	місцева школа
42.	с. Голишів Луцький р-н Волинська обл.		+	світло-сірий		7,1x2,4x1,4x 1,2 см; шліфване	добрий	приватна колекція
43.	с. Голишів Луцький р-н Волинська обл.		+	темний	≈8,5x3,5x2,5x 0,7 см; шліфувана на 3/4		надбита	приватна колекція
44.	с. Гірка Полонка Луцький р-н Волинська обл.		+	темний		≈10x≈1,6x1,2x 1,1 см	надбите	приватна колекція
45.	с. Вербень Горохівський р-н Волинська обл.		+	темний із сірим	9x4,1x1,8x 0,9 см; шліфувана		добрий	приватна колекція

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБОРОЧНЯ

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
46.	с. Маївці Дунавецький р-н Хмельницька обл.		+	молочний	9,5х5,5х2,3х 1,4 см; частково шліфувана		добрий	приватна колекція
47.	с. Кузьмінчик Чемеровецький р-н Хмельницька обл.		+	сірий із темними смугами	8,7х3,8х2,5х 1,9 см; повністю шліфувана		добрий	приватна колекція
48.	с. Кузьмінчик Чемеровецький р-н Хмельницька обл.		+	сірий із темними смугами	10,5х4,3х2,7х 1,2 см; частково шліфувана			приватна колекція
49.	с. Кузьмінчик Чемеровецький р-н Хмельницька обл.		+	молочний	11,6х4,4х2,7х 1,7 см; заготовка			приватна колекція
50.	с. Берездів Славутський р-н Хмельницька обл.		+	сіро-зелений	12,1х3,5х2,5х 1,6 см; шліфувана			приватна колекція
51.	с. Хорів Острозький р-н Рівненська обл.		+	сірий з темним	11,3х4,5х3,5х 1,9 см; шліфувана на 3/4			приватна колекція
52.	с. М'ятин Млинівський р-н Рівненська обл.		+	світло-сірий		≈8,9х1,4х1,7 см шліфване	пошкожене	приватна колекція

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
53.	с.Болотківці Острозький р-н Рівненська обл.		+	темний		≈9,5/10х1,7х 1,5х1,2 см; шліфване	фрагмент	приватна колекція
54.	с.Лючин Острозький р-н Рівненська обл.		+	сірий		≈9х1,2х1,5х шліфване	фрагмент	приватна колекція
55.	с.Кутянка Острозький р-н Рівненська обл.		+	сірий	≈14х6х5х1,4 см шліфвана		фрагмент	приватна колекція
56.	с.Вічині Рожищенський р-н Волинська обл.		+	коричневий	23,2х7,5х5,3х 3,6 см; нешліфвана		добрий	фонди ВКМ А-4691 кв.30512
57.	Маневицький р-н Волинська обл.		+	сірий	10,3х4,5х1,7х 0,8 см; частково шліфвана		добрий	фонди ВКМ А-649 кв.-18635
58.	м.Луцьк Волинська обл.		+	сірий	9,3х4х2х0,8 см; частково шліфвана		добрий	знахідка З. Леського
59.	с.Горайківка Маневицький р-н Волинська обл.		+	сірий із смугами	16х7х4х2,5 см; повністю шліфвана		пошкоджена	приватна колекція
60.	с.Великий Міськ Костопільський р-н Рівненська обл.		+	сірий з темним	12х5х2х1,2 см; шліфвана		добрий	приватна колекція

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБОРОЖЕННЯ

Продовження табл. 2.1

№	Місцезнаходження	Поховання	Вип. знахідка	Колір	Крем'яні сокири: розміри (см), обробка	Крем'яні долота: розміри (см)	Стан збереженості	Література, місце зберігання
61.	с. Антонівці Шумський р-н Тернопільська обл.		+	сірий		9х3х1,5 см; частково шліфоване	добрий	знахідка Р.Туркевича 1935
62.	с. Антонівці Шумський р-н Тернопільська обл.		+	сірий	11х4,5х1,3 см частково шліфоване		добрий	Glosik, 1962, s. 127
63.	с. Проходи Ратнівський р-н Волинська обл.		+	темний із сірим	повністю шліфована		пошкоджена	А. Пословська
64.	с. Борщівка Дубенський р-н Рівненська обл.		+		5,5х5х1,5 см		фрагмент	знахідка Р.Туркевича 1935; Glosik, 1962, s. 129
65.	с. Борщівка Дубенський р-н Рівненська обл.		+			9х2 см	фрагмент	Glosik, 1962, s. 129
66.	Волиця- Страклівська Дубенський р-н Рівненська обл.		+		≈10х1,7 см		фрагмент	Прищепа, Ткач, 2006, с. 220, рис. 4
67.	Волиця- Страклівська Дубенський р-н Рівненська обл.		+		5х1,2 см		фрагмент	Прищепа, Ткач, 2006, с. 220, рис. 4
68.	с. Пересопиння Рівненський р-н Рівненська обл.		+		8,8х3,7х0,9 см шліфована		добрий	Прищепа, Ткач, 2006, с. 224, рис. 10: 6

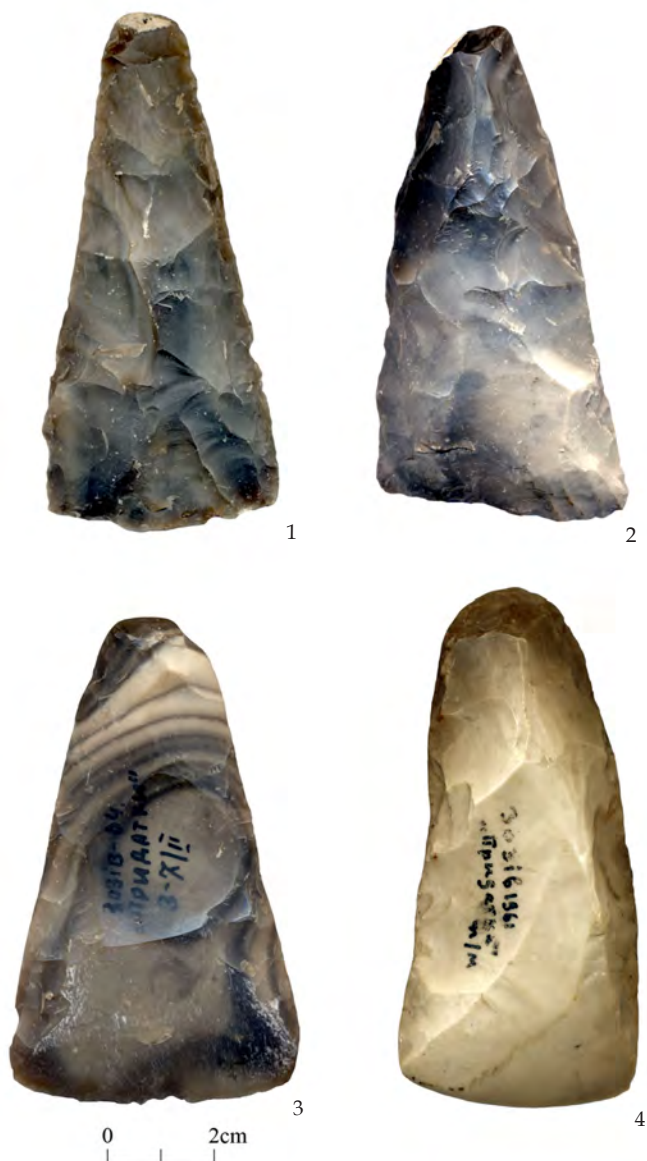

Рис. 2.24. Крем'яні сокири із с. Зозів (уроч. Придатки) Рівненського р-ну Рівненщини. Фото В. Самолюка

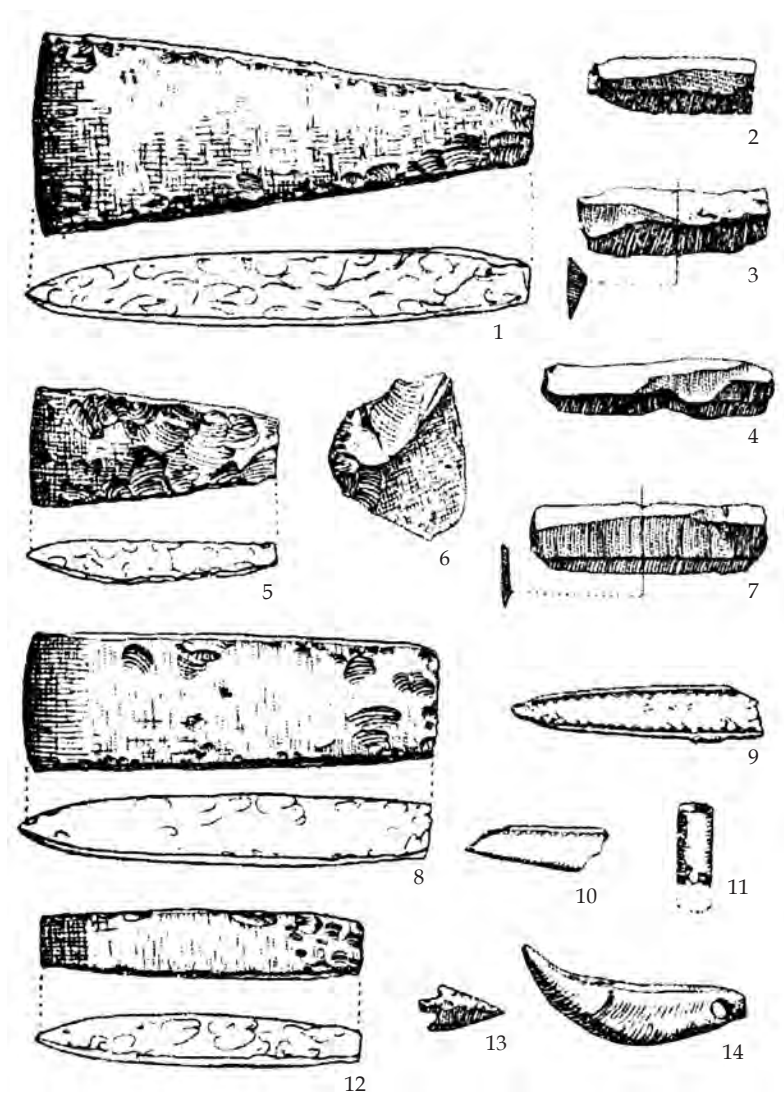

Рис. 2.25. Вироби культури кулястих амфор: 1-6, 11 – Волинь, 7-8, 10, 13 – Суємці; 9 – Сколобів; 12 – Анета; 14 – Войцехівка (за В. Антоневічем)

Отже, періоди енеоліту та доби бронзи відзначаються розквітом крем'яного виробництва, збільшенням асортименту виробів. Виготовлення крем'яних знарядь способом збереження основи [Березанская, 1972, с. 103–104; Libera, 2001, s. 80; Конопля, 1982, с. 17–31] припадає на XIII–XVI ст. до н. е. – час існування епішнурових культур (межановицька, городоцько-здовбицька, стжижовська).

Кременярство постачало основну кількість знарядь. Інші вироби були дерев'яними та кістяними, рідше палеометалевими. До основних можна віднести крем'яні сокири (великі, лінзоподібні в перетині та плоскі), наконечники списів, дротиків, стріл. Усі вони були зброєю. За спостереженням В. Коноплі, згадані знаряддя у трьох епішнурових культурах подібні. Крім того, відомі допоміжні вироби, потрібні для роботи з деревом (пилки, ножі, різці, свердла, скребки, долота, струги, клини тощо), обробки шкіри. Осередки крем'яного виробництва тяжіли до покладів сировини. На Поліссі вони відкриті біля сіл Зелениця, Нетреби, Половлі Володимирецького р-ну, Лютинськ Дубровицького р-ну, Осова Костопільського р-ну Рівненщини; на Волині – в басейнах річок Іква, Стубла, Горинь [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 46; Свешніков, Нікольченко, 1982].

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 194 с.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине : монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 271 с.
3. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту–бронзи півдня Східної Європи / С. Н. Братченко // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70–82.

КАМ'ЯНІ ТА КРЕМ'ЯНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

4. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Ключко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.
5. Конопля В. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді - ранньої бронзи / В. Конопля // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17–31.
6. Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Приднестровья / Е. В. Яровой. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 272 с.
7. Малєєв Ю., Прищєпа Б. Новє поховання культури кулястих амфор на Рівненщині / Ю. Малєєв, Б. Прищєпа // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 123–128.
8. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посібник / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
9. Медведев А. Л. Ручное метательное оружие / А. Л. Медведев // САИ. – 1966. – Вып. Е 1-36. – С. 19–52.
10. Охріменко Г. Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти: монографія / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.
11. Прищєпа Б., Ткач В. Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор між Стиром і Горинню / В. Ткач, Б. Прищєпа // Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 218–235.
12. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свєшніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
13. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свєшніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
14. Черненко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черненко. – К. : Наук. думка, 1981. – 168 с.
15. Fitzke J. Smentarzysko kultury sznurowej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu / J. Fitzke // Wiadomości Archeologiczne. – 1975. – № 1. – S. 53–62.

16. Głosik J. Wołyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne. – Warszawa, 1962. – T. 8. – S. 125–216.
17. Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka: chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik. – Kraków: Wyd-wo PAN, 1997. – 196 s. – Prace komisji archeologicznej, № 29.
18. Klein L. Zur historische Auswertung der Ockergraber / L. Klein // EAZ. – 1978. – № 19. – C. 230.
19. Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). – Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 240 s.

РОЗДІЛ III

ПАЛЕОМЕТАЛЕВІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

- 3.1. Знахідки металевих прикрас та зброї
- 3.2. Скарби бронзових виробів
- 3.3. Бронзові сокирки з розширеними краями
- 3.4. Верболисті сережки доби бронзи

3.1. Знахідки металевих прикрас та зброї

На думку авторів книги «Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология» (2000 р.), після занепаду Балкано-Карпатської металургійної провінції в ранньобронзовому періоді постає Циркумпонтійська металургійна провінція, яка датується XXXIII–XXI ст. до н. е. [Черных, Авилова, Орловская, 2000, с. 12–14]. Її вплив простежується на Західній Волині завдяки знахідкам сокир нового типу, наприклад, із с. Малинівка Рожищенського р-ну Волинської обл. (іл. 50: 2). Артефакт має циліндричний, проте загострений обушок та довге заокруглене лезо, верхня його частина пряма, нижня значно опущена (дугоподібна). Цю сокиру можна віднести до типу Козарац [Vulpe, 1970, s. 31]. Форма для відливання подібних артефактів виявлена на поселенні Вучедол однойменної культури в Хорватії. Подібний виріб походить також із Комарова [Свешніков, 1974, рис. 18: 3]. Такі артефакти свідчать про зародження в першій половині IV тис. ранньобронзової металургії [Черных, 1978, с. 126].

Ще одну сокиру того часу виявлено в с. Смолигів Луцького р-ну (іл. 50: 1). В. Ключко відносить подібні знахідки до типу «Зок С» – за назвою поселення Зок в Угорщині, на якому виявлено ливарні форми для відливання таких виробів. Проте сокира зі Смолигова прикрашена канелюрами на обусі, що є нетиповим для Подунав'я, а більш притаманне виробам катакомбного типу Східної Європи. В. Ключко допускає місцеве, придністровське виробництво таких предметів озброєння [Ключко, 2006, с. 84, рис. 50: 6]. Можливо, сокира зі Смолигова є північнокавказьким імпортом, оскільки має багато аналогій в північнокавказькій культурі [Марковин, 1960, рис. 6: 2; Кореневский, 1981, рис. 3: 5], а опосередковані зв'язки з цим

металургійним центром у даний період підтверджені дослідженнями Н. Риндіної [Рындина, 1980, с. 21–42]. Подібна сокира з канелюрами, але більш прямим і товстішим тулубом, відома з Мунін (Пшемишльське воєводство, Польща) [Żaki, 1960, s. 87]. Тут вона могла з'явитися разом з населенням культури шнурової кераміки, яке жило до середини III тис. до н. е. на північних і південних схилах Карпат [Machnik, 2001, s. 115–137]. Я. Махнік та інші дослідники аналогії цій сокирі знаходять серед виробів з території Кавказу [Марковин, 1960, с. 35, рис. 6: 2; Черных, 1977, с. 45, рис. 7; Machnik, 1982, s. 83].

Дві сокири та прикраси (підвіски, дев'ять браслетів, десять скроневих кілець) входили до скарбу металевих виробів із с. Стеблівка (Стубло) на Рівненщині [Antoniewicz, 1929], який відносять до стжижовської культури (С. Кадров датує початок СК від 2000 рр. до н. е. [Kadrow, 1995, рс. 1]).

Одна з цих сокир має бочкоподібний обушок і довге, похилене вниз лезо, що закінчується півокруглою робочою частиною. Такі вироби належать до пізнього періоду вучедольської культури (2500–2200 рр. до н. е.) [Vucedol, 1988, cat. 214]. Схожі глиняні форми виявлено в Угорщині на пам'ятці Зок, а також у Словаччині (форми з Невідзян та Великого Медера). В. Клочко включає цей виріб до виділеної ним групи сокир Зок С [Клочко, 2001, с. 251]. Подібні провушні сокири, які вирізняються потовщенням нижнього краю обуха, вертикальними реберцями на ньому та відносно прямим лезом, виділено у тип Стубло (як варіант виробів типу Козарац, за А. Вульпе) [Vulpe, 1970, s. 39–40]. Друга сокира має циліндричний обух і довге клиноподібне лезо. С. Кореневський відносить її в групу сокир 2,15 середньобронзового періоду північнокавказької культури [Кореневский, 1981, рис. 7:11].

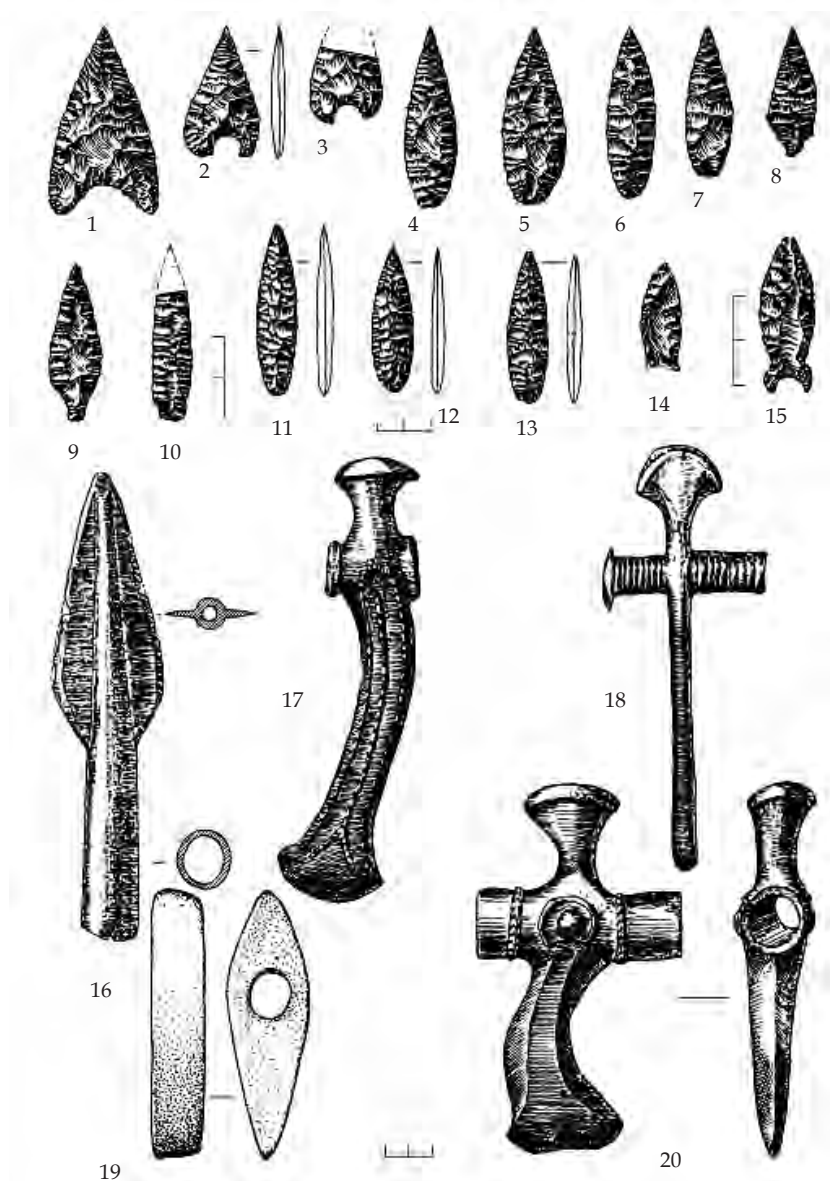

Рис. 3.1. Доба середньої бронзи. Тишинецько-комарівське озброєння: 1-10 – Яструбичі; 5; 11 – Пуркари 5.7; 12, 13 – Пуркари 5.4; 14 – Івання 2.4; 15 – Войцехівка; 16 – Березино; 17 – Західна Волинь (точне місцезнаходження невідоме); 18 – Заболотів; 19 – Комарів 48; 20 – Івання 1 (за В. Ключком)

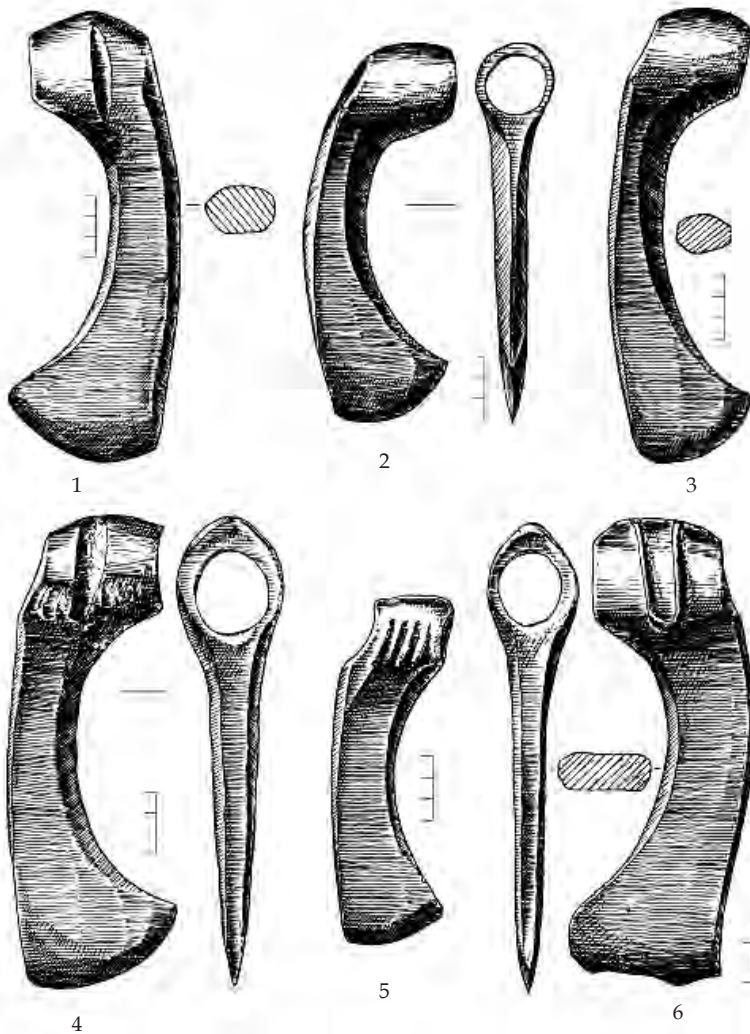

Рис. 3.2. Доба середньої бронзи. Культура батовалякової кераміки: 1 – Рибаківка; 2 – Олександрівськ; 3 – Кіровоградщина; 4, 5 – Тарасівка, 6 – Веселі Арни (за В. Клочком)

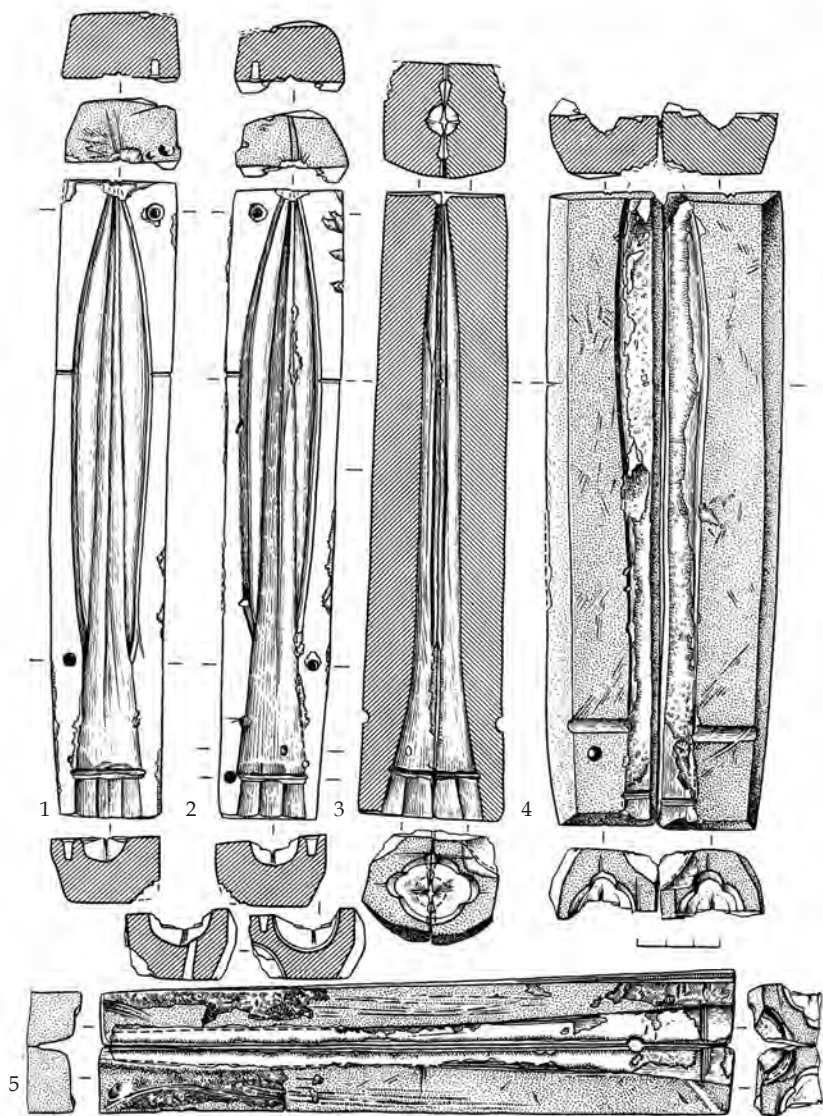

Рис. 3.3. Форма для лиття: 1-3 – негатив наконечника списа; 4-5 – негатив списа

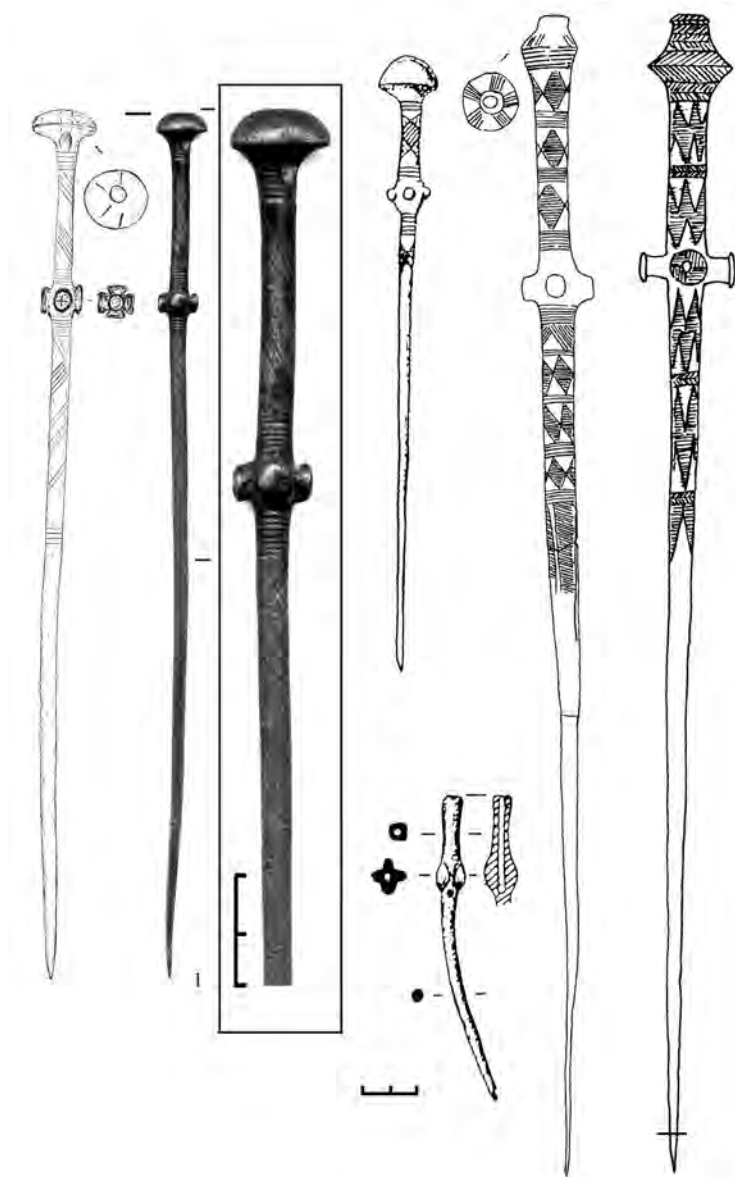

Рис. 3.4. Шпилька з околиць с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. та її аналогії (за Т. Гошко)

Поєднання в Стеблівському скарбі виробів двох металургійних традицій – вучедольських та північнокавказьких центрів – свідчить про існування активних контактів племені з території Західної Волині як у північно-східному, так і в південно-західному напрямках.

Ще одна сокира типу «Стубло» із с. Дерев'яне Хмельницької обл., за визначенням Н. Риндіної, могла бути виготовлена з металу карпато-трансильванських родовищ [Риндіна, 1980, с. 34]. Інша провушна сокира (випадкова знахідка) походить із Горохівського р-ну Волинської обл. (іл. 50: 3), аналогії якій знаходимо серед виробів ранньобронзового часу із Східної Азії (Ірану) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 423]. Такі вироби датуються 2600–2400 рр. до н. е.

До рідкісного типу металевих виробів відносять парадну сокиру з кургану 1 (похов. 4), що біля с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. (рис. 3.1: 20). З кургану 2 біля цього ж села походить унікальний орнаментований кинджал. Бронзові предмети озброєння курганних поховань в с. Івання належать до виробів віддаленого імпорту (іл. 76). Аналогії цим знахідкам відомі далеко за межами Волині – в карпатських, балканських культурах [Makarowicz, 2008, s. 341; Археология Прикарпатья..., 1990, с. 86].

До рідкісних багатих поховань доби пізньої бронзи належить також досліджений В. Самолюком курган поблизу іншої важливої річки – Горині – в межах Малого Полісся біля Нетішина [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–124]. Там, зокрема, знайдено рідкісний бронзовий наконечник списа (іл. 54: 2). Він має «розширене в нижній частині перо з прямими лезами». Його «втулка на кінці різко розширюється, утворюючи манжет. Та частина, яка проходить уздовж пера, має з обох боків по ребру, що надає їй в цьому місці ромбоподібного перетину. На втулці є два наскрізні отвори ...». Довжина виробу – 25 см,

а пера – 19,2 см. Максимальна ширина пера – 7 см [Березанська, Гошко, Самолук, 2004, с. 114]. Подібних предметів озброєння в ареалі тшинецько-комарівської культури досі не виявлено. Абсолютна аналогія йому відома в румунському скарбі Одайле-Подаре, його датують XIV–III ст. до н. е. (посилання на D. Serbenescu, G. Trohani).

До багатих поховань можуть бути віднесені кургани Войцехівки (дослідження С. Гамченка, О. Лагодовської, Ю. Захарука). Безперечно, це унікальні поховання військової знаті високого рангу, а рідкісні предмети озброєння та прикраси, знайдені в них, свідчать про досить віддалені торгівельні зв'язки цих пунктів, як імовірних обмінних факторій.

Рідкісна бронзова шпилька, прикрашена багатим орнаментом, знайдена А. Биштою біля с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. Аналогії їй бачимо в стилетах з Гордійського могильника, культурі Ноуа [Маркус, Охріменко, 2010, с. 429–432] (рис. 3.4).

До пізнього періоду доби бронзи належать наконечники списів (всього 6): с. Піддубці, с. Боратин Луцького р-ну, з Любомльського краєзнавчого музею Волинської обл., Острозького р-ну, с. Іванівки Радивилівського р-ну, с. Мильча Дубенського р-ну Рівненщини, с. Острів Сокальського р-ну Львівщини. Втулка наконечника списа з с. Піддубці (іл. 53: 1) мистецьки оздоблена ялинковим декором по всій поверхні, а в проміжках нанесено оперізуючі ряди горизонтальних ліній – по 3–4 в кожному [Маркус, Охріменко, 2010, с. 432–433].

На теренах Західної Волині виявлено кільканадцять бронзових сокирок-кельтів (іл. 45; іл. 46): с. Іскра, с. Пересопниця Рівненського р-ну, м. Корець Рівненщини, м. Володимир-Волинський, с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну, с. Сокіл Рожищенського р-ну, с. Кульчин Ківерцівського р-ну та ін. [Маркус, Охріменко, 2010, с. 434–437, рис. 4.20].

До пізньобронзового періоду належать також невеликі бронзові долота, сокири (Смордва, Коритниця, Пересопниця, Хрінники та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 436–437]. Важливими для вивчення обмінних зв'язків є бронзові ножі та кинджали, знайдені у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Рожищенському р-нах Волинської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл. Частина з них пов'язана генетично із Причорномор'ям (катакомбна, бабинська культури) (рис. 3.2).

Отже, на територію Західної Волині, Подністров'я проникали вироби двох металургійних центрів – вучедольського (Малинівка, Комарів) та північнокавказького (Смолигів, Білоусівка та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 418–423]. Виробництво палеометалевих знарядь та виявлені на Західній Волині самі предмети тісно пов'язані з балкано-карпатськими, трансильванськими (рис. 4.7), припонтійськими, кавказькими металургійними центрами.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.
2. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.
3. Ключко В. І. Розвиток озброєння «шнурових» культур України як відображення етнокультурних процесів в регіоні / В. І. Ключко // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznań, 2001. – S. 241–258.
4. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Ключко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.

5. Кореневский С. Н. Втульчатые топоры – оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура) / С. Н. Кореневский. – М., 1981. – С. 20–41.
6. Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника / О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 69–74.
7. Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа / В. И. Марковин // МИА. – М., 1960. – Т. 31. – 152 с.
8. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х.: навч. посібник / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
9. Рындина Н. В. Метал в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпаття, Подолии й Волини / Н. В. Рындина // СА. – 1980. – № 3. – С. 21–42.
10. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
11. Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии / Е. Н. Черных. – София : Изд-во БАН, 1978. – 388 с.
12. Черных Е. Н. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология / Е. Н. Черных, Л. И. Авилова, Л. Б. Орловская. – М. : ИА РАН, 2000. – 95 с.
13. Черных Е. Н. Об европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции / Е. Н. Черных // Acta Archaeologica Carpathica. – Kraków, 1977. – Т. XVII.
14. Antoniewicz V. Der in Stublo in Wolhynien aufgefundene Bronzeschatz / V. Antoniewicz // Eurasia Septentrionalis antiqua. – № 4. – Helsinki, 1929. – S. 18–24.
15. Kadrow S. Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce / S. Kadrow. – Kraków, 1995. – 167 s.

16. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce / J. Machnik // Pamiętnik muzeum miedzi. – Legnica, 1982. – T. 1. – S. 79–100.
17. Machnik J. Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze) / J. Machnik // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach Polskich. – Krosno, 2001. – S. 115–137.
18. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / P. Makarowicz // Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksanrowi Kośko w 60 rocznicę urodzin. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2008. – S. 333–352.
19. Szpunar A. Die Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeibel) / A. Szpunar // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1987. – Abt. IX, Bd. 16. – S. 58–62.
20. Vučedol – treće tisucljece p. n. e. Muzejski prostor. – Zagreb, 1988.
21. Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I / A. Vulpe // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1970. – Abt. IX, Bd. 2. – 196 s.

3.2. Скарби бронзових виробів

Останнім часом на території Західної Волині виявлено рідкісні знахідки давніх металевих виробів. Частину з них знайдено у вигляді скарбів – певної кількості цінних предметів, схованих в одному місці.

Кілька років тому відкрито скарб металевих виробів у с. Межигірці Галицького р-ну на Івано-Франківщині, до якого входили дві золоті підвіски у формі вербового листя ірландського типу, та сокира, аналогічна до виробу зі Стеблівського скарбу [Клочко, Ткачук, 2000, с. 94-95].

2016 року на території Волині знайдено кілька скарбів доби бронзи. Один із них походить із території м. Нововолинська і складається з 12 бронзових підвісок у формі зігнутого вербового листка (*іл. 72*). Інший виявлено біля с. Сморгва Млинівського р-ну Рівненської обл. До нього входили бронзова сокира, підвіски верболистої форми, у т. ч. одна золота, трубчаті підвіски, орнаментований круглий медальйон та ін. (*іл. 62*). Третій скарб походить з околиць с. Ліски Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. і складається з трьох вислообушних сокир (*іл. 49*). Аналогічну сокиру знайдено у Слов'янському р-ні Донецької обл. (*рис. 3.5*). Інший скарб знайдено поблизу м. Кам'янка-Бузька Львівської обл. на березі р. Західний Буг. До його складу входили кельт, плоска сокирка та тесло (*іл. 67*). Ще один скарб знайдено у Здолбунівському р-ні Рівненської обл. Там були округла мідна бляха, ніжик, два ретушери (?) та ін.

Відкриті скарби належали носіям:

1) культури Ноуа – поблизу м. Кам'янка-Бузька Львівської обл.;

2) межановицької (?) культури – в Дубенському р-ні на Рівненщині [Охріменко, Скляренко, Бубало, 2016, *рис. 7*];

Рис. 3.5. Сокира доби бронзи із Слоб'янського р-ну Донецької обл.
(Інтернет-ресурс)

3) катакомбної (?) культури – с. Ліски Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.;

4) лужицької культури – с. Новий Мосир Ковельського р-ну (іл. 74) Волинської обл.

5) тшинецької культури – с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. (рис. 3.6:1-5) знайдений раніше; Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (рис. 3.7).

Наявність такої кількості скарбів у згаданому регіоні, ймовірно, свідчення важливої ролі цієї зони в періоди середньої та пізньої доби бронзи, а також процесу виділення еліти серед етнокультурних груп, які там проживали. Незвичайна форма артефактів показує, що вони були імпортовані на терени Волині.

У кінці III – II тис. до н. е. стосунки обміну часто сягали відстані багатьох сотень кілометрів, наприклад, на Волинь із районів Передкавказзя, Східного та Західного Причорномор'я, Трансильванії (сучасна Румунія), Малопольщі, Угорщини тощо. Такі зв'язки сприяли обміну досягненнями – як духовними, ідеологічними, так і технологічними винаходами. Все це обопільно збагачувало учасників культурної взаємодії.

Поблизу с. Смордва Млинівського р-ну Рівненської обл. під час земляних робіт знайдено скарб бронзових виробів, у складі якого одна золота сережка (іл. 62). З такою кількістю предметів скарби доби середньої бронзи на території Західної Волині раніше не зафіксовані. Описані в літературі скарби зі Стеблівки та Липи належать до стжижовської культури (СК).

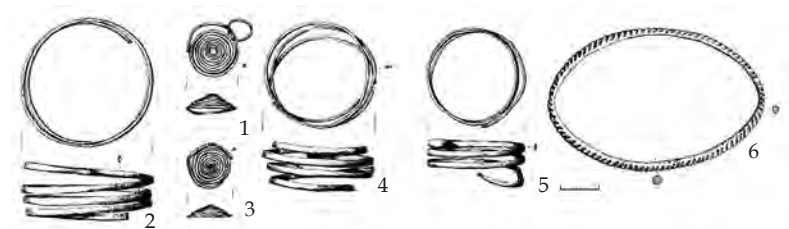

Рис. 3.6. Бронзові прикраси с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. Скарб тшинецької (1-5) та прикраса милоградської (6) культур

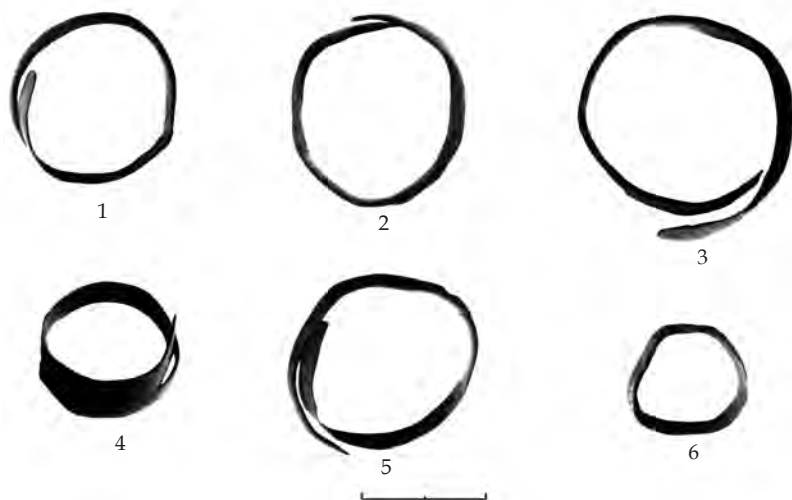

Рис. 3.7. Бронзові прикраси зі скарбу с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

За інформацією І. Свешнікова, до СК належать три скарби: 1) бронзових речей із Стеблівки Рівненської обл. (дві вислообушні сокири, підвіска, 10 скроневих кілець, 9 браслетів); 2) п'ять бронзових браслетів із с. Липа (також Рівненщина); 3) із Городиска (Польща) – у посудині стжижовської культури було більше 1000 штук фаянсових намистин [Свешников, 1980, с. 60]. Загальновідомим є Бородинський, або Бессарабський, скарб пізньої доби бронзи (бабинської культури – БК), виявлений в Західному Причорномор'ї (іл. 70).

Басейн р. Ікви, особливо біля м. Дубна та Млинівський р-н, розвідками досліджував В. Ткач. Його публікація «Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки)» [Ткач, 2007, с. 571–709] присвячена пам'яткам епішнурового періоду: межановицької, стжижовської та бабинської культур. Сморгдинський скарб належить одній з них.

Скарб біля с. Смордва Млинівського р-ну Рівненської обл. знайдено випадково (іл. 62). Місцеві жителі викопували із землі металевий брухт і на глибині 0,3–0,4 м виявили ці предмети. Відомо, що у піщаному кар'єрі поблизу с. Пекалів Млинівського р-ну під час набирання піску в обриві з'явилися зеленуваті окислені металеві речі, а серед них бронзова сокира більших розмірів. Про іншу подібну сокиру, знайдену в похованні неподалік с. Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл., повідомляв І. Свешніков) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105].

Нововідкритий скарб складається з 28 предметів (27 бронзових або мідних (?), одного золотого виробу). Це браслет, невелика сокира з отвором (бородинського типу), кругла бляха, два наручі (?), 12 довгих трубчатих підвісок, 4 верболисті сережки (у т. ч. одна золота), 8 окуляроподібних підвісок.

1. Бронзова сокирка (довжина – 12,6 см) має легко вигнуту форму та тонкий довгий обушок (ширина краю – 2,0х1,7 см), дещо опущене розширене лезо шириною 3,3 см (іл. 62: 11). У місці отвору, на якому з обох боків є вертикальні реберця, виріб найбільш розширений – 3,0 см, а ширина самого отвору – 1,3 см. Бронзова сокира належить до того ж типу, що і сокира із змійовика, знайдена в с. Лебеді Калінінського р-ну Краснодарського краю, проте довжина останньої 22,2 см, тобто вона значно більша від смордвинської. Цей рідкісний артефакт з каменю виявлено у похованні привілейованого майстра-ливарника бронзових виробів. Поховання датується протокатакомбним часом [Гей, 1986, с. 32]. Утім, сокири такої форми виготовлялися і в пізніші часи – у період бабинської культури.

2. Бронзовий браслет, розміром 8,0х8,4 см, потоншений на кінцях, що заходять один за одного (іл. 62: 14). Виготовлений з округлого в перетині дроту, максимальна товщина якого – 0,7 см, кінці потоншені до 0,3 см.

3. Трубчасті підвіски (12 штук) виготовлені з тонко розклепаних і скручених пластин різної довжини: 8,3 см, 7,8 см, 7,1 см, 7,9 см, 8,4 см, 8,2 см, 8,0 см, 8,5 см, 8,0 см, 8,3 см; діаметр – 0,7 см, 0,6 см, 0,5 см (*іл. 62: 20-31*).

4. Скроневі кільця у формі вербового листка (3 мідні, 1 золота) (*іл. 62: 15-18*). Їх розміри: 1) діаметр – 2,4 см, ширина листка – 2,0 см; 2) діаметр – 2,5 см, ширина листка – 2,1 см; 3) діаметр – 2,6 см, ширина листка – 1,8 см; 4) діаметр – 2,0 см, ширина листка – 2,4 см. Не виключено, що вони належать до виробів групи 2 (нітрианської), виготовлених із одним литим реберцем (датовуються 2050–1800 рр. до н. е.) [Kadrow, 2000, s. 143].

5. Підвіски окуляроподібні (8 штук) (*іл. 62: 3-10*). Співвідношення ширини і висоти таке: 1) 3,7х2,2 см; 2) 3,8х2,5 см; 3) 3,8х2,5 см; 4) 3,8х3,0 см; 5) 3,7х4,4 см; 6) 3,5х2,4 см; 7) 3,9х2,6 см; 8) 5,8 см – деформована і сплетена з іншою. Аналогії подібним підвіскам знаходимо, наприклад, серед матеріалів Кам'янецько-Левенцівської групи БК (подібні окуляроподібні підвіски відомі з населених пунктів Новомильськ 2/4 та Шахтарськ 1/2) [Братченко, 2012, с. 200, рис. 110: 13, 14], у підкарпатській культурі, городоцько-здовбицькій [Свешніков, 1974, рис. 23: 6; 40: 1].

6. Дві зігнуті бляшки овальної форми з розміщеними з боків в середній частині звуженими кінцями для закріплення (*іл. 62: 1, 2*). Мають 6 та 7 поперечних реберець (пояси міцності – ?). Їх розміри такі: 1) 4,5х2,7 см, потоншений виступ – 2,0 см; 2) 4,6х3,0 см, виступ – 2,5 см. Вони нагадують підвіски ірландського типу [Florek, Zakościelna, 2006, s. 50, рис. 7: 1; 18, s. 94, рис. 9: 4], проте значно більші.

7. Круглий диск з тонкої бляхи діаметром приблизно 10 см (*іл. 62: 19*). У центрі зображений хрест з роздвоєними і вигнутими кінцями (вертикальне рамено хреста з двох ліній, а горизонтальне з однієї – майже «розквітлий хрест»), по краю вибиті пуансонні виступи. Аналогії подібним виробам бачимо серед матеріалів Передкавказзя, Нижнього Дону та ін. (Гак, 2007, рис. 2).

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

Кругла бляха (на жаль, на $\frac{1}{4}$ пошкоджена) належить до рідкісних предметів. Проте певні аналогії виробу є. У публікації Й. Недзведзя, В. Панасевича про старожитності Тептюкова, пункт 7 (Польша), подано кістяний округлий (фрагментований) медальйон діаметром близько 10 см, на якому, як і на нашому артефакті, зображено хрест з кінцями, що роздвоєні і вигнуті [Niedźwiedź, Panasiewicz, 1996, s. 41–56]. На кістяному виробі з Тептюкова одне рамено хреста позначене крапками і збереглося ціле, а від іншого видно лише вигнуте закінчення. По середині медальйона зроблено більший отвір, а з краю два менших. У той же час виріб з Тептюкова має ближчі аналогії в знахідці з уроч. Земан поблизу Острога (діаметр цього медальйона – приблизно 7 см) [Бунятян, Позіховський, 2013, с. 72–77, рис. 3: 4], а також з н. п. Жернікі Гурне, похов. 13 та похов. 107 (за Bazilich, Machnik, 1986), Турковіце (за Gajewski та ін., 1970). Всі згадані предмети виготовлені, імовірно, з лопатки тварин і мають різні розміри, вони належать до межановицької культури.

Найближчі аналогії бляшці зі Сморгвинського скарбу знаходимо в книзі німецької дослідниці Ельке Кайзер [Kaiser, 2003, s. 148, abb. 56: 1–4]. Це вироби катакомбного кола культур розмірами приблизно 4,2–7,4 см, виготовлені з міді (?), прикрашені переважно по краю одним або двома рядами округлих вибитих горбиків. У центрі дисків є отвори, від яких відходять подвійні або потрійні лінії хреста, також вибиті ямками зі звороту. За допомогою отвору в центрі бляшки, імовірно, прикріплювалися або підвішувалися. Вірогідно, подібні вироби слугували не лише прикрасами, а й були ознаками соціального статусу.

На карті пам'яток середнього періоду доби бронзи, вміщеній у книзі «Археологія Української РСР» 1971 р. (т. 1) знаходимо лише два пункти бабинської культури в басейні Південного Бугу (найближче до Волині): Собківка, Сандраки [Археологія УРСР, 1971, с. 334, карта 8].

У книзі «Археология Украинской ССР» (1985 р., т. 1) значиться ще один пункт БК – Сніжківка [Археология УССР, 1985, карта 10]. Про пам'ятки БК Західної України писали М. Бандрівський [Бандрівський, 1997, с. 138–142], В. Ткач [Ткач, 2007, с. 571–709], Г. Охріменко [Охріменко, Склярєнко, 2012, с. 170–180; 9, с. 49–58]. Близько 20 пам'яток БК відкрито В. Ткачем у Млинівському та Дубенському р-нах Рівненської обл. (Тартак 1, Тартак 2, Тартак 5, Тартак 8, Заболоття 2, Клюки 2, Семидуби, Стівпець, Дубно-Волиця, Тараканів 2, Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Палестина, Дубно-Сурмичі 3, Панталія 2, Івання, М'ятин, Хорупань, Аршичин 2, Костянець) [Ткач, 2007, с. 616–707]. Окремі з них відомі також у Здолбунівському, Рівненському р-нах Рівненської обл. та в Луцькому р-ні Волинської обл. (роботи І. Свешнікова, В. Рудого, ДП «Волинські старожитності»).

Смордвинський скарб датуємо кінцем середнього періоду доби бронзи (приблизно XVIII–XVI ст. до н. е.). До його складу входять речі бабинської культури (сокирка, круглі бляхи), але серед них є кілька предметів, зокрема верболисті сережки, середньоевропейського походження. Тобто скарб, певною мірою, вважаємо символом культурної взаємодії центральноєвропейського та припонтійського (?) етнокультурних середовищ.

Отже, кістяні медальйони, пряжки, мідні бляхи були відомі у Центральній та Східній Європі – в межановицькій та катакомбній, бабинській культурах. На подібність орнаментів на кераміці перших двох звернув увагу С. Братченко [Братченко, 2007, с. 103–109]. І це чи не найважливіше підтвердження гіпотези про зв'язки двох розвинутих культур на теренах від Західної Волині до Нижнього Подніпров'я.

Звичайно, можна трактувати знахідки як просто змішаний комплекс предметів різновекторного походження, проте таке враження було б неповним. Справа в тім,

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

що сліди взаємодії між межановицьким населенням Волині та стжижовським, між межановицькими та бабинськими групами простежуються і в інших сферах життя, господарства. Наведемо деякі приклади: 1. У розкопуваних та досліджених В. Самолюком об'єктах СК поселення Волиця поблизу м. Дубно поряд знаходилась кераміка, належна (напевно, майстрам-кременярям) МК, СК, БК і городоцько-здовбицької культури (?) [Самолюк, 2007, с. 66, рис. 8; с. 65, рис. 7].

2. Під час робіт ДП «Волинські старожитності» на Гнідавській Гірці у 2009–2010 рр. (с. Рованці поблизу Луцька) також знайдено кераміку синкретичного характеру – вироби нібито належать до межановицької культури, але з рисами бабинської, наприклад, протирання підсушеного посуду травою, від чого на поверхні утворилися специфічні розчеси.

3. На берегах р. Ікви – від верхів'я до гирла – трапляється кераміка МК, СК, БК, розміщена поруч, не виключено, в одному культурному шарі, тобто різноетнічне населення, можливо, співіснувало тут певний час синхронно. Враховуючи те, що людність МК та СК, БК дуже віддаленого походження, це явище є майже феноменальним, хоч і не рідкісним. Імовірно, саме життя диктувало вигоду мирного співжиття та співпраці. Басейн р. Ікви притягував людей родючими ґрунтами, прирічковими лісами (далі від річок ґрунти бідніші), надзаплавними пасовищами і – чи не найголовніше – величезними покладами високоякісного кременю, якого вистачало всім.

Про взаємодію населення різних культур доби бронзи В. Ткач пише: «поселення, спільні для КБК, СК, МК, де є кераміка, яка має риси, характерні для двох культур одразу, найчастіше МК–КБК», виявлені поблизу сіл Семидуби-1, Клюки-2, Дубно–Сурмичі-3, Івання-4, М'ятин-1, М'ятин-2, Аршичин-2. І далі автор зазначає, що в цю групу не входять стжижовські поселення, де така керамі-

ка також є [Ткач, 2007, с. 574]. Тобто маємо приклади мирного співіснування бабинського та межановицького населення – двох досить різних культур віддаленого територіального походження.

В. Ткач звертає також увагу на ті пам'ятки, де поряд трапляється кераміка бабинської та межановицької культур, але переважає перша: Стовпець, Судобичі Рівненської обл., – розташовані на дюнах Малого Полісся. Ці поселення автор відносить до сьомого типу [Ткач, 2007, с. 574]. Звичайно, що така ситуація могла скластися при почерговому проживанні пастухів певних культур. Безперечно, робити висновки на основі зібраних на поверхні матеріалів малопереконливо, проте імовірність проживання представників різних етносів в одному житлі (хоча може бути використання кераміки іншоетнічних сусідів) підтверджується під час розкопок на пам'ятках Волиця-Страклівська (В. Самолюк), Хрінники (Д. Козак, В. Ткач), Перевередів (І. Свешніков, В. Конопля). Так, на пам'ятці в уроч. Високий Берег поблизу с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. в об'єктах простежено спільне залягання кераміки СК та МК [Ткач, 2007, с. 574].

Приклади, імовірно, спільного проживання в житлах спостерігаємо не лише в носіїв МК та БК, а й між людністю СК та МК, СК та БК. Проте в останньому випадку ситуація була, напевно, інша, оскільки між стжижовським і бабинським населенням є зв'язки генетичної спорідненості – СК формувалася значною мірою на субстратній основі катакомбної культури, а бабинська – до певної міри спадкоємниця катакомбної. Тому в їхній мові, матеріальній та духовній культурі могло бути багато подібного. Знову-таки, фактор давнішої присутності представників межановицької та городоцько-здовбицької культур на Західній Волині був, імовірно, дуже важливим в період формування СК.

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

Отже, Сморгдинський скарб пов'язуємо з культурою багатоваликів кераміки, але з таким самим успіхом він міг належати до стижовської або навіть межановицької культури, хоча в ньому переважають вироби припонтійських металургійних центрів. Місцезнаходження скарбу – це середня течія р. Ікви. (Роль басейну цієї річки за доби середньої бронзи особлива і полягає у значній (або найбільшій) концентрації пам'яток МК та СК на Західній Волині; так само і БК). Точне його місце виявлення нам невідоме (приблизно біля с. Сморгдин), немає інформації й про археологічні матеріали, що могли знаходитися поруч. Проте навіть у такому вигляді комплекс рідкісних виробів справляє враження і, безперечно, є важливим науковим відкриттям.

Література

1. Археология Украинской ССР : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1985–1986. – Т. 1: Первобытная археология. – 568 с.
2. Археологія Української РСР : у 3-х т. / С. С. Березанська, Ю. М. Захарук, О. М. Лесков, Д. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 452 с.
3. Бандрівський М. С. Відкриття пам'яток культури багатоваликів кераміки на Львівщині / М. С. Бандрівський // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138–142.
4. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко; под ред. Я. П. Гершковича, С. Н. Санжарова. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 308 с.
5. Братченко С. Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментів / С. Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України : від неоліту до киммерійців : зб. наук. праць / гол. ред.: С. Н. Санжаров. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 103–109.
6. Бунятян К. П. Кістяний медальйон із Західної Волині / К. П. Бунятян, О. Л. Позіховський // Археологія. – 2013. – № 4. – С. 72–77.

7. Гей А. Н. Погребение литейщика новотиторовской культуры из Нижнего Прикубанья / А. Н. Гей // Археологические открытия на новостройках : Древности Северного Кавказа. – М. : Наука, 1986. – Вып. 1. – С. 13–32.
8. Ключко В. І. Скарб доби ранньої бронзи з с. Межигірці та питання походження сокир типу «Стубло» / В. І. Ключко, Т. М. Ткачук // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 2000. – С. 94–95.
9. Охріменко Г. Особливості кераміки бабинської культури на Західній Волині / Г. Охріменко // Літопис Волині : Всеукраїн. наук. часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 9. – С. 49–58.
10. Охріменко Г. Окремі питання бабинської культури на Волині / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006) : зб. наук. статей. – Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. – Вип. 3. – С. 170–180.
11. Охріменко Г. В. Скарб бронзових виробів з Млинівщини / Г. В. Охріменко, Н. В. Скляренко, С. В. Бубало // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 29. – С. 82–93.
12. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
13. Свешников И. К. Стжижовская культура в свете последних раскопок / И. К. Свешников // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. (Тезисы докл. XVIII конференции Института археологии АН УССР). – Днепропетровск, 1980. – С. 59–61.
14. Свешников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешников, Ю. М. Нікольченко. – К.: Наук. думка, 1982. – 116 с.
15. Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. : монографія / І. К. Свешников. – К. : Наук. думка, 1974. – 206 с.

16. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 571–709.
17. Florek M. Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 6 w Złotej, pow. Sandomierski, w latach 2002–2004 / Marek Florek, Anna Zakościelna // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – 2006. – T. VIII – S. 41–56.
18. Kadrow S. Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia / S. Kadrow // Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141–153.
19. Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut / Elke Kaiser. – Mainz am Rhein : Verlag Philipp Von Zabern, 2003. – 425 [47] s. – (Archäologie in Eurasien. Band 14).
20. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w Południowo-Wschodniej Polsce / Jan Machnik // Pamiętnik Museum Miedzi. – Legnica : Wydawa Towarzystwa przyjaciół nauk w Legnicy, 1982. – S. 79–100.
21. Niedźwiedź J. Badania archeologiczne na stan. 7 w Teptiukowie, gm. Hrubieszów / Józef Niedźwiedź, Wacław Panasiewicz // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – 1996. – T. I. – S. 41–56.

3.3. Бронзові сокирки з розширеними краями

На території Волині та інколи Волинського Полісся трапляються плоскі бронзові сокири невеликих розмірів, які належать до різних типів, періодів. Найдавніші з них датуються пізнім періодом енеоліту і, вірогідно, були знаряддями носіїв культури лійчастого посуду (Зимне – розкопки М. А Пелещишина) [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.24–4.26]. Зрідка знаходять на цій території розклепані сокири, пов'язані, ймовірно, з катакомбною культурою.

На досліджуваній території відомо понад 30 плоских сокирок із розширеними краями (іл. 55–61). Їх ще називають сокири з закраїнами, з піднесеними краями (поль. *podniesionymi brzegami*). Вони датуються переважно середнім та пізнім періодами доби бронзи (кінець III – II тис. до н. е.). Ці вироби знаходять здебільшого випадково, тому визначити їх культурну належність важко. Більшість відомих на Західній Волині сокирок мають підчотирикутну або трапецієподібну форму, ширшу і злегка заокруглену (дугасту) лезову частину з невисоко піднятими краями і звужену обушкову, середні або малі розміри, [Маркус, Охріменко, 2010, Рис. 4.24, 4.25, 4.26]. Різниця між цими артефактами встановлюється за такими ознаками: висота піднятих країв леза; ступінь розширення леза; увігнута, рівна чи вигнута обухова частина; розміри виробів.

Плоскі сокири з розширеними краями можна поділити на дві умовні групи – більших та менших розмірів. Залежно від форми їх можна віднести до більш раннього та пізнішого періодів. Допускаємо, що такі артефакти могли бути пов'язані з межановицькою, стжижовською та тишинецькою культурами.

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

Найбільше плоских сокир походить із басейну Західного Бугу: лише неподалік м. Володимира-Волинського, с. Зимне, м. Нововолинська їх знайдено більше 10 (*іл. 55: 1; іл. 56: 1, 6, 7; іл. 61: 3, 4*), кілька піднято на Поліссі – у Старовижівському (*іл. 55: 2*), Турійському (*іл. 56: 3*), Ківерцівському (*іл. 61: 2*), Любомльському та інших р-нах Волинської обл. Дві з них (Почапи, Сокаль Львівської обл.) подає І. Свешніков [Свешніков, 1974, рис. 19: 4, 8]. Про одну таку сокирку з Черкащини пише Р. Молодцов [Молодцов, 1993, с. 72–73, Рис. 16: 2]. Вона знайдена поблизу с. Бачкурине Монастирищенського р-ну. Її розміри: довжина – 162 мм, ширина леза – 42 мм, обушка – 30 мм (*рис. 3.8*). Про плоскі бронзові сокирки подано інформацію в монографії Анджея Шпунара «Die Beile in Polen I» [Szpunar, 1987, Taf. I; Taf. II; Taf. III].

Більшість цих сокирок можуть бути віднесені до варіанту А типу Клоджіско, який датується періодом BzB2 – BzD [Szpunar, 1987, s. 58–62], ранньоунетицького (2200–1900 рр. до н. е.) та пізньоунетицького (1900–1600 рр. до н. е.) часу. Загалом ареал їх поширення досить значний – Центральна та Західна Європа: Словаччина, Румунія, Німеччина, Франція, Швейцарія [Маркус, Охріменко, 2010, с. 424–426].

Уламок подібної сокири знайшов краєзнавець В. Бучак поблизу с. Соснина Іваничівського р-ну Волинської обл. Приблизна її довжина 8,5 см, ширина леза – 3,6 см, в середній частині – 2,6 см, товщина – 0,7 см. (Ним же біля с. Маркостав Володимир-Волинського р-ну підібрано два бронзових долотоподібних вироби розмірами: 1) 7,7x0,6x1,1 см; 2) 9,2x0,8x0,8 см. Вони належать, швидше всього, до енеоліту – культури лійчастого посуду. Долотця мають зеленувато-рожевий колір).

На території Північно-Західної України більшість сокирок з розширеними краями виявлено в басейні р. Західний Буг: у Володимир-Волинському, Іваничівському,

Локачинському, Любомльському р-нах Волинської обл. (табл. 3.1). Лише окремі сокирки знайдено ближче до р. Горинь На захід від Західного Бугу їх концентрація різко зростає. Як пише дослідник Лех Павлата, з польського боку Західного Бугу, зокрема в його нижній течії відомі плоскі сокири «з піднятими краями», які належать до часу тшинецької культури, а також лужицької [Pawlata, 2010, s. 39]. З того ж боку Західного Бугу походять також розвинутих форм сокирки, наприклад, типу Таймисей (Taumysej), варіант С, що мають широке лопаткове лезо. Ще більше подібних виробів виявлено в басейні р. Вісли [Dąbrowski, 1997, s. 42, табл. 12].

Значна кількість сокирок з Волині належить до типу Клоджіско (періоду VzB2–BzD [Szpunar, 1987, s. 58–62], ранньоунетицького та пізньоунетицького часу 2200–1600 рр. до н. е.) (іл. 57; іл. 60). Вони були поширені в Румунії, Словаччині, Німеччині, Франції, Швеції. Можна припустити, що цей тип знарядь потрапляв на Західну Україну з Подунав'я та Балкан, можливо, з території Польщі, Словаччини.

У середині другого періоду доби бронзи (у фазі ВА2/ВІ–В2 – за поділом польських археологів) на заході Польщі з'являється багато різних форм сокирок. Звідти вони поширюються в бік Мазовії, Повіслення і далі на схід. Зазвичай їх краї більш підняті, вони здебільшого вироблялися на місці [Blajer, 2001, s. 78; Dąbrowski, 2004, s. 10]. Форми сокир «з крильцями» і легко вигнутим лезом відомі в широкому ареалі і належать до лужицьких скарбів III–IV періодів EB [Blajer, 1999, s. 26; Blajer, 2001, s. 50, 82].

Серед науковців часто піднімається питання про використання плоских сокир. Відповіді можуть бути різні: 1) як робоча частина зброї; 2) для обробки дерева; 3) як універсальне знаряддя. Один із дослідників цих знарядь Маріуш Самборські, що вивчав екземпляр сокири з Мілевко, яка зберігається в Мазовецькому Музеї в Плоцку, припускав їх використання «до зрубання дерев та обробки

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

деревини» [Samborski, 2013, s. 11]. Розміри згаданого виробу такі: довжина – 15,1 см, ширина леза – 4,7 см, мінімальна ширина – 2,1 см, максимальна товщина – 1,9 см. За А. Шпунарем, ці знаряддя належать до наймасивніших в Польщі [Szpunar, 1987, s. 68]. Їх відносять до типу Чубін. Про такі вироби Марек Гедль писав, що вони могли слугувати або як знаряддя, або як зброя [Gedl, 1980, s. 105]. Подібні екземпляри мають високо піднесені краї, тонку обухову частину, потоншений робочий край [Samborski, 2013, s. 12]. На Волині такі вироби трапляється дуже рідко. Їх датують ранньолужицьким періодом.

Тему сокирок з піднятими краями та інших бронзових виробів унетицької культури висвітлював словацький археолог Йозеф Батора у монографії «Дослідження зв'язків між Центральною та Східною Європою за доби бронзи» (назва в перекладі – Г. О.) [Batora, 2006, s. 223–236], у якій, зокрема, йдеться про східний кордон поширення бронзових знарядь та зброї унетицької культури. Наприклад, він відніс до УК золотий браслет та бронзову гривну з Гордіївського могильника на Вінниччині. Згаданий золотий браслет С. Березанська та В. Ключко інтерпретували як продовження «унетицьких традицій за доби пізньої бронзи на Поділлі» [Berezanskaja, Kľočka, 1998].

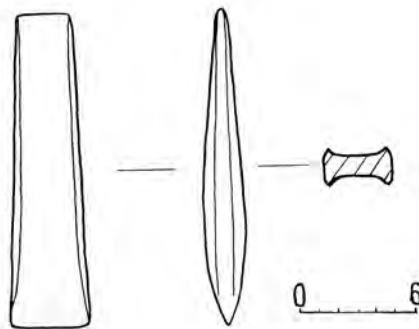

Рис. 3.8. Сокирка зі скарбу бронзових виробів східнотисянської культури на Черкащині (за Б. Молодцовим)

Таблиця 3.1

Бронзові плоскі сокири з розширеними краями

№	Місцезнаходження	Кількість	Розміри (см)	Тип	Література	Примітка
1.	с. Зимне Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	1	–	Клоджіско?	–	знайдено 2016 р.
2.	м. Володимир-Волинський (ур. Федорівщина) Волинська обл.	1	довжина – 12 см; товщина – 1,6 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.26: 1	знайдено в 1980-ті роки, зберігається у ВВІМ, А-810
3.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	1	довжина – 12 см; товщ. ≈ 1,2 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.25: 1	знайдено в 1980-ті роки, зберігається у ВВІМ, А-17
4.	Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	1	довжина – 12,5 см; товщ. – 1,2 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.24: 4	приватна збірка
5.	Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	1	довжина – 10,6 см; товщина – 1 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.26: 7	приватна збірка
6.	Волинська обл.	1	довжина – 11,6 см; товщина – 1,2 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.25: 2	приватна збірка
7.	Іваничівський р-н Волинська обл.	1	фрагмент	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.25: 5	приватна збірка
8.	Іваничівський р-н Волинська обл.	1	фрагмент	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.25: 6	приватна збірка

ПАЛЕОМЕТАЛЕВІ ВИРОБИ ДОКИ БРОНЗИ

Продовження табл. 3.1

№	Місцезнаходження	Кількість	Розміри (см)	Тип	Література	Примітка
9.	м. Нововолинськ Волинська обл.	1		–	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.24: 3	приватна збірка
10.	м. Нововолинськ Волинська обл.	1	довжина – 7 см; товщина – 1 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.26: 6	зберігається у фондах ВКМ
11.	с. Метельно Ківерцівський р-н Волинська обл.	1	довжина – 8,25; товщина – 0,6 см, має незначні потощення країв на лезі	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 426, рис. 4.24: 2	приватна збірка
12.	с. Горбів Гошанський р-н Рівненська обл.	1	–	Клоджіско?	Кухаренко, 1958, с. 84–87, Маркус, Охріменко, 2010, с. 426, рис. 4.24: 1	знайдено в 1950-ті роки на багатощаровій пам'ятці, зберігається у РОКМ, інв. № Поп 795
13.	Волинське Поліся	1	–	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4.26: 5	
14.	с. Дуліби Турійський р-н Волинська обл.	1	довжина – 9,8 см; товщина – 1 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.26: 3	зберігається у ВКМ
15.	с. Роговичі Локачинський р-н Волинська обл.	1	довжина – 7,8 см; товщ. – 1,2 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.26: 2	приватна збірка

Продовження табл. 3.1

№	Місцезнаходження	Кількість	Розміри (см)	Тип	Література	Примітка
16.	с. Гараджа Луцький р-н Волинська обл.	1	довжина – 13 см; товщ. – 1,6 см	–	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.24; 5	приватна збірка
17.	Маневицький р-н Волинська обл.		–	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425,	приватна збірка
18.	с. Яревище Старовишівський р-н Волинська обл.	1	довжина – 11,4; товщ. – 1,6 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.25; 3	приватна збірка
19.	с. Подоляни Гошанський р-н Рівненська обл.	1	довжина – 7,6 см; товщ. – 1,2 см	Клоджіско?	Маркус, Охріменко, 2010, с. 425, рис. 4.26; 4	приватна збірка
20.	с. Почапи Золочівський р-н Львівська обл.	1	–	Клоджіско?	Свешніков, 1974, рис. 19: 4 Маркус, Охріменко, 2010, с. 425	?
21.	м. Сокаль Львівська обл.	1	–	Клоджіско?	Свешніков, 1974, рис. 19: 8; Маркус, Охріменко, 2010, с. 425	?
22.	Рівненський р-н Рівненська обл.	1	довжина (?) – 11,5 см; товщ. – 0,8 см	Клоджіско?	–	знайдено в скарбі – обламана побутова частина
23.	біля смт Гоша Рівненська обл.	1	–	?	Березанская, 1972, с. 149	?

ПАЛЕОМЕТАЛЕВІ ВИРОБИ ДОКИ БРОНЗИ

Продовження табл. 3.1

№	Місцезнаходження	Кількість	Розміри (см)	Тип	Література	Примітка
24.	сmt Народичі Житомирська обл.	1	–	?	Березанская, 1972, с. 149	?
25.	с. Сандраки (Широка Гребля) Хмельницький р-н Вінницька обл.	1	–	?	Березанская, 1972, с. 149	?
26.	с. Тростянець Київська обл. ?	1	–	?	Березанская, 1972, с. 149	?
27.	с. Липлява Київська обл. ?	1	–	?	Березанская, 1972, с. 149	?
28.	с. Бачкурине Монастирищенський р-н Черкаська обл.	1	–	?	Молодцов, 1993, с. 72-73	?
29.	м. Любомль Волинська обл.	1	–	?	–	випадкова знахідка 2016 р зберігається в Любомльсько-му музеї
30.	с. Вікторія Луцький р-н Волинська обл.	1	–	?	–	випадкова знахідка 2016 р.
31.	с. Торговиця (південна околиця) Млинівський р-н Рівненська обл.	1	–	?	–	знахідка 2017 р. приватна збірка

С. Березанська відносила «тесла» з розширеними краями до комплексів, пов'язаних зі східнотцинецькою культурою. Вона подала кілька пунктів, де їх було знайдено: Народичі, Сандраки (разом з керамікою), неподалік смт Гоща (Рівненщина), Тростянець, Липлява (Київщина) [Березанская, 1972, с. 149]. Як підтвердження належності сокирок з розширеними краями до західнотцинецької культури, авторка наводить скарб з Охленбурга Сторманського округу, де знайдено тюльпаноподібну посудину, орнаментовану «колючим дротом», два унетицьких дротяних браслети та уламок «тесла». Крім того, у четвертому горизонті Дипсійської могили в Болгарії виявлено скарб металевих виробів та подібну сокирку. М. Мерперт продатував цей скарб XIX–XVIII ст. до н. е. [Мерперт, 1963, с. 30]. С. Березанська, як і В. Ключко, пов'язувала сокирки з виступами по краях з унетицькою культурою. У 1960–70-ті роки такі «тесла» УК датувалися XVIII–XVI ст. до н. е. [Березанская, 1972, с. 149]. Цікаво, що Д. Берчу виявив подібне тесло разом з вислообушковою сокирою та кинджалом унетицького типу на поселенні культури Глина III (XVII ст. до н. е.) [Berciu, 1966; Березанская, 1972, с. 150].

Найбільше даних про бронзові сокирки на території Польщі з описом знахідок, ілюстраціями знаходимо в праці А. Шпунара «Die Beile in Polen I». У вступі подано коротку історію дослідження, технологію, класифікацію, джерела [Szpunar, 1987, s. 1–10]. У класифікації йдеться, зокрема, про тип сокир Клодзіско, які на Західній Волині трапляються часто. Їх розподілено на три підтипи: А, В, С. Ці вироби трапецієподібні, з прямими краями, зі злегка заокругленим або прямим широким лезом, помірно широкою фасеткою країв. Довжина виробів 7,5–16,9 см, ширина леза 2,5–6,9 см [Szpunar, 1987, s. 58]. Сокирки типу Клодзіско поширені на півночі, північному заході, сході, півдні Польщі [Szpunar, 1987, s. 58–64]. У скарбах вони трапляються рідко, переважно це окремі знахід-

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОКИ БРОНЗИ

ки. Обух у них рівний, краї нижчі або вищі, боки триплощинні. Скарби цих знарядь відомі в Щецінському воєводстві [Blajer, 1990, s. 24–25].

Залишається відкритим питання про походження плоских сокир на теренах Волині та Полісся, їх аналогії та ареал поширення на сусідніх територіях. З цього погляду цікавим є виріб зі Старого Бруса Холмського воєв. – бронзова сокирка, знайдена в місцевому ставку. Вона має широке вигнуте лезо, кантовані краї, дещо звужується до обушка. Довжина її 103 мм, ширина – 25 мм, ширина леза – 43 мм, висота країв – 15 мм. Сокирку віднесено до північнонімецького типу (до II періоду епохи бронзи на польських землях) [Dąbrowski, 1968, s. 25–26, 95–96]. Вона подібна до типу Гродніца (варіант А) і певною мірою – до типу Клодзіско [Blajer, 1990, s. 23–25]. Тобто можемо констатувати, що залежно від місця виробництва могли бути подібні або змішані типи виробів.

Сокирки із закраїнами ранньоунетицького типу подані в книзі-альбомі В. І. Клочко та А. В. Козименка «Наш недавній бронзовий век» [Клочко, Козименко, 2011, с. 30; ил. 29, ил. 30]. Звертаючись до теми про «унетицькі бронзи» на землях України, В. І. Клочко пише, що «судячи з усього, розповсюдження бронзових виробів центрально-європейських типів на схід розпочалося ще в середині III тис. до н. е. [Клочко, 2006, с. 81–88, 128–130]. Уважалося, що «унетицькі бронзи» поширювалися в межах пам'яток пізнього «шнурового... культурного горизонту Західної України». Проте з'ясувалося, що, крім Західної Волині, Поділля, вони виявлені на Житомирщині, Київщині, Вінничині (Сокаль, Почапи, Пекарі та ін.). Час їх проникнень на згадані території – не лише кінець III – початок II тис. до н. е., але й пізніше – в період перебування носіїв тшинецької культури (XVIII–XI ст. до н. е.). Тоді, як пише дослідник, «такі вироби стають основним типом деревообробних знарядь населення лісової зони між Балтійським та Чорним морями» [Клочко, 2010, с. 49]. На нашу

думку, це питання ускладнене, крім усього, через майже повну відсутність цих сокир на Західноволинському Поліссі. Хоч автор і зазначає, що «їхні знахідки у східному регіоні» є досить чисельними й сягають правобережжя Дніпра [Клочко, 2006, рис. 59, 6–11]. Виявлені на згаданих теренах артефакти «характерні для найстарших сокир унетицького типу, але стають меншими та тонкими. (Консервація старих форм... деградація)» [Клочко, 2010, с. 49]. Тобто можна зробити припущення, що сокири з розширеними краями вироблялися в цій периферійній зоні?! Але слідів їх виробництва поки що не знайдено. Слід відзначити важливість таких узагальнень, які подає проф. В. Клочко, відомий знавець озброєння періоду енеоліту та доби бронзи.

Про можливі зв'язки городоцько-здовбицької та унетицької культур можуть свідчити знахідки зброї – «про-тоунетицькі» кинджали походять з поховань ГЗК – Серники та Висоцьке 8 [Свешніков, 1974, рис. 10, 9; 19, 8]. «Подібний кинджал з бронзовою ручкою інкрустований сріблом (з території України) є в колекції «Платар» [Клочко, 2006, фото 7].

Ще один класичний унетицький кинджал був у скарбі з Кам'янки-Бузької разом із рукозахисним браслетом [Клочко, 2010, с. 50]. Цікавою є думка, висловлена В. Клочком, а ще раніше С. Березанською, що у формуванні культури багатоваликової кераміки брали участь культури доби ранньої та середньої бронзи Балкано-Дунайського регіону [Березанская, 1960, с. 41; Клочко, 2010, с. 50–51].

Довідка. Унетицька культура (УК). Її носії домінували на землях Центральної Європи: частини Німеччини, Чехії, південної Польщі, південно-західної Словаччини, Австрії. На її основі склалося кілька груп, зокрема лужицька. УК виділена в кінці XIX ст. після досліджень Ч. Різнера в місцевості Унетице поблизу Праги. У її формуванні брали участь культури шнурової кераміки, «пугарів дзвоноватих», Вучедол, Нагірев та ін.

Це населення мало безсумнівні успіхи в землеробстві, скотарстві та металургії. Металеві вироби знайдені в скарбах, похованнях. Най-

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

більше серед них сокир, доліт, а також шила, голки, трикутні стилети (кинджали) з отворами (2 або 5 отворів) для прикріплення руків'я. Прикраси часто робилися з подвійного дроту, згорнутого в петлю [Koracz, Śebela, 2006, s. 17–22].

Опис ще однієї сокирки з Турбі Підкарпатського воєв. (тип Клодзіско) подали Якуб Чая, Моніка Курас. Довжина її 84 мм, ширина леза – 27 мм, максимальна товщина – 17 мм, вага – 100 г. Такий тип виробів відносять до класичної фази передлужицької культури. Подібні знаряддя рідко знаходять у похованнях чи скарбах. Вони відомі в Помор'ї, Маклембурґії [Czaja, Kuras, 2013, s. 129–131]. Славомір Кадров висловив припущення, що ці артефакти (сокирки) могли виконувати функцію обмінного еквіваленту. Вони мають приблизно однакову вагу та розміри [Kadrow, 2001, s. 145].

Описуючи сокирки з виступами, Войцех Блаєр, зазначає, що А. Шпунар виокремив серед них 23 типи. Поділ здійснено з урахуванням особливостей країв виробів (вигнуті, трапецієподібні), обрисів обуха, висоти виступів [Blajer, 1990, s. 19].

У праці «Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach Polskich» (1999 р.), В. Блаєр дає більш розгорнутий опис сокир типу Клодзіско. Зокрема, у варіант А об'єднано вироби більших розмірів, у варіант В – менших [Blajer, 1999, s. 22].

У книзі В. Блаєра «Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich» 2001 р. знаходимо дані про те, що мідних та бронзових сокирок на території Польщі відомо близько 1900 (належних до доби бронзи). До мідного віку віднесено 80 екземплярів. Сокирок із розширеними краями – близько 450 екз.

На картах місцезнаходження сокирок в Польщі бачимо, що південно-східна її частина – Малопольща – була в зоні мінімального їх поширення в різні періоди [Blajer, 2001, тара 9 – тара 29]. І це ще раз наштотхує на думку,

що ці вироби надходили на Західну Волинь переважно з півдня – ареалу унітецької культури.

Отже, 1) бронзові сокирки з розширеними краями були поширені на Західній Волині переважно в II тис. до н. е. та належали, ймовірно, до межановицької, тшинецько-комарівської, лужицької культур; 2) визначити їх походження поки що складно, швидше всього, вони надходили з півдня (Подунав'я), заходу (з теренів Польщі). Не виключене місцеве їх виробництво; 3) порівняно незначна їх кількість, як і інших сокир, у тому числі провушних, свідчить про периферійність цього регіону, хоч і близько розташованого від центрів металургійного виробництва.

Література

1. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 268 с.
2. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Ключко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.
3. Ключко В. І. «Унетицькі» бронзи в Україні / В. І. Ключко // Археологія і давня історія України. – 2010 – Вип. 4. – С. 49–54.
4. Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волини / Ю. В. Кухаренко // Краткие сообщения ИИМК. – 1958. – Вип. 72. – С. 84–87.
5. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
6. Молодцов Б. А. Клад бронзовых изделий восточно-тшинецкой культуры / Молодцов Б. А. // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – С. 72–73.
7. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.

8. Blajer W. Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach Polskich / W. Blajer. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2001. – 427 s.
9. Blajer W. Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach Polskich / Wojciech Blajer // Prace Komisji Archeologicznej PAN. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – T. 28. – 299 s.
10. Blajer W. Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach Polskich / W. Blajer // Prace Komisji Archeologicznej PAN. – Kraków : Wydawn. Nauk. DWN, 1999. – № 30. – 475 s.
11. Czaja J., Kuras M. Znaleźzisko siekiery z podniesionymi brzegami z miejscowości Turbia, pow. Stalowa Wola / Jakub Czaja, Monika Kuras // Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2013. – T. 34. – S. 129-131.
12. Dąbrowski J. Ältere Bronzezeit in Polen. Starsza epoka brązu w Polsce / J. Dąbrowski. – Warszawa, 2004. – 143 s.
13. Dąbrowski J. Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce / J. Dąbrowski // Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego. – Białystok, 1997. – T. 36. – S. 42.
14. Gedl M. Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna / M. Gedl // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie. – Kraków, 1980. – Cz. 3. – s. 105
15. Kadrow S. U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej / S. Kadrow. – Kraków : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2001. – 313 s.
16. Kopacz J., Šebela L. Kultura unietycka i grupa wieterzowska na Morawach na podstawie materiałów krzemieniarskich / J. Kopacz, L. Šebela. – Kraków-Brno. 2006 – 299 s.
17. Pawlata L. Siekierka brązowa z Wilanowa, gm. Mielnik, pow. Siemiatycki, woj. Podlaskie / Lech Pawlata // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2010. – Zeszyt 6. – S. 37-54.
18. Samborski M. Siekiera brązowa ze zbiorów Muzeum Mazowieckiego w Płocku / Mariusz Samborski // Nasze korzenie. – 2013. – № 5. – S. 11-13.
19. Szpunar A. Die Beile in Polen I / Andrzej Szpunar // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1987. – Abteilung 9. – Band 16. – 105 s.

3.4. Верболисті сережки доби бронзи

Металевих виробів доби бронзи з території Західної Волині відомо небагато. Серед них є шпильки, браслети, ножі, сокири, серпи, персні, сережки у формі вербового листя. Вони, за словами С. Кадрова, були переважно предметами металургії епішнурового прикарпатського культурного кола, виготовлялися здебільшого з міді [Kadrow, 2000, s. 141–153].

У колекції матеріалів Волинського краєзнавчого музею зберігається кераміка, кістяні, мідні прикраси, виявлені Я. Фітцке у ґрунтовому могильнику м. Торчин (розкопки 1938 р.). Серед поховальних дарунків межановицької та стжижовської культур трапляються верболисті сережки (підвіски – ?), або, за польською термінологією, «заушниці». Подібні прикраси зберігаються також у Володимир-Волинському історичному музеї. Це показові вироби доби бронзи, проте інформації про них у вітчизняній фаховій літературі обмаль.

Найдавніші зразки верболистих сережок можна пов'язувати з Близьким Сходом, наприклад, з м. Ур (ранньодинастичного періоду [Zaharia, 1959, рис. 1: 3; 12: 6], який датується 2600–2400 рр. до н. е.) До пізніших належать вироби з Трої III/II (близько 2300 рр. до н. е.). Тоді ж вони з'являються в м. Біблос. Досить рано подібні прикраси стають відомі на території сучасної Румунії (поховання № 19 у Молдова Веке – культура Цотофені) [Roman, 1977], в ранньому періоді культури Шнекенберг-Глина III (2400 рр. до н. е.) [Roman, 1986]. У курганах Тріалеті на Кавказі сережки датуються 2300–2000 рр. до н. е.

Розквіт виробництва верболистих сережок (в сенсі кількості виробів та розмаїття форм) в ареалі епішнурового прикарпатського кола культур зафіксований в нітрианській групі (2200–1850 рр. до н. е.). Пізніше про-

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

стежується переміщення осередку їх виготовлення в південно-східну Румунію (культура Монтеору). Ці прикраси продукували також на території Чехії, Австрії, Моравії, Скандинавії [Kadrow, 2000, s. 144, 149]. З усього вищесказаного випливає, що рідкісні оздобу у формі вербового листя на Волині пов'язані здебільшого з перебуванням тут носіїв межановицької, городоцько-здовбицької та стжижовської культур. Цікаво, що в похованні № 15 (межановицької культури) в Торчині знайдено заготовку такої сережки. Отже, можна зробити припущення, що десь поблизу здійснювалося їх місцеве виробництво.

Вперше звернули увагу на верболисті сережки під час дослідження цвинтаря в Сарата Монтеору (Румунія). Виготовлені вони з дроту довжиною 14–17 см, один край якого розклепували у вужчу або ширшу смужку, інший кінець пригострювався. І далі прикраса скручувалася в кільце. Опис таких предметів зробив Г. Захарія [Zaharia, 1959, s. 9–10]. Вже тоді було помічено широкий хронологічний діапазон сережок цього типу. У Румунії вони відомі від фази I культури Монтеору з приблизно 2000 до 1200 рр. до н. е. (скарб в Шармашаг) періоду Гальштат А [Kadrow, 2000, s. 141].

Пізніше Антон Тоčíк розглянув виробництво сережок більш узагальнено [Тоčíк, 1963]. Автор писав, що ці предмети концентруються в декількох районах Європи, зокрема в центрально-східних та східних [Тоčíк, 1963, s. 727–743]. Зважаючи на особливості та деталі прикрас, він поділив їх на 4 групи. До першої відніс сережки з рівним «листочком» (трапляються на землях Малопольщі та Словаччини). До другої – вироби з литим реберцем (нітранська група південно-західної Словаччини). У третю ввійшли заушниці з вибитими зі споду нерв'юрами (пристаманні стжижовській культурі). До них належить і відомий Київський скарб [Клочко, 2015]. До четвертого типу (група С) належать оздобу з розклепанними кінцями пря-

мокутної форми, кількома реберцями або рядами округлих ямок, відомі з території Румунії.

Ян Махнік у статті «Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce» (1982 р.) подає більш детальну класифікацію верболистих сережок. У межах першої групи, за класифікацією А. Точіка, Я. Махнік виокремив три різновиди, зважаючи на ширину та довжину листка-бляшки. До різновиду «а» віднесено прикраси з короткими та широкими листками, до різновиду «b» – з довгим листком, до «с» – сережки з дуже довгим та вузьким листком. У групі 3 до різновиду «а» увійшли екземпляри з паралельними краями листка, до різновиду «b» – з лінзоподібним листком, до «с» – з листком, найбільш розклепаним на кінці. До групи 4 належить різновид «а» з прямокутним листком та «b» – з більш заокругленим листком [Machnik, 1982, s. 87–88]. Вироби групи I (різновиди «а», «b») охоплювали південно-західну Словаччину, південно-східну Моравію, захід України, Малопольщу та басейн Одеру.

Раніше серед археологів Польщі панувала думка, що верболисті сережки належать до періоду BrAI (раннього), вважалося, що вони були поширені довкола північної частини Карпат. Проте під час розкопок цвинтаря межановицької культури в уроч. Бабя Гура поблизу Івановіц [Kadrow, Machnikowie, 1992, s. 74–75] з'ясувалося, що в могилі CXLIІ була заушниця групи 1 (різновид «с»), належна до пізньої фази МК (тобто кінець фази BrA2 та злам BrA2 та BrB1 (1750–1600 р. BC). Те, що ці прикраси існували довгий час, підтвердили розкопки поховань МК у Межановіцах [Salewicz, 1937], які датуються пізньою фазою МК [Kadrow, Machnikowie, 1992, s. 90–91; Kadrow, Machnik, 1997, s. 83–102]. Подібні результати одержано в Словаччині під час розкопок цвинтаря неподалік Єлшовце. Сережки звідти продатовано III фазою нітрянської групи [Batora, 1996, s. 61–73]. З'ясувалося, що сереж-

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

ки різновиду «а» – з широким, а інколи веслоподібним листком (групи 1) – є найдавнішими в межах «епішнурового прикарпатського культурного кола» і датуються другою фазою МК. Прикраси підвиду «с» пов'язують з IV періодом МК (поховання СХLII на цвинтарі Бабя Гура) і відносять до 2200–1600 рр. до н. е. [Kadrow, 2000, s. 142]. «Заушніці» групи 1 з поздовжніми лініями інколи трапляються в комплексах МК (Свіняри Старе), в унетицькій культурі (скарб у Седльцах).

Сережки групи 2 – з вилитим реберцем – притаманні нігрянській групі [Batora, 1996]. Вони датуються 2050–1800 до н. е. Підвіски третьої групи – з відтиснутим реберцем – характерні для стжижовської культури. Їх можна датувати 1950–1600 рр. до н. е. Сережки 4 групи прикрашені кількома відтиснутими реберцями (на них інколи є ряди вибитих ямок), вони належать до культури Монтеору, датуються приблизно 2000–1400 рр. до н. е. [Kadrow, 2000, s. 143].

Прикраси доби бронзи рідко трапляються на території Західної України, у т. ч. Волині (рис. 3.9; рис. 3.10). Переважно вони відомі з поховань. І. Свешніков сережку з реберцем із с. Передівання подає серед речей пізнього етапу подільської групи підкарпатської культури [Свешніков, 1974, рис. 19: 7]. Сережки з одним та двома реберцями бачимо також серед матеріалів верхньодністровської групи підкарпатської культури [Свешніков, 1974, рис. 10: 3, 4]. Дві такі прикраси, належні до раннього періоду МК, виявлено в похованні неподалік Ріпнева (розкопки В. Барана) [Свешніков, 1974, рис. 22: 3, 4]. Більш широка сережка знайдена на площі могильника поблизу с. Почапи [Свешніков, 1974, рис. 22: 2]. І. К. Свешніков подає рисунки листоподібних прикрас без реберець із Золочева (поховання № 1), Чижикова (2 екземпляри) [Свешніков, 1974, рис. 23: 13, 17].

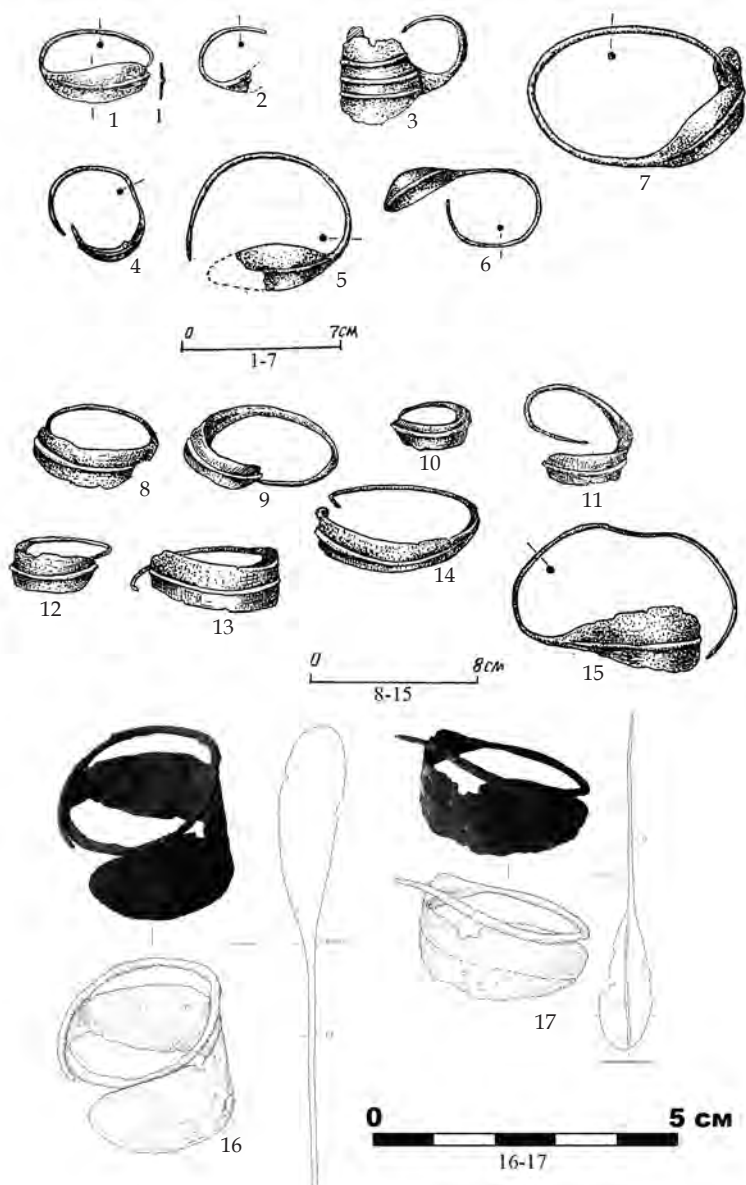

Рис. 3.9. Скроневі кільця: 1-3 – Торчин; 4-6 – Дубно; 7 – Сьомаки; 8-14 – Стеблівка (Стубло); 15 – Городок; 16-17 – Рованці-Гнідавська Гірка (за І. Свешніковим, А. Бардецьким)

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

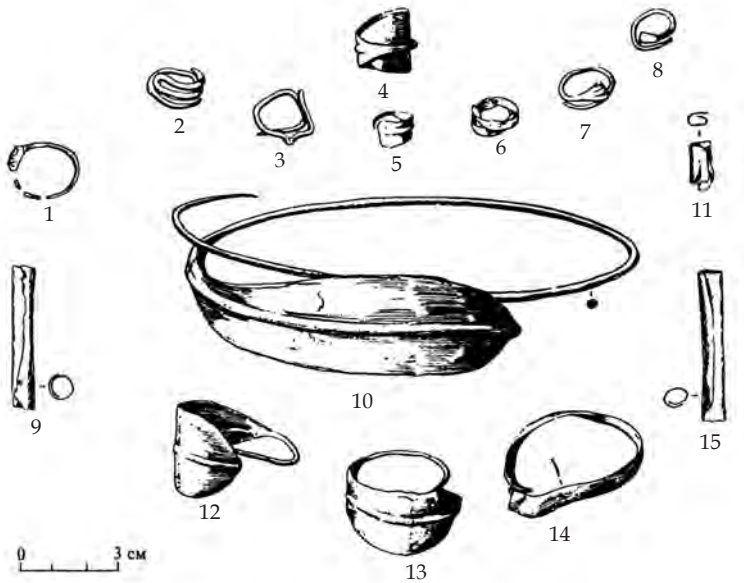

Рис. 3.10. Прикраси доби бронзи з с. Могіляни Острозького р-ну Рівненської обл.

У похованні із Здовбиці (ГЗК – ?) знайдено сережку без реберця [Свешніков, 1974, рис. 38: 17]. Підвіски з могил «здовбицького етапу» також подано в цій монографії [Свешніков, 1974, рис. 40: 4, 5]. У стжижовському похованні с. Озліїв (поблизу смт Млинів) була прикраса з реберцями [Свешніков, 1974, рис. 46: 4]. Із Торчинського цвинтаря походять дві сережки з одним реберцем (поховання № 14) та одна з трьома реберцями (поховання № 1), заготовка ще однієї прикраси з поховання № 15 [Свешніков, 1974, рис. 49: 16, 17, 23]. У похованні м. Дубно знайдено три таких вироби з реберцями [Свешніков, 1974, рис. 49: 34, 38, 39]. Інший виріб виявлено до війни в с. Сьомаки (поховання) [Свешніков, 1974, рис. 49: 37]. Сережка з реберцем як випадкова знахідка походить з Городка (поблизу м. Рівне) [Свешніков, 1974, рис. 50: 2]. Ще сім сережок містилося у відомому Стеблівському скарбі [Свешніков, 1974, рис. 50: 10–14, 24, 25].

Під час розкопок багатого поховання (№ 7) дівчинки (стжижовської культури) біля с. Могиляни Острозького р-ну Рівненщини К. Каспаровою та М. Щукіним знайдено значну кількість прикрас, серед них велику верболисту підвіску, шість верболистих сережок – три з них з відтиснутим реберцем [Археологія України, 2005, рис. 22: 10]. Крім цього, в похованні було 6 перстенів (два з округлого дроту [Археологія України, 2005, рис. 22: 4–7, 8, 14, 15], чотири – з розклепаного), три трубчасті підвіски (рис. 3.10).

Найбільше верболистих сережок випадково знайдено 2016 року на березі невеликої водойми в м. Нововолинськ – 12 штук (іл. 72). 11 з них мають поздовжнє реберце, а одна – три ряди відтисків округлих горбиків, нанесених з середини. (На думку, Г. Тарас, вони могли бути виготовлені в Румунії – усна інформація). Ці предмети лежали компактно на глибині 0,3 м та, імовірно, є скарбом. Інших артефактів поряд не зафіксовано. Неподалік цього місця 2017 року знайдено золоту широколисту сережку з реберцем (іл. 73: 3).

Ще 4 сережки (серед них одна золота) з відтиснутими реберцями виявлено під час пошуків металевого брукху поблизу с. Сморгдв Млинівського р-ну Рівненської обл. (іл. 73: 1) разом з іншими виробами: бронзовою сокирою бородинського типу, браслетом, округлою орнаментованою бляхою та іншими речами, належними до скарбу [Охріменко, Бубало, Скляренко, 2016, с. 82–93].

2005 року біля с. Майдан-Липно, в уроч. Кругле Поле, під час рятівних розкопок в житлі тшинецької культури Г. Охріменком у неглибокій ямці знайдено 8 сережок та один перстень з вузьким «листом» без відтиснення реберця. Напевно, вироби цього скарбу належать до пізнього типу прикрас (рис. 3.11).

2009 року під час розкопок багатошарової пам'ятки Гнідава (с. Рованці на околиці Луцька), в об'єкті № 25 (яма

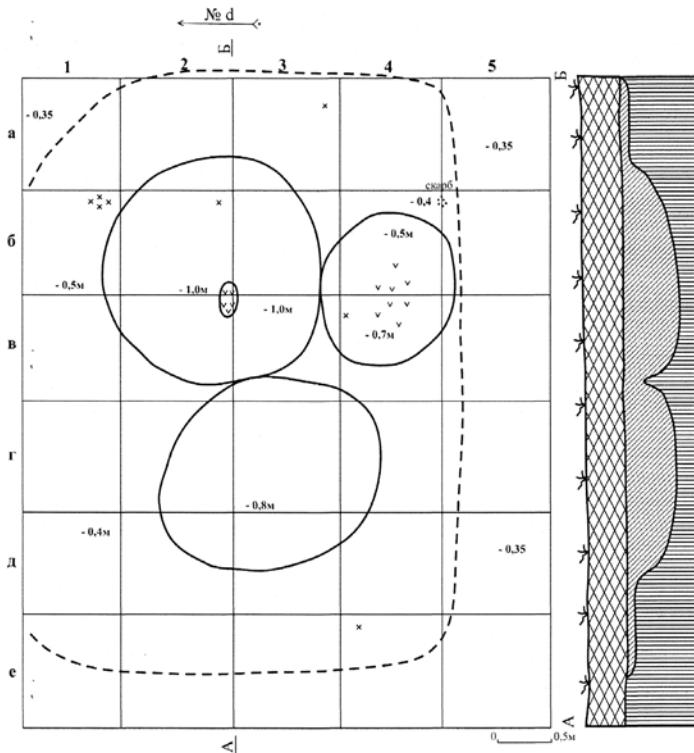

Рис. 3.11. Скарб с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) Маневицького р-ну Волинської обл. 2005 р. Об'єкт східнотисянської культури.

з підбоєм), у стжижовському (?) похованні жінки знайдено 2 сережки [Златогорський, Бардецький, 2010].

Збірку палеометалевих прикрас із Західної Волині та Полісся доповнюють сережки з поховань переважно городоцько-здовбицької культури, описані В. Самолюком, зокрема:

1. с. Іванчиці Рівненського р-ну Рівненської обл. В уроч. Янова Долина (берег р. Стубли), в ґрунтовому похованні біля скорченого кістяка були дві гладенькі сережки таких розмірів: діаметр кільця – 4,5–4,8 см, ширина листка – 1,4 см. Друга сережка діаметром 5,0–5,3 см, а ширина листка – 1,05 см.

2. с. Ільїн Гощанського р-ну Рівненської обл. В кургані, дослідженому Б. Прищепою 1983 р. (висота – 4 м, діаметр – 25 м), знайдено прикрасу з поздовжнім реберцем. Довжина – бл. 7 см, ширина листка – 2,6 см, діаметр стержня – 0,2 см [Самолук, 2009, с. 26, 27, рис. 2: 1, 2, 5].

3. с. Лючин Острозького р-ну Рівненської обл. На березі р. Світеньки досліджене ґрунтове поховання № 5. Біля голови скорченого кістяка лежали дві підвіски з тонкими листками (лінзоподібними в перетині). Їхні розміри: 1) довжина – 6,7 см, діаметр дроту – 0,2 см, ширина листка – 0,6–0,7 см, товщина – 0,15 см;

2) ширина пластини – 0,7 см, діаметр кільця – 4,7 см, діаметр дроту – 0,26 см, ширина листків – 1,3 см, товщина – 0,2 см [Самолук, 2009, с. 27–29, рис. 4: 4, 5].

Ці вироби дещо подібні до виявлених у похованні с. Привільне Дубенського р-ну [Самолук, 2009, с. 32–33, рис. 10: 5, 6] (не виключено, що вони теж належать до бабинської культури – Г. О.).

У похованні № 10 с. Лючин, крім розвалу посудини, кістяної намистини, крем'яного наконечника стріли, виявлено фрагмент верболистої прикраси з трьома відтиснутими реберцями. Листок має довжину 5х3,5 см, ширина – 0,1 см [Самолук, 2009, с. 29, рис. 5: 1].

4. с. Рачин Дубенського р-ну Рівненської обл. У заплаві р. Ікви, в ґрунтовій могилі біля черепа скорченого кістяка А. Бардецьким знайдено 2 фрагменти верболистої підвіски з реберцем. Ширина листка – 1,65 см, діаметр дроту – 0,06–0,12 см [Самолук, 2009, с. 33–34, рис. 11: 2]. Можливо, і це поховання належить до бабинської або стжижовської культури.

Несподіване відкриття було зроблене в м. Києві 1905 року: на вул. Трьохсвятительській відкрито скарб бронзових прикрас – усього 5 предметів, належних, як тепер відомо, до середнього періоду доби бронзи (епішнуровий період, напевне, стжижовської культури). Автор статті Людмила Клочко зазначає, що речі були

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОБИ БРОНЗИ

пов'язані з носіями середньодніпровської культури, які перебували в той час у цьому регіоні (імовірно, бл. XIX–XVII ст. до н. е.). Згадана дослідниця відносить речі скарбу до «фітоморфних» прикрас. Три предмети – це сережки у формі зігнутих у кільце вербових листків з відтиснутими посередині «жилками». Один з виробів – зігнута в коло мідна стрічка (діадема – ?) – має на потоншених кінцях кільця для зв'язування, посередині – відтиснуту заглибину. В плані вона нагадує овал діаметром 230x200 мм. Її вага – 95,71 г; виготовлена міді, яка має незначні включення Sn, Pb, Ni, Zn [Клочко, 2015, с. 151–153]. Аналогії цьому рідкісному виробу можна знайти в похованні СК поблизу с. Боратин Луцького р-ну (розкопки Я. Фітцке), де знайдено фрагменти діадеми (?). Четвертий виріб нагадує велику сережку [Клочко, 2015, с. 148–157].

За описом Л. Клочко, одна з підвісок має діаметр 89–90 мм, довжину – 66–68 мм, ширину – 41 мм. Особливістю двох інших сережок є «короткі рельєфні риски – по три з обох боків». Їхні розміри: 1) діаметр – 80–84 мм, довжина – 70–75 мм, ширина листка – 39 мм; 2) діаметр – 84–87 мм, довжина – 62–66 мм, ширина – 70–75 мм. Дослідниця відзначає «ретельність виконання» прикрас із Київського скарбу [Клочко, 2015, с. 148–157].

Ще в Київському скарбі була місяцеподібна прикраса діаметром 115x117 мм, внутрішній діаметр виробу – 8,62 мм, ширина – 25 мм. Один її кінець зігнутий у петлю, другий видовжений і загострений. На поверхні відтиснуті короткі риски, розміщені групами: шість рисок, далі 8 таких самих, потім три групи по 8 рисок [Клочко, 2015, с. 154]. Аналогії цій підвісці відомі зі скарбу в Стеблівці (Стубло) та могильника Торчин II. Авторка припускає, що всі предмети Київського скарбу «утворюють єдиний ансамбль», який належав «соціально виділеній особі» – жінці. Дослідниця подала і «гіпотетичну реконструкцію елементів жіночого вбрання» (досить перекон-

ливе!). Як аналогію для відтворення взято матеріали з поховання Стрілиця Гомельської обл. (похов. № 43, № 53).

У похованнях СК на теренах Люблінщини (Польща), а саме в Рацеборовіце–Колонії, Городло, Грубешові–Подгуже, Гусинному–Колонії 6, 7, Гребенному 34, металеві прикраси представлені, передусім, верболистими підвісками. Вони виявлені в 11 похованнях (12,7%). Крім них, серед супровідного інвентарю були ще браслети (в 7 могилах – 8,1%), кільця (в 4 похованнях – 4,6%).

Підвіски виготовлялися у формі кільця з листком, на якому витиснуте реберце. Кінці цих кілець або сходяться, або заходять один за одного. Інколи такий кінчик скручено у вушко. Окремі вироби виконані з подвійним обертом стержня.

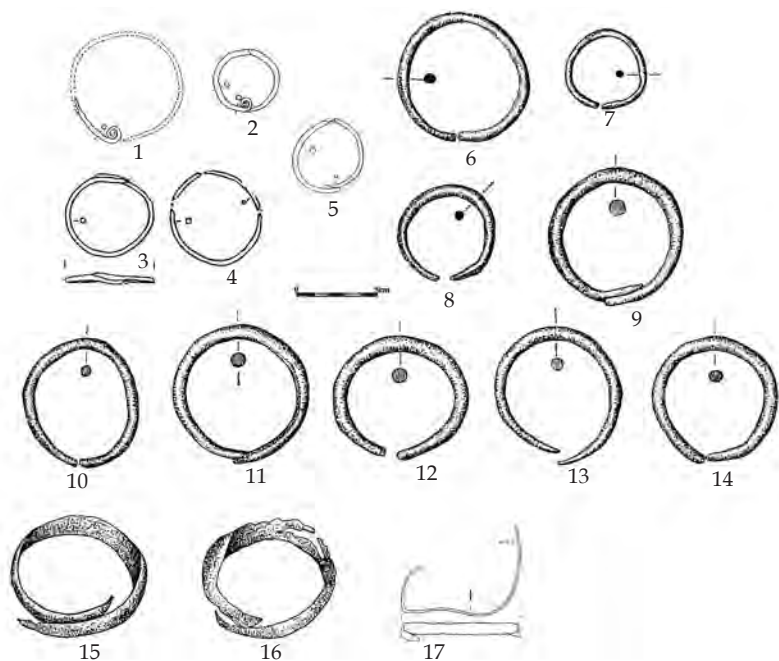

Рис. 3.12. Бронзові прикраси (браслети) стжижовської культури з с. Липа Дубенського р-ну Рівненської обл. (скарб та поховання) (за І. Сवेशніковим, 1974)

У вище окресленому ареалі трапляються також трубки часті підвіски з тонкого розклепаного дроту [Bargiel, Libera, 2005, с. 197–211]. На території Західної Волині вони виявлені в похованні з с. Могиляни та в скарбі, знайденому біля с. Сморгва Млинівського р-ну Рівненської обл.

Під час археологічних робіт на Гряді Сокальській (Республіка Польща), на пам'ятці № 1 Махнувек (курган № 1, об. № 1 – ямне поховання МК) знайдено 2 мідні верболисті сережки з відтиснутим реберцем (тип III, за Я. Махніком) [Machnik, 1982]. Розміри першої прикраси: діаметр – 2,3 см, довжина в розвороті 9,4 см, довжина листка – 4,5 см, ширина – 1,6 см. Друга сережка цього ж типу мала діаметр – 2,4 см, довжину – 8,9 см, довжину листка – 5 см, ширину – 1,3 см.

В об'єкті № 2 (яма з похованням МК) знайдено сережку того самого типу; її діаметр – 4,9 см, довжина в розвороті – 20 см, довжина листка – 6,9 см, ширина – 2,4 см (тобто вона більших розмірів від попередніх). В об'єкті № 4 (ямне поховання МК) виявлено ще одну таку саму сережку. Її діаметр – 2,3 см, довжина – 8,2 см, довжина листка – 5,2 см, ширина – 1,5 см [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, s. 115–118]. Поховання з Махнувек належать до ранньої фази МК – 2200–2030 BC [Machnik, Bagińska, Koman, 2009, s. 229].

2017 року в районі Нововолинська та в Сокальському р-ні (над р. Західний Буг), знайдено по одній золотій сережці верболистого типу (*іл. 73: 3, 4*). Прикраси дещо ширші від вище описаних, підокруглі, з відносно короткими стержнями. На першій з них (тій, що з Нововолинська) є проковане реберце, на другій – три реберця. Оскільки обидва береги Західного Бугу були заселені носіями стжижовської та межановицької культур, то, швидше всього, знахідки прикрас мають відношення саме до цих культур.

Таблиця 3.2

Сережки верболистого типу із Західної Волині

№	Місце знахідки	Типи пам'ятки	Кількість предметів	Культура	Література, джерела	Примітки
1.	м. Нововолинськ Волинська обл.	скарб	12 сережок	СК	Охріменко 2017, рис. Д. 65	2 з трьома реберцями з вибитих ямок, решта з одним реберцем
2.	смт Торчин Луцький р-н Волинська обл.	поховання № 14	1 бронзова сережка	МК	Fitzke, 1975, s.58; Свєшніков, 1974, рис. 49: 16	з одним реберцем
3.	смт Торчин Луцький р-н Волинська обл.	поховання № 15	1 бронзова сережка (заготовка)	МК	Fitzke, 1975, s.57; Свєшніков, 1974, рис. 49: 17	
4.	смт Торчин Луцький р-н Волинська обл.	поховання № 1	1 бронзова сережка	МК	Fitzke 1975, s. 55, Свєшніков, 1974, рис. 49: 23	з трьома реберцями
5.	с. Стеблівка Здолбунівський р-н Рівненська обл.	скарб	10 сережок	СК	Antoniewicz, 1928; Свєшніков, 1974, рис. 50: 10-14, 24, 25	з одним реберцем
6.	с. Зимно Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	поховання	1 сережка	СК	інформація П. Заклекти	з одним реберцем
7.	с. Ліпа Дубенський р-н, Рівненська обл.	поховання	4 сережки	МК	Свєшніков, 1974, рис. 50: 3-7	розкопки М. Островського
8.	с. Озлів Млинівський р-н Рівненська обл.	поховання	1 сережка	СК	Свєшніков, 1974, рис. 46: 4	з двома реберцями

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОКИ БРОНЗИ

Продовження табл. 3.2

№	Місце знахідки	Типи пам'ятки	Кількість предметів	Культура	Література, джерела	Примітки
9.	с. Сьомаки Луцький р-н Волинська обл.	поховання	1 бронзове скроневе кільце	СК	Свєшніков, 1974, с. 37, рис. 49: 37	з одним реберцем
10.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	випадкова знахідка	1 сережка	СК	інформація П. Заклєкти	з одним реберцем
11.	с. Городок Рівненський р-н Рівненська обл.	курган	мідні скроневі кільця		Свєшніков, Ніколиченко, 1982, с. 94	кількість невідома, розкопки М. Древека 1927 року
12.	с. Могилани Острозький р-н Рівненська обл.	поховання	6 сережок	СК	К. Каспарова, М. Щукин, звіт 1973, с. 139	з одним реберцем
13.	с. Рованці Луцький р-н Волинська обл.	поховання	2 сережки	СК	ДП «Волинські старожитності», звіт 2009 р.	з одним реберцем
14.	м. Дубно Рівненська обл.	поховання	4 бронзових скроневих кільця	СК	Свєшніков, 1974, с. 127, рис. 49: 34, 38, 39	з одним реберцем
15.	с. Смородва Млинівський р-н Рівненська обл.	скарб	4 сережки, з них 1 золота	БК	Охріменко, Бубало, Скляренко, 2016	з одним реберцем
16.	с. Жорнів Дубенський р-н Рівненська обл.	курган	2 мідні скроневі кільця	СК	Свєшніков, 1974, с. 127-128	
17.	с. Городок Рівненський р-н Рівненська обл.	випадкова знахідка	1 скроневе кільце	?	Свєшніков, 1974, рис. 50: 2	з одним реберцем

Продовження табл. 3.2

№	Місце знахідки	Типи пам'яток	Кількість предметів	Культура	Література, джерела	Примітки
18.	с. Шпиколоси Сокальський р-н Львівська обл.	поховання	2 мідні скроневі кільця	?	Свешніков, 1974 с. 127	
19.	с. Ріпнів Бузький р-н Львівська обл.	поховання	2 сережки	МК	Свешніков, 1974, рис. 22: 3, 4;	1 – з одним реберцем, 2 – без реберця; розкопки В. Барана
20.	Сокальський р-н Львівська обл.	випадкова знахідка	1 золота сережка	СК	усна інформація	Західний Буг
21.	м. Нововолинськ, Волинська обл.	випадкова знахідка	1 золота сережка	СК	усна інформація	околиці міста
22.	с. Передівання Городенківський р-н Івано-Франківська обл.	випадкова знахідка	1 сережка	підкарпатська культура	Свешніков, 1974, рис. 19: 7	з одним реберцем
23.	с. Переможне	поховання	2 сережки	підкарпатська культура	Свешніков, 1974, рис. 10: 3, 4	1 з одним реберцем, 2 – з двома
24.	с. Почапи Золочівський р-н Львівська обл.	знайдено на площі мотильника	1 сережка	МК	Свешніков 1974, рис. 22: 2	з одним реберцем
25.	м. Золочів Львівська обл.	поховання №1	1 сережка	МК	Свешніков, 1974, рис. 23: 13	з одним реберцем
26.	с. Чижиків Пустомитівський р-н Львівська обл.	?	2 сережки	МК	Свешніков, 1974, рис. 23: 17	без реберця

Продовження табл. 3.2

№	Місце знахідки	Типи поховання пам'ятки	Кількість предметів	Культура	Література, джерела	Примітки
27.	с. Здобиця Здолбунівський р-н Рівненська обл.	поховання № 2	1 сережка	ГЗК	Свешніков, 1974, рис. 38: 17	без реберця
28.	с. Стадики Острозький р-н Рівненська обл.	поховання	3 сережки	?	Свешніков, 1974, рис. 40: 2, 4, 5	без реберця
29.	с. Іваничі Рівненський р-н Рівненська обл.	поховання	2 сережки	ГЗК	Самолук, 2009, рис. 2: 1, 2	без реберця
30.	с. Іллін Гошанський р-н Рівненська обл.	поховання	1 сережка (фрагмент)	ГЗК	Самолук, 2009, рис. 2: 5	з одним реберцем
31.	с. Лючин Острозький р-н Рівненська обл.	поховання № 5	2 тонкі сережки	БК ?	Самолук, 2009, рис. 4: 4, 5	без реберця
32.	с. Лючин Острозький р-н Рівненська обл.	поховання № 10	1 сережка (фрагмент)	БК ?	Самолук, 2009, рис. 5: 1	з п'ятьма реберцями
33.	с. Рачин Дубенський р-н Рівненська обл.	поховання	1 сережка (у 2 фрагментах)	ГЗК	Самолук, 2009, рис. 11: 2	з одним реберцем

Продовження табл. 3.2

№	Місце знахідки	Типи пам'ятки	Кількість предметів	Культура	Література, джерела	Примітки
34.	с. Городок Рівненський р-н Рівненська обл.	курган	бронзові скроневі кільця	БК / СК ?	Свешніков 1974, с. 127-128	розкопаний І. Савицькою 1926 р. (кількість невідома)
35.	с. Раціборівце (Польща)	поховання № 7	1 сережка	СК	Głosik, 1968, s. 72-73	
36.	с. Раціборівце (Польща)	поховання № 14	1 сережка	СК	Głosik, 1968 s. 74-75	
37.	Скоморохи-Мале (Польща)	поховання № 4, пункт 1	2 сережки	СК	Slusarska, 1956; Głosik, 1968 s. 75	
38.	с. Дитиничі Дубенський р-н Рівненська обл.	поховання, кург. № 1	1 сережка	ТКК	Свешніков, Ніколиченко, 1982, с. 45; Березанская, 1972, с. 58-59	розкопки М. Островського 1940 р.
39.	с. Бужковичі Іваничівський р-н Волинська обл.	скарб	2 сережки	СК	Остапюк О. 2010, с. 453-454, рис. Б.1: 3, 4	з одним реберцем знайдений 2009 р.
40.	Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) Маневицький р-н Волинська обл.	скарб	7 сережок	ТКК	Маркус, Охріменко, 2010, с. 34, рис. 1.18: 1-6	виявлений у житлі (земляці)

ПАЛЕОМЕТАЛЕКІ ВИРОБИ ДОКИ БРОНЗИ

Отже, всього верболистих підвісок на північно-му заході України відомо близько 80. Більшість із них пов'язана, ймовірно, зі старожитностями стжижовської та межановицької культур, окремі вироби – з городоцько-здовбицькою. Скарб із с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. унікальний та, ймовірно, пізній серед відомих нині скарбів з матеріалами верболистих прикрас і належить до тшинецької культури (зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею та Маневицького краєзнавчого музею). Тобто хронологічний діапазон побутування цих виробів на окресленій території – приблизно XX–XIII (XIV) ст. до н. е. Важливо підкреслити, що прикраси-підвіски досить різні: більших та менших розмірів, з довшим або коротшим стержнем, з вузьким або широким листком, з гладеньким або витиснутим посередині реберцем (інколи двома, трьома), або з ямковими відтисками у вигляді ліній. З усього сказаного можна зробити висновок про походження верболистих сережок з різних центрів: Румунії, Словаччини (району Нітри), Малопольщі, а також, ймовірно, місцевого виробництва (знахідка заготовки прикраси з поховання № 15 (межановицької культури) в Торчині. Не виключено, що з ареалу румунської культури Монтеору (синхронної із стжижовською) і до середньої течії Західного Бугу через Подністров'я пролягав шлях обміну різними виробами, а серед них надходили і прикраси-підвіски.

Література

1. Археологія України / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 265 с.

3. Златогорський О. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році / О. Златогорський, А. Бардецький // *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – Rzeszów, 2010. – Т. XXXI. – С. 101–114.
4. Ключко Л. С. «Київський скарб» із колекції Національного музею історії України у контексті знахідок на території Європи / Л. С. Ключко // *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 2015. – Вип. 28. – С. 148–157.
5. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
6. Остапюк О. Нова знахідка скарбу прикрас епохи бронзи на Волині / О. Остапюк // Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 453–462.
7. Охріменко Г. Скарб бронзових виробів з Млинівщини / Г. Охріменко, С. Бубало, Н. Скляренко // *Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. праць*. – К. : Шеннік, 2016. – Вип. 29. – С. 82–93.
8. Охріменко Г. Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти: монографія / Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.
9. Самолук В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури / В. Самолук // *Археологія*. – 2009. – № 4. – С. 26–37.
10. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.
11. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
12. Bargieł B. Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych / B. Bargieł, J. Libera // *На пошану С. С. Березанської: зб. наук. праць*. – К. : Шлях, 2005. – С. 197–211.

13. Batora J. Zur Problematik des Ausklingens der weidenblattförmigen Kupferindustrie im nördlichen Teil des Karpatenbeckens / J. Batora // Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. – Budapest, 1996. – S. 61–73.
14. Fitzke J. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczyńie pod Łuckiem na Wołyniu / J. Fitzke // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1975. – T. XL/1 – S. 53–62.
15. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały starożytne. – Wrocław- Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7–117.
16. Kadrow S., Machnikowie A. i J. Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu / S. Kadrow, A. i J. Machnikowie. – Kraków, 1992.
17. Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik. – Kraków, 1997. – S. 83–102.
18. Kadrow S. Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia / Sławomir Kadrow // 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141–153.
19. Machnik J. Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce / J. Machnik // Pamiętnik Muzeum Miedzi. – 1982. – T. 1. – S. 79–100.
20. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006 / J. Machnik, J. Bagińska, W. Koman. – Kraków, 2009. – 319 s.
21. Roman P. The Late Copper Age Cotofeni Culture of South-East Europe / P. Roman // BAR Supplementary. – Series 32. – Oxford, 1977.
22. Roman P. Perioada limpurie a epocii bronzului pe teritoriul României / P. Roman, // Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. – 1986. – № 37. – S. 29–55.
23. Salewicz K. Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach, pow. opatowski, woj. Kieleckie / K. Salewicz // Z otchłani wieków. – 1937. – № 12. – S. 39–59.

24. Točík A. Die Nitra-Gruppe / A. Točík // AR. – 1963. – № XV. – S. 716–774
25. Zaharia H. Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen / H. Zaharia. – Dacia, 1959. – № 3. – S. 103–134.

РОЗДІЛ IV

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ПІВДЕННІ МІГРАНТИ НА ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ

- 4.1. Етнокультурні контакти постшнурових культур і номадичних спільнот
- 4.2. Поховання тшинецької та комарівської культур
- 4.3. Інфільтрації груп культури Ноуа на Волинь
- 4.4. Старожитності лужицької культури на Волині та Поліссі

4.1. Етнокультурні контакти постшнурових культур і номадичних спільнот

Суспільний прогрес на теренах України за доби бронзи зумовлювався протистоянням або взаємодією двох світів – скотарів-кочівників Причорномор'я та землеробів лісостепу. Водночас знахідки конеголових скіпетрів сигналізують про появу найдавніших войовничих кочівників (середина IV тис. до н. е. або й дещо раніше) на території Західної України. Це був період військової експансії енеолітичних пастухів-вершників у середовище землеробського населення.

Питання міграцій степових номадів у кінці III тис. до н. е. на захід та проблеми мілітарної обстановки, з ними пов'язані, досить важливі та складні для «дешифрування». Рух степовиків відбувався не лише на захід, а й на північний захід, наприклад, у басейн Південного Бугу – лісостепову зону. Г. Ковпаненко та В. Фоменко, які проводили дослідження курганів Південного Побужжя, зазначають, що вже в ранньому періоді ямної культури на Південному Бугу з'явилися пам'ятки номадів. За П. Кузнецовим та О. Хохловим, ранні пам'ятки ямної культури датуються початком III тис. до н. е. [Кузнецов, Хохлов, 2011, с. 10]. М. Мерперт вважав цю територію східним кордоном південно-західного варіанту ямної культури [Мерперт, 1968, с. 38; Ковпаненко, Фоменко, 1986, с. 11].

У деяких похованнях на правобережжі Південного Бугу автори публікації вбачають «відображення процесу взаємодії кількох культурних компонентів – давньо-ямного, нижньомихайлівського, трипільського (Ковалівка VII, кург. 1, пох. 2 та ін.)» [Ковпаненко, Фоменко, 1986, с. 13]. Імовірно, шлях носіїв ямної культури, а пізніше каткомбників пролягав на Поділля та Волинь понад Пів-

денним Бугом і далі. Інший шлях ямників на північний захід вів до Верхнього Подністрів'я. І. Черняков пише про це так: «Оформлення племінних союзів катакомбної культурно-історичної спільноти на теренах Східної Європи було першим важливим «рухом» степових племен зі сходу і супроводжувалося підкоренням та асиміляцією північнопричорноморських племен» ямної культурно-історичної спільноти та значними переміщеннями населення [Черняков, 2005, с. 45]. Ця теза заслуговує на увагу, проте «підкорення та асиміляції» могло й не бути або було, але не завжди і не скрізь (тобто можлива множина варіантів [Пустовалов, 1992, с. 101; Іванова, 2015, с. 3]). І далі: «ці процеси супроводжувалися виділенням серед населення соціальних верств: професійних воїнів, ремісників» [Черняков, 2005, с. 45] і, додамо, еліти (Е. Кайзер). Про високу кваліфікацію майстрів свідчать знахідки зброї: кам'яних сокир, наконечників стріл [Санжаров, 2008], булав тощо.

Процеси міграцій посилилися пізніше, під час «швидкої деструкції племінного союзу» катакомбної КІС на поч. II тис. до н. е. та формування «на величезних територіях культури багатоваликової кераміки» [Черняков, 1996, с. 59–54; Черняков, 2005, с. 45]. Як зазначав дослідник, ці події, ймовірно, пов'язані з розселенням індоєвропейських племен – іранської (арійської) гілки [Черняков, 2005, с. 45]. Є. Черних пов'язував розселення індоєвропейських спільнот із поширенням валикової кераміки на просторах Євразії в контексті заміни катакомбної КІС спільнотами з багатоваликовою керамікою [Черных, 1984].

У різні періоди доби бронзи впливи степових спільнот на території Західної Волині фіксуються неоднаково. У часи ямної культурно-історичної спільноти це могли бути незначні проникнення в лісостепову зону, що підтверджено окремими артефактами, зокрема хрестопо-

дібними булавами. Так, у фондах Львівського історичного музею зберігається описана в розділі 2.1. хрестоподібна булава, виготовлена з габро-діабазу, поклади якого відомі в басейні р. Случ на пограниччі Західної та Східної Волині [Конопля, 2006, с. 209]. Декілька близьких за формою знахідок виявлено в поховальних комплексах ямної культури (південнобузький варіант і полтавкінська група Нижнього Поволжя) [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, с. 47]

Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехрещувалися різні традиції та культурні впливи, а трансформація пізніх груп ККА, так само як і пізньощнурових, «вписалася в фінальний продукт, яким є СК» [Taras, 2005, s. 182]. Тоді ж фіксуються зв'язки КШК із середньодніпровською культурою [Бунятян, 2005, с. 26-36]. Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтиди: дослідники звертають увагу на взаємодію ККА з ямною культурою [Szmyt, 1999, s. 148-167]. На правому березі Дніпра анклав ямної культури перебувають до 2300 рр. до н. е. та до ранньої фази інгулецької катакомбної культури, яку датують тепер 2450–1950 рр. до н. е. [Kaiser, 2003, s. 65–80; Bunyatyan, 2009, s. 252–268].

До пізнього періоду ямної культури належать 154 поховання, досліджені Південнобузькою експедицією [Ковпаненко, Фоменко, 1986, с. 14]. При 20 похованнях знайдено 20 антропоморфних стел та кілька стелоподібних плит. 33 поховання, віднесені до I типу, «фіксують масовий приплив ямників зі сходу» [Там само, с. 15–18].

У період катакомбної культурно-історичної спільності (2500–2000 рр. до н. е.) [Археологія України, 2005, с. 156] міграції кочових племен із півдня могли бути інтенсивнішими. Ймовірно, на присутність окремих катакомбних спільнот у басейнах Стиру та Горині вказують

археологічні артефакти: 1) «цитринові» та інші кам'яні булави, які поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині; 2) бронзові ретушери, що мали розміри 5–10 см, потоншені два кінці та чотирибічну середню частину; 3) нечисельні зразки катакомбної кераміки (*іл.* 83, *іл.* 90), зокрема з «гусеничним» декором (Дубенщина, Луцький район, Середнє Надприп'яття); 4) фаянсове намисто (відоме на Люблінщині), походження якого, можливо, пов'язане з катакомбною КІС або культурою багатоваликової кераміки; 5) кам'яні сокири, аналогії яким відомі в Причорномор'ї та пониззі Дніпра; 6) бронзові ножі ямно-катакомбного типу (Володимир-Волинський, Звенигород поблизу Львова, Вікторіяни Луцького, Скірче Горохівського, Залісці Рожищенського районів Волинської обл.).

Винятково оригінальним типом зброї, знайденої на Західній Волині, є тонкі вигнуті сокири явно південного походження або виготовлені тут за запозиченими взірцями. Імовірним її першозразком могли бути ритуальні (або парадні) вироби, виявлені у шарі Троя II. Ці майстерно виконані поліровані сокири, що, безсумнівно, належать до найвищих шедеврів первісного мистецтва, ймовірно, слугували зразком для майстрів-зброярів по каменю катакомбної та бабинської культур Причорномор'я (хоча хронологічний розрив між ними значний). Подібні до згаданих сокир, але більш вигнуті та масивніші, відомі і на Північному Кавказі [Нечитайло, 1978, рис. 21]. У цього типу виробів середня частина (навколо отвору) потовщена [Клейн, 2009, с. 97–98; Шарафутдінова, 1980, с. 60–70]. Згадані предмети озброєння виявлено переважно в межиріччі Горині та Стиру (найбільше на Волинській височині), що може вказувати на прихід та проживання тут групи населення катакомбної КІС. Усього цих знахідок відомо більше десяти.

Отже, справді мало місце проникнення ямних/катакомбних спільнот на північний захід – у межиріччя Західного Бугу, Стиру, Горині та далі. У публікації О. Коська, В. Клочка, А. Ольшевського (2012, с. 67) подано опис дослідженого в басейні р. Сяну (Польща) кургану КШК, в якому виявлено ямно-катакомбний горщик та поховання в катакомбі (місцевість Свенте, гміна Радимно, повіт Ярослав), а ще північніше – у місцевості Круша Замкова (воєв. Куявсько-Поморське), також знайдено поховання за ямним обрядом [Goslar, Koško, 2011, s. 407–415].

Імовірно, з XXIV–XXIII ст. до н. е. на землях Волині з'являються невеликі групи катакомбників, які розчиняються в середовищі іншокультурних племен і, внаслідок цього, на їх основі формується стжижовська культура як симбіоз різних етносів [Охріменко..., 2006, с. 404–413], оскільки вона увібрала в себе риси культури кулястих амфор, межановицької, городоцько-здовбицької культур.

Крем'яне виробництво стжижовської культури – чи не найважливіша галузь їхнього господарства та, ймовірно, ключ до розуміння міжетнічних стосунків. Згадаємо, що в житлах-майстернях біля с. Перевередів Млинівського р-ну Рівненської обл. (досліджених І. Свешніковим та В. Коноплею) знайдено поряд матеріали стжижовської та багатоваликової культур [Свешников, Конопля, 1977; Свешников, 1990]; у житлах-майстернях у Волиці-Страклівській поблизу м. Дубно (розкопки В. Самолюка) разом знайдено керамічні вироби стжижовської (XX–XVI ст. до н. е.), городоцько-здовбицької (XXIV/XXI–II–XVI ст. до н. е.), межановицької (XXIII/XXIV–XVI ст. до н. е.) культур та окремі фрагменти бабинської культури (XVIII–XVI ст. до н. е.). Подібна ситуація спостерігалася в житлах Зозова II – фрагменти посуду СК та БК знайдені поряд [Свешников, 1990]. У басейні найбільш багатой на крем'яну сировину Волині р. Ікви, за даними В. Ткача, носії СК, МК, БК часто проживали поруч, ство-

рюючи керамічні вироби з рисами двох культур – СК та МК, СК та БК тощо [Ткач, 2007, с. 589]. Дистрибуція крем'яних виробів теж мала, безперечно, міжетнічний характер, стаючи засобом досить далекосяжного обміну не лише крем'яними виробами, а й іншими культурними надбаннями.

І. Свешніков писав, що до пам'яток СК належить більшість волинських крем'яних майстерень [Свешніков, 1990, с. 69]. Хоча це питання складне, оскільки часто встановити культурну належність місць виробництва кременю непросто. Так само, як і визначити пріоритет серед трьох епішнурових культур (межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської) у крем'яному виробництві. За підрахунками І. Маркуса, Г. Охріменка, крем'яні майстерні (дані різних дослідників) відомі на Західній Волині в 39 пунктах [Маркус, Охріменко, 2009, с. 391–394, рис. 1], але належать до різних культур.

Можна припустити, що першість у виготовленні знарядь способом «збереження основи» належить носіям межановицької культури. Не виключено, що і носії ГЗК були в цьому на високому рівні і теж у ранній період. Але майстри СК, розвинувши власне виробництво дещо пізніше від двох попередніх, зробили його найбільш масовим, досконалим, високоспеціалізованим, досить продуктивним, таким, що в усьому не поступалося знаряддям МК, ГЗК.

1975 р. І. Свешніковим та В. Коноплею у Муравиці (Млинів) відкрито майстерню СК, де було зібрано більше 10 тис. крем'яних відщепів (близько 300 кг). Там виготовляли серпоподібні ножі, наконечники списів [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 75; Свешніков, Конопля, 1977, с. 370–371]. Однак найбільший центр крем'яного виробництва СК був, напевно, біля с. Волиця-Страклівська (Дубно) [Самолук, 2007, с. 58–72]. Досконалі крем'яні вироби (в тому числі наконечники списів), майстерно ви-

готовлені стжиговськими майстрами, виявлено в багатьох місцях Волині, вони поширювалися до лівобережжя Вісли, південної Балтики [Свешніков, 1974, с. 141]. Значна частина крем'яної продукції належала до предметів озброєння.

Крем'яні знаряддя, зокрема серпи, сокири, ножеподібні пластини, скребла, виявлені на поселеннях та в похованнях, – свідчення розвитку землеробства, скотарства. Успіхи майстрів в обробці палеометалів [Рындина, 1980, с. 24–42], кременярстві зумовили далекоюсяжний обмін знаряддями праці та зброї (плоскі та лінзоподібні в перетині сокири, крем'яні серпоподібні ножі, кинджали, наконечники списів, стріл тощо) [Свешников, 1990, с. 70; Епоха бронзи..., 1987, с. 50]. Наявність досконалої зброї в похованнях: кам'яних сокир, наконечників списів, а також наконечників стріл у кістяках, – вказує на збройні сутички, можливо, виділення касти професійних воїнів.

Особливим джерелом інформації для вивчення СК є поховання, у яких знаходимо підтвердження тісного взаємозв'язку між СК та БК. Аналогія простежується в поховальному обряді – тілопокладання на спині в СК та в найбільш східних похованнях інгулецької культури каткомбної КІС [Kaiser, 2003, s. 49]. У носіїв СК відомі також підкурганні поховання з насипами овальної форми (дослідження І. Свешнікова та Ю. Нікольченка) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 44, 46, 80, 82], виявлені, наприклад, біля Жорнова (один курган), Торговиці (три кургани). Усі три насипи курганів поблизу с. Торговиця (неподалік гирла річки Ікви) були овальної форми, яка відома в Північному Причорномор'ї і має широкий хронологічний діапазон. Подібної форми насипи зафіксовані на Волині ще в кількох пунктах і є, очевидно, продовженням поховальних традицій Причорномор'я доби бронзи.

З XVIII ст. до н. е. на землі Західної Волині проникають, імовірно, невеликі групи ще однієї культури

південно-східного походження – бабинської (культури багатоваликової кераміки). Можливо, вони йшли шляхом, прокладеним катакомбниками.

У другій чверті II тис до н. е. племена бабинської культури (за найменуванням першого дослідженого поселення – Бабіне III) стають панівними на теренах України [Братченко, 1971, с. 334–343]. Вони мали «жваві контакти» з населенням постшнурових та ранньотшинецької культур (наприклад, крем'яна майстерня біля с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл.). У цей час фіксуються стосунки племен півдня України з Мікенською державою, людністю Центральної Європи. Одним із доказів цього може бути Бессарабський скарб (інша назва – Бородинський), датований XVI ст. до н. е., в якому знайдено зброю та символи влади, виготовлені «зброярами та ювелірами крито-мікенського світу», а також сейминського кола культур, покровської, зрубної [Кравцова-Гракова, 1949; Kaiser, 1997].

Сліди бабинської культури виявлено в багатьох місцях на території волино-подільського лісостепу. Групи БК приходили сюди, вірогідно, за кременем із тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями стжижовської культури. На основі наявних матеріалів – кераміки СК і БК в одних і тих самих житлах – припускаємо, що їх тісні контакти підтримувалися, імовірно, упродовж, XVIII–XVI ст. до н. е. Решта епішнурових культур Волині – городоцько-здовбицька та межановицька – так само зникають у XVI ст. до н. е., очевидно, з приходом племен тшинецької культури.

Бабинську культуру відносять до кінця середньої – початку пізньої доби бронзи (XX–XVI ст. до н. е.) [Археологія України, 2005, с. 175; Литвиненко, 2007, с. 116]. БК постає на базі катакомбної культури (середньодонської) [Литвиненко, 2007, с. 117]. Носії БК продовжували лінію розвитку індоіранського етносу [Отрощенко, 2009,

с. 18]. У її формуванні значну роль відіграло населення харківсько-воронезької катакомбної культури (так само, як і стжижовської (J. Glosik, H. Taras)), яке під впливом доно-волзької абашевської культури колісничих мігрувало на схід України [Археологія України, 2005, с. 175]. Як пише В. Отрощенко, «поширення колісничних культур зі сходу на захід не обмежилось Доно-Волзьким регіоном, а продовжувалося далі теренами України і безпосередньо вплинуло на формування бабинської культури» [Отрощенко, 2007, с. 213]. Загалом феномен поширення БК «був яскравим, але нетривалим» [Давня історія України, 1987, с. 408–412].

Військова техніка носіїв БК, як вважають дослідники [Отрощенко, 2009, с. 18], була на високому рівні: вони користувалися в бою легкими колісницями, запряженими кіньми, з колесами на спицях. Використання бойових колісниць давало значні переваги у військових сутичках. Винахід упряжі для коней, легкого двоколісного візка-колісниці (колеса зі спицями), використання парокінної колісниці в бою, як вважає В. Отрощенко, мало значний ефект. Цей винахід зроблений, ймовірно, на Південному Уралі, разом із воїнами-колісничими поширився на захід, у тому числі на терени України, що зафіксовано знахідками склепів колісничних [Отрощенко, 2007, с. 206; Отрощенко, 1996, с. 46–50]. З В. Отрощенко з цього приводу полемізує Ю. Матвеев [Матвеев, 2005, с. 5–15]. У рецензії на книгу С. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (К., 2005) свої міркування з приводу возів та колісничних висловлює Л. Клейн [Клейн, 2009, с. 9–103].

Однією з прикметних ознак БК на майже всій території її поширення є кістяні та рогові поясні чоловічі пряжки, а також зразки фаянсового намиста, зафіксовані, зокрема в жіночих похованнях. Фаянсові намистини відомі також на пам'ятках стжижовської культури – найбіль-

ше в Малопольщі (Н. Taras). Стосовно поясних пряжок дослідники висловлюють думку, що вони були, крім іншого, знаками влади. Один з таких виробів знайдено в Хрінниках Демидівського р-ну на Рівненщині. Це добре збережена, майстерно зроблена пряжка, орнаментована-регулярними неглибокими насічками по краях (зберігається у Волинському краєзнавчому музеї). Подібні кістяні пряжки відомі з с. Чудниця Гощанського р-ну (фонди Острозького ДІКЗ), з кургану поблизу с. Жорнів на Рівненщині [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46, 47], з поховань біля с. Стрільче Івано-Франківської обл., Кутянка (Ісерна) Тернопільської обл. [Свешников, 1990, с. 77].

Багато питань, пов'язаних з БК на території Волині, залишаються маловивченими, незрозумілими, зокрема щодо специфіки господарства. З цього погляду є цікавим перебування населення БК у басейні середньої течії Ікви (басейн р. Стир) – районі, багатому родючими ґрунтами та виходами кременю. Крім того, заплавні луки над Іквою були чудовою кормовою базою для худоби скотарів БК. Важливо підкреслити, що 1700–1200 рр. до н. е., як показують результати палеокліматичних досліджень, був періодом оптимальної зволоженості, що сприяло розвитку землеробства, тваринництва згаданих етносів [Давня історія України, 1997]. Таким чином, етнокультурні зміни на зазначеній території могли бути пов'язані з індоаріями, що на межі III–II тис. до н. е. належали до культури бойових колісниць (у тому числі – з синташтинською, яку в цьому ареалі репрезентує бабинська культура).

Отже, пам'ятки культури багатоваликової кераміки охоплювали різні зони території України – степову, лісостепову. Відомі вони і на теренах Білорусі [Кривальцєвіч, 2001, с. 318–322]. У цьому контексті особливо несподіваним є перебування населення БК на Західній Волині, порівняно густо заселеній у той час носіями ГЗК, МК, СК. Навряд чи прихід іраномовного населення БК мав тут

характер експансії. Кількість їх, швидше всього, була невелика (пункти з керамікою БК знайдено на півдні Рівненщини: у Дубенському, Млинівському, Острозькому, Здолбунівському районах (найбільше у двох перших)).

Очевидно, населення БК на території Західної Волині було невід'ємним етнічним компонентом, включеним у динамічну систему господарчих, економічних зв'язків з носіями ГЗК, МК, СК. Пам'ятки бабинської культури, імовірно, займали тут широкий ареал, принаймні від Західного Бугу до Горині. Очевидно, кераміка БК Західної Волині мала свої регіональні особливості, які можна пояснити впливами інших етнічних груп, довшим періодом перебування носіїв цієї культури в названому регіоні, що й зумовило складання дещо відмінного стилю, технологічних особливостей.

Отже, кінець середнього – початок пізнього періоду доби бронзи (XX–XVIII ст. до н. е.) відзначався «налагодженням широтних торгівельно-політичних зв'язків із використанням ... зони відкритих степів, що простяглися від Карпатського басейну до гір Хінгану. Одна з його сполучних ланок проходила вздовж Чорного та Азовського морів, з'єднуючи Карпати з Південним Уралом. Пізніше «функціонування «степового мосту» (Д. Ентоні) забезпечували племена андронівської та зрубної спільнот» [Археологія України, 2005, с. 178–179].

Література

1. Археологія України / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Братченко С. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментациі / С. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України : зб. наук. праць. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-тет ім. В. Даля, 2007. – № 4. – С. 103–109.
3. Братченко С. Пам'ятки багатоваликової кераміки / С. Братченко // Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 334–343.

4. Бунятян К. П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України / К. П. Бунятян // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26–36.
5. Бунятян К., Самолук В. Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів / К. Бунятян, В. Самолук // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym : Szlaki* – Poznań : Wyd wo Poznańskie, 2011. – S. 247–257.
6. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т. 1: Первісне суспільство. – 1997. – 560 с.
7. Іванова С. В. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV–III тис. до н. е.) / С. В. Іванова // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 3–21.
8. Клейн Л. С. Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С. Ж. Пустовалова) / Л. С. Клейн // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 90–103.
9. Ковпаненко Г. Т. Фоменко В. М. Поховання доби енеоліту – ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу / Г. Т. Ковпаненко, В. М. Фоменко // Археологія. – 1986. – Вип. 55. – С. 10–25.
10. Конопля В. Рідкісний тип кам'яної булави з фондів Львівського історичного музею / В. Конопля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 209–210.
11. Косько О. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян / О. Косько, В. І. Клочко, А. Ольшевський // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 67–75.
12. Кравцова-Гракова О. А. Бессарабский клад / О. А. Кравцова-Гракова. – М., 1949. – 28 с.
13. Крывальцэвіч М. М. Супольнасці Беларусага Палесся і лесастэпаў-стэпаў у эпоху бронзы: праблемы культурных сувязяў / М. М. Крывальцэвіч // *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. – Poznań : Wyd wo Poznańskie, 2001. – S. 315–326.
14. Кузнецов П. Ф., Хохлов О. О. Етнокультурні зв'язки степового населення Східної Європи за доби ранньої бронзи / П. Ф. Кузнецов, О. О. Хохлов // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 3–11.

15. Литвиненко Р. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Р. Литвиненко // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 116–119.
16. Маркус І., Охріменко Г. Каменеобробні та кременеобробні майстерні на Західній Волині / І. Маркус, Г. Охріменко // Волинський музей : історія та сучасність. – Луцьк, 2009. – С. 391–397.
17. Матвеев Ю. П. О векторе распространения «колесничих» культур эпохи бронзы / Ю. П. Матвеев // Российская археология. – 2005. – № 3. – С. 5–15.
18. Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III – нач. II тыс. до н. э.): автореф. дисс... докт. ист. наук / Мерперт Н. Я. – М., 1968. – 84 с.
19. Нечитайло А. Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке : монография / А. Л. Нечитайло. – К. : Наук. думка, 1978. – 152 с.
20. Отрощенко В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III – II тис. до н. е.) / В. Отрощенко // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць на пошану Л. І. Крушельницької. – Київ–Львів, 2009. – С. 17–20.
21. Отрощенко В. Полеміка стосовно західного руху колісничних / В. Отрощенко // Записки НТШ ім. Шевченка : Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 206–214.
22. Отрощенко В. В. Культурно-хронологические группы погребений Потаповского могильника / В. В. Отрощенко // Российская археология. – 1998. – № 1. – С. 43–53.
23. Охріменко Г. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, Н. Склярченко, В. Ткач // Нариси культури давньої Волині / [за заг. ред. Г. Охріменка]. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2006. – С. 404–413.
24. Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда) : монография / Пустовалов С. Ж. – К. : Наук. думка, 1992. – 152 с.

25. Рындина Н. В. Металл в культурах шнуровой керамики украинского Прикарпатья, Подолии и Волыни / Рындина Н. В. // СА. – 1980. – № 3. – С. 24–42.
26. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58–72.
27. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины / Санжаров С. Н. – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2008. – 88 с.
28. Свешников И. К. Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы / И. К. Свешников, В. М. Конопля // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 370–371.
29. Свешников И. К. Стжижовская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.
30. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 115 с.
31. Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
32. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви / В. Ткач // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.
33. Черных Е. Н. Культура многоваликовой керамики Евразии (к постановке проблемы) / Черных Е. Н. // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. – М. : Наука, 1984. – С. 246–258.
34. Черняков И. Т. Культура многоваликовой керамики – восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза / И. Т. Черняков // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) : материалы междунар. конф. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 59–64.

35. Черняков І. Т. Стела бронзової доби з Верхоріччя / І. Т. Черняков // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 37–47.
36. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность (Южнобугский вариант) : монография / Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. – К. : Наук. думка, 1986. – 160 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников).
37. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – 1980. – Вип. 33. – С. 60–70.
38. Эпоха бронзы лесной полосы СССР / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1987. – 472 с.
39. Bunyatyan K. Manifestations of middle Dniepr Culture in the Volynia territory and the issue of ancient routes / K. Bunyatyan, V. Samoluk // Baltic-Pontic studies. – 2009. – Vol. 14. – S. 252–268.
40. Goslar T., Koško A. Z Badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurganów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanow. 3 / T. Goslar, A. Koško // Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e. / red. : H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak. – Kraków, 2011. – S. 407–415.
41. Kaiser E. Studien zur Katakombengrab kultur zwischen Dnepr und Prut / E. Kaiser. – Mainz am Rhein, 2003. – S. 65–80.
42. Kaiser E. Der Hort von Borodino : Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet / E. Kaiser // Universitäts-forschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bonn, 1997. – № 44. – 160 p.
43. Szmyt M. Between West and East / M. Szmyt // Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950-2350 BC. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.
44. Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) / H. Taras // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. – Łańcut, 2005. – S. 179–195.

4.2. Поховання тшинецької та комарівської культур

На теренах Північно-Західної України окремі кургани та курганні могильники тшинецької і комарівської культур досліджувалися в різні роки і дали значний матеріал для узагальнень та висновків. Цю тему вивчали Т. Сулімірський, С. Гамченко, М. Островський, Г. Оссовський, Я. Фітцке, І. Свешніков, С. Березанська, В. Самолюк та ін., які розкопували кургани біля сіл Войцехівка, Івання, Дитиничі, Черськ, Шепель, Нетішин, Майдан-Липно. У результаті узагальнення даних про поховання в обох культурах з'ясовано, що в багатьох з них був дорогий поховальний інвентар з коштовних речей та особливий обряд – кремація або інгумація, наявність зрубу (поховального будиночка), супровід з прислуги та дружин у чоловічих могилах, імовірно, вождів. Важливо встановити стратифікацію соціумів тшинецької і комарівської культур у переддержавний період на основі складових поховального обряду, зокрема особливостей насипів, могильних споруд, поховальних дарунків (рис. 4.1; іл. 79 – іл. 82), у тому числі привезених з віддалених земель.

Носіїв тшинецької та комарівської культур вважають найдавнішими предками слов'ян, зона проживання яких охоплювала землі між Одером та Дніпром у II тис. до н. е. Курганні насипи зводилися на вододілах річок, на високих берегових ділянках. Зазвичай вони невеликі за розмірами (діаметр 12–15 м, висота – 1 м), хоча відомі й більші – діаметром до 25 м та висотою до 2 м. Поховання здійснювалися на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах. Серед них зафіксовані одиничні (Черськ), колективні (Великий Боратин), родинні (Івання). Кістяки скорчені, покладені переважно на боці, орієнтація східна або західна. Поховання супроводжувалися

тризною, сліди якої простежуються за рештками вогнищ, попелом, побитими черепками, кістками тварин. Поховальні дарунки складаються з однієї або кількох посудин, крем'яних, кам'яних та палеометалевих виробів (у чоловічих – зброя, сокири, ножі, наконечники списів, дротиків, стріли; у жіночих – інколи бронзові та мідні прикраси) (рис. 4.2; рис. 4.6; іл. 78). Чітко простежуються бідні та багаті поховання [Лагодовська, 1948; Лагодовська, Захарук, 1956; Березанская, 1982; Свешников, 1990; Березанська, Охріменко, Пясецький, 1987; Berezanska, Samoljuk, Taras, 2001, s. 184–214] (іл. 94, іл. 95).

Відомо також багато ґрунтових (безкурганних) поховань, виявлених на надзаплавних терасах, піщаних дюнах. Вони супроводжувалися спаленням біля могили з наступним зсіпанням попелу в посудину. Так, поблизу с. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. над старим руслом Стиру під час розкопок неолітичного поселення в уроч. Мазурка знайдено разом дві посудини – горщик та орнаментований черпак з ручкою, а також велику бурштинову намистину вишневого кольору (рис. 4.3: 4, 5).

Далі подаємо короткий опис окремих поховальних пам'яток:

1. с. *Хобултова Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.* В уроч. Бегета (в лісі) досліджувався курганний могильник. Виявлено предмети ранньої лужицької (?) або пізньої тшинецької культури: кельти, спіральні нараменники [Cynkałowski, 1961; Sulimirski, 1968].

2. с. *Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл.* П'ять курганів розкопано М. І. Островським (всього було 9 насипів). Частина поховань кремаційні, частина інгумаційні. Знайдено посуд, бронзові прикраси. Де зберігаються матеріали – невідомо [Cynkałowski, 1961; Sulimirski, 1968; Ostrowski, 1940].

За іншою інформацією, М. І. Островський дослідив два кургани:

Курган № 1 висотою близько 0,8 м, діаметром 5–6 м. Поховання виявлено в материкі – в ямі глибиною 1 м. Скорчений кістяк орієнтований головою на північний захід. З правого боку від нього стояв маленький горщик чорного кольору з вушком. На поясі була двоспіральна фібула з цвяхоподібною шпилькою в петлі. Фібула виготовлена з круглого дроту, шпилька – з чотиригранного. Біля черепа знайдено скронеvu верболисту підвіску [Березанская, 1982, с. 58–59]. Не виключено, що поховання належало до культури комарівської або Ноуа.

Курган № 2 мав висоту близько 1 м, діаметр 7–8 м. Покійник покладений в материковій ямі скорчено, на лівому боці. Біля правої руки лежала довга бронзова шпилька зі спіральною голівкою. Поблизу голови знайдено посудину з ручкою та фрагмент діадеми. Речі замальовані, проте майже всі втрачені [Березанская, 1982, с. 59] (рис. 4.1: 5,6).

3. с. *Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл.* Розкопки курганного могильника проводилися в 1849 та 1878 роках. Досліджувалися кургани культури шнурової кераміки (?), комарівської. В кургані № 2 виявлено скорчений скелет. Там же була двовуха ваза, характерна для культури Ноуа [Sulimirski, 1968].

4. с. *Понебель Рівненського р-ну Рівненської обл.* 1926 року розкопано курган з комарівською керамікою та людськими кістками (Sawicka, 1926).

5. с. *Сокиринці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.* Дослідження проведено в 1841–1850 р. Спочатку розкопано кілька курганів, потім ще чотири. Опубліковано Л. Козловським. Миска зберігається в музеї Кракова (?) [Kozłowski, 1928; Sulimirski, 1968].

6. с. *Сивки Білогірського р-ну Хмельницької обл.* Чотири кургани досліджені в 1876–1878 рр. (Z. Głogier, Z. Radzimiński, B. Rupniewski – матеріал зберігається в Кракові (№ 3558)), один – іншої культури, два культури кулястих амфор, три порожні (кенотафи-?), чоти-

ри, можливо, комарівської культури. Два скелети лежали в неанатомічному положенні. Поряд з кістяками знайдено миску та фрагменти кераміки, відщепи кременю [Kozłowski, 1928; Sulimirski, 1968].

7. с. Черськ Маневицького р-ну Волинської обл. Я. Фітцке дослідив курган тшинецької культури, в якому були тюльпаноподібний горщик та уламки бронзового браслета зі спіральними кінцями [Березанская, 1972, с. 200] (рис. 4.1: 1, 2).

8. с. Чаруків Луцького р-ну Волинської обл. Поблизу села Я. Фітцке дослідив курган комарівської культури. Виявлено тюльпаноподібну посудину, вазу, бронзовий браслет [Березанская, 1972, с. 200]. З Чарукова походить також шпилька з посохоподібною голівкою.

9. с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. Яном Фітцке розкопано курган, в якому було два інгумаційні поховання. Біля скелетів знайдено бронзові прикраси [Березанская, 1972, с. 200]. Не виключено, що поховання належить до елітних.

10. м. Дубно Рівненської обл. У передмісті Сурмичі 1895 р. співробітники музею виявили інгумаційне поховання. Біля кістяка знайдено вазу та тюльпаноподібну посудину [Przybyślawski, 1906; Березанская, 1972, с. 199].

11. с. Войцехівка (нині с. Колосівка Житомирської обл.). За 2 км від р. Случ (на її лівому березі) навпроти села 1924 року С. Гамченко проводив розкопки могильника. Археологічні роботи продовжили 1948 р. Е. Лагодовська та Ю. Захарук. Могильник складався з кількох курганных груп – по 3, 4, 7 насипів, розташованих на відстані близько 0,5 м один від одного. Діаметр курганів – від 20 до 50 м. Загалом досліджено 13 курганів, у яких виявлено 28 поховань, здійснених на рівні материка або в неглибоких ямах. З 28 поховань 8 склалися з трьох скелетів, чотири – з двох. Усі покійники були покладені в скорченому положенні, переважно на лівому боці. Орієнтація східна або західна. У парних похованнях кістяки лежали «ва-

летом». Сліди тризни простежуються за залишками вогнищ, біля яких розкидані кістки тварин та битий посуд. Інвентар чоловічих та жіночих поховань різний. У чоловічих були крем'яні ножі, наконечники стріл, дротиків, у жіночих – прикраси: браслети, кільця, шпильки. Майже в усіх похованнях виявлено кераміку [Березанская, 1982, с. 56–57; Лагодовська, 1948, с. 62–77; Лагодовська, Захарук, 1956, с.69–74] (рис. 4.7).

12. с. *Кустовці Полонського р-ну Хмельницької обл.* На лівобережжі р. Случ 1852 року було відкрито курган. Біля похованого знайдено дві посудини, два браслети зі спіральними кінцями, один багатоспіральний браслет, шийна гривна, двоциткова фібула [Kostrzewski, 1926, s. 113–115]. Імовірно, поховання належить до комарівської культури.

13. с. *Троянів поблизу Житомира (Житомирського р-ну).* В селі 1896 року було розкопано курган. Біля кістяків знайдено пару бронзових браслетів зі спіральними щитками на кінцях [Антонович, 1900, с. 95].

14. с. *Івання Дубенського р-ну Рівненської обл.* Усього біля села в уроч. Могилки було щонайменше 4 кургани. 1938 року при будівництві дороги біля кладовища відкрито інгумаційне поховання. На лівому боці грудей похованого лежала шпилька довжиною 47 см. Верхня її частина розклепана в трикутну пластину. З іншого поховання, виявленого в довоєнні роки, походить втрачений бронзовий браслет з кінцями, закрученими в спіральні щитки. 1964 року під час риття силосних ям пошкоджено поховання з бронзовими речами. Збереглася лише бронзова сокира. Приблизно в тому районі краєзнавцями знайдено бронзовий кинджал (нібито переданий до Львова). 1965 року тут працювала археологічна експедиція під керівництвом І. Свешнікова, яка досліджувала курган діаметром 45–50 м, висотою 1,5 м [Свешников, 1968, с. 159]. Інший курган (четвертий) діаметром 25 м, висо-

тою 1,6 м розташований за 100 м від попереднього (досліджений 1966 року). У південно-західному секторі кургану, на глибині 1,75 м від верху насипу, знайдено місце кремації. Виявлено рештки дубових стовпів від зрубу площею 4,4х6,2 м. Там було три поховання. У похованні № 1 лежав скелет жінки зі спіральними браслетами на руках. На гомілці правої ноги було два наголінники, на лівій вище від коліна – наголінник із закрученими кінцями. На грудях виявлено довгу шпильку. Біля ніг стояла велика ваза. У прямокутній ямі 2,2х3–3,2 м було поховання чоловіка, де знайдено наконечник стріли, бронзову шпильку, кинджал, золоту сережку, керамічний кубок. У жіночому похованні (№ 5) знайдено 2 спіральні браслети, на нозі один наголінник зі скрученими щитками та дві посудини [Свешников, 1968, с. 160–166]. Основним похованням було чоловіче, інші, ймовірно, жіночі його супроводжували. Автор розкопок пише, що воно належало представникам родовой знаті [Свешников, 1968, с. 167] (рис. 4.7). На думку проф. Пшемислава Макаровича, два підкурганні комплекси з Івання можна зарахувати до «класичної» фази розвитку комарівської культури з помітними рисами культур Ноуа та Сабатинівка, пов'язаними з металургійними центрами, що підтримували стосунки з Семиграддям (Румунія) та опосередковано з пізньоелладською Егеєю. Описані поховання – переконливе свідчення процесу збагачення комарівських еліт [Makarowicz, 2008, s. 346–348] (іл. 75, іл. 76; рис. 4.2).

15. м. Нетішин Хмельницької обл. На території міста біля кар'єру В. Самолюком розкопано курган № 8, у якому було 2 парні поховання, покладені головами в протилежні боки, у скорченому положенні. Виявлено багатий інвентар: бронзові шпильку, наконечник списа, два браслети, фрагменти діадери, підвіски, намистини, прясло, наконечники стріл [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–125] (рис. 4.9).

Рис. 4.1. Матеріали тишинецької і комарівської культур із Західної Волині: 1, 2 – Черськ; 3 – Кутянка; 4, 9 – Гірка Полонка; 5, 6 – Дитиничі; 7, 8 – Луцьк (за І. Свєшніковим)

Рис. 4.2. Пам'ятки комарівської культури із Західної Волині: 1, 3, 4, 8, 9, 13, 14, 15, 17 – Івання, курган II; 2 – Дитиничі; 5 – Сутець; 6, 12, 16 – Могиляни; 7, 11 – Пересопниця; 10 – Житомирська обл. (за І. Сवेशніковим)

Рис. 4.3. Пам'ятки комарівської культури: 1 – Рівненська обл. (місце знахідки невідоме); 2 – Могіляни; 3 – Славути (за І. Свешніковим); 4, 5 – Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

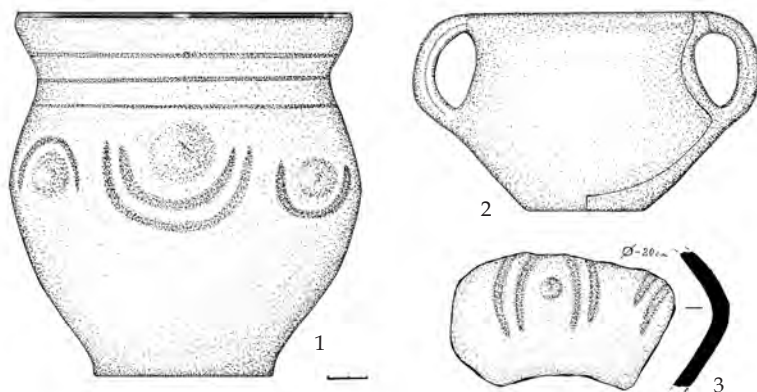

Рис. 4.4. Пам'ятки комарівської культури: 1 – Морозовичі (за І. Михальчишиним); 2 – Осова; 3 – Хрінники (за Г. Охріменком)

Рис. 4.5. Комарів Івано-Франківської обл. Матеріали з курганів, досліджених Т. Сулімірським

Рис. 4.6. Знахідки матеріалів комарівської культури з Західної Волині: 1 – бойова сокира з Західної Волині (точне місце знахідки невідоме); 2 – сокира з Івання Дубенського р-ну Рівненської обл.; 3, 6, 8, 10 – Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл., 5, 9 – с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл. (з кургану); 7 – кухлик з околиць м. Рівне; 4 – шпилька з кургану, відкритого 1938 року біля с. Івання (за І. Свешніковим)

Рис. 4.7. Поховальні дарунки з могильника с. Войцехівка (Інтернет-ресурс)

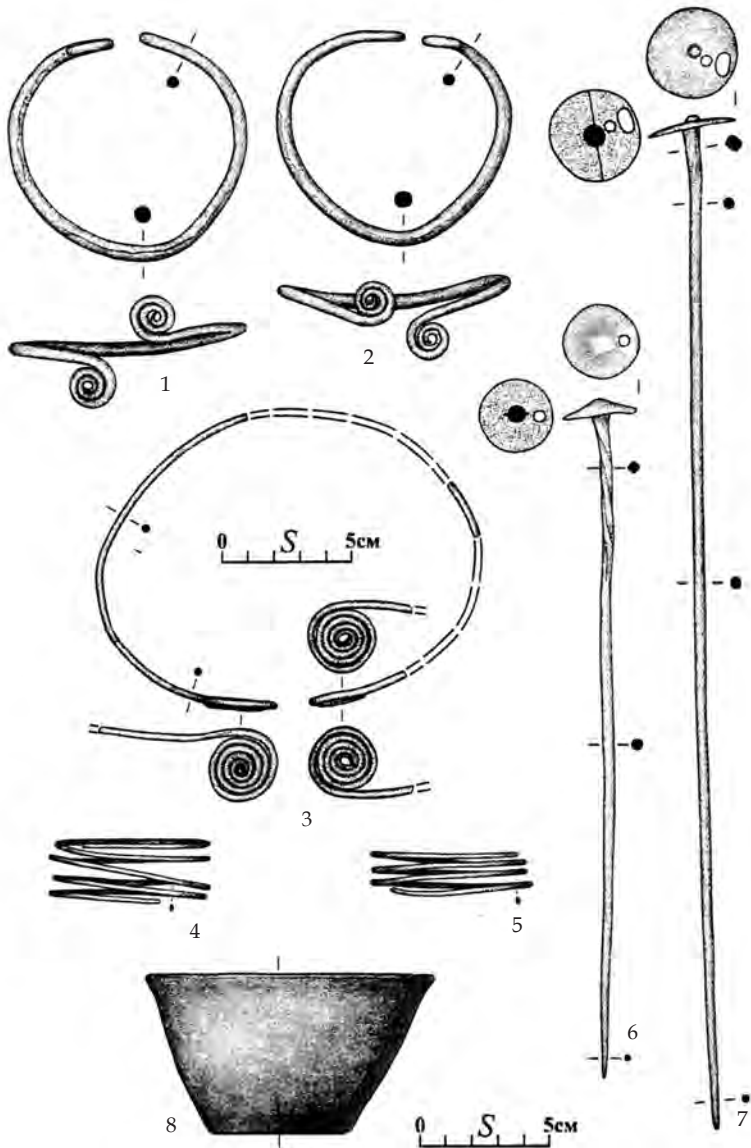

Рис. 4.8. Могильник Кордишів VIII Тернопільської обл., 2015 р. Курган № 3, інвентар поховання № 1: 1-7 – бронзові прикраси; 8 – ліпна миска (за В. Ільчишиним)

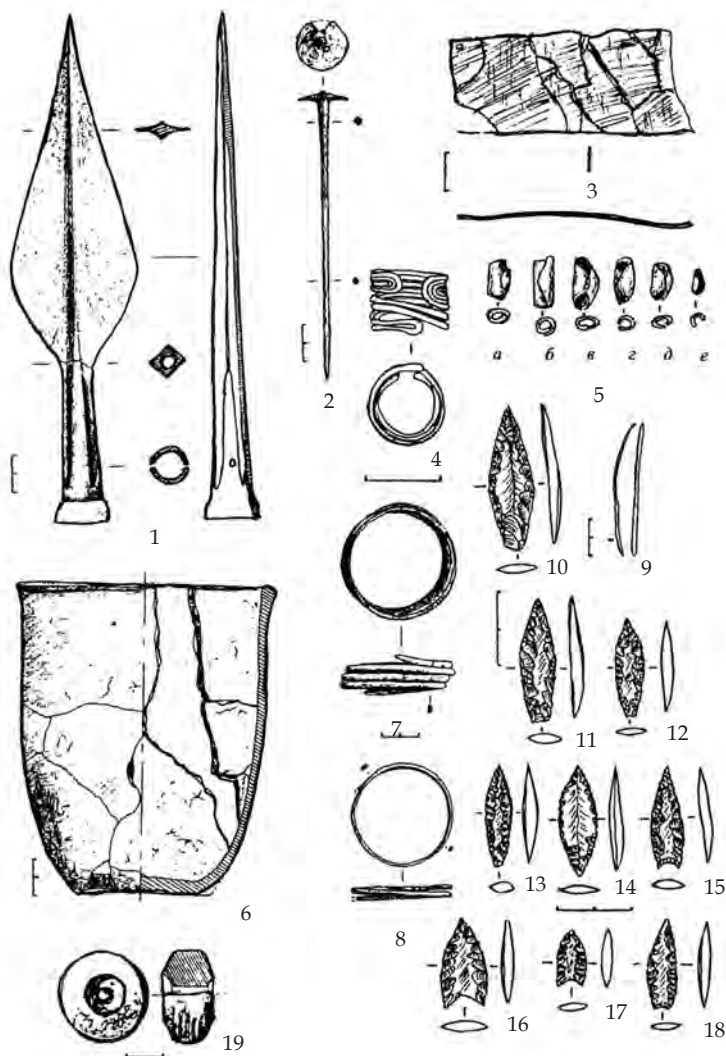

Рис. 4.9. Інвентар з поховань тишинецької культури в м. Нетішин Хмельницької обл.: 1 – бронзовий наконечник списа, пох. 1; 2 – бронзова шпилька, пох. 2; 3 – бронзова діадема (фрагмент), пох. 4; 4 – золоте кільце, пох. ?; 5 – 5 бронзових намистин і 1 кам'яна; 6 – посудина з пох. 2; 7, 8 – бронзові браслети, пох. 3; 9 – фрагмент бронзової підвіски; 10–18 – крем'яні наконечники стріл; 19 – керамічне прясьилице з насипу (за С. Березанською, Т. Гошко, В. Самолюком)

16. с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. У 1975–1977 рр. археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР проводилися розкопки курганного могильника в уроч. Кургани. Під час досліджень виявлено чотири насипи східнотшинецької культури. Діаметр першого приблизно 20 м. З'ясувалося, що на площі близько 6 м було проведено кремацію. Знайдено фрагменти 10–12 посудин. Курган № 2 (d – 10 м, h – 1 м). Від кремації залишилося скупчення попелу в плямі близько 2 м та фрагмент однієї посудини. Кургани № 3 та № 4 менших розмірів: діаметром, відповідно, 8 м та 7–7,5 м, висотою 0,4 м та 0,5 м. Поховальний обряд аналогічний до попередніх [Березанська, Охріменко, Пясецький, 1986, с. 53–56].

17. с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. 1937 року Ян Фітцке в уроч. Гребельки розкопав курган і відніс його до стжижовської культури. Кераміки в ньому не виявлено. Два кістяки були покладені «валетом». М. Бандрівський висловив думку про належність подібних поховань до тшинецько-комарівської культури [Бандрівський, 2006, с. 83]. При похованих знайдено фрагменти діадеми, інші металеві прикраси, що не збереглися. Це дає підстави віднести його до поховань знаті.

18. с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Могильник розташований на високому правому березі Дністра і є однією з базових пам'яток комарівської культури тшинецько-комарівського культурного кола [Makarowicz, 2010; Лысенко, 2011]. Тут було декілька курганних груп переважно із кількох насипів. Кургани мали різні розміри – від 20 м діаметром і 1 м висоти до 60 м в діаметрі та близько 3 м висоти. Дослідження проводили 1931 року Ян Брик, 1936 року Маркіян Смішко, Ірена Сівкувна [Bryk, 1932; Siwkówna, 1937], з 2010 до 2013 рр. тут працювала польсько-українська експедиція Інституту археології НАН України та університету імені А. Міцке-

вича з Познання [Лисенко, Шкляревський, Разумов, Макарович, 2015, с. 58–59]. До елітних поховань цього могильника можна віднести курган № 3, розкопаний експедицією 2012 року. Навколо ями розміром 0,7–1,1х2,3 м відкрито рештки згорілої дерев'яної конструкції, обмазаної глиною, 7 посудин, бронзову шпильку, золоту підвіску. Шпилька, ймовірно, була покладена в дерев'яний футляр, шириною 2,7 см [Там само, с. 68–69]. Дерев'яна конструкція виявлена також у кургані № 2 (її розміри 0,85х1,9 м). Там знайдено частину бронзової шпильки. Інші бронзові речі було пограбовано. Біля голови похованого лежали рештки дерев'яної чаші з дуба. Могильник функціонував з 2100 до 1013 рр. до н. е. [Там само, с. 76, Табл. 1]. Він був приурочений до однієї з переправ через Дністер «на Карпатському відгалуженні транс'європейського лісостепоного шляху доби бронзи» [Лысенко, Лысенко, 2011, с. 350], що і пояснює багатство та значення Буківнянського могильника [Лисенко, Шкляревський, Разумов, Макарович, 2015, с. 77].

19. с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. У статті В. Ільчишина «Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині» (2016 р.) описано, зокрема, поховання № 1, виявлене розкопом 2015 р. (рис. 4.8). Скелет перебував у напівскорченому положенні, на грудях лежала велика цвяхоподібна шпилька довжиною 28,6 см. Зі східного боку від нього відкрито скелет № 2. На зап'ястях обох рук збереглися бронзові спіральні браслети: на правій руці виріб мав 3,5 оберта, на лівій – 4,5 оберта. Уздовж лівої руки лежала цвяхоподібна шпилька довжиною 39,4 см. На шиї покійника була бронзова гривна зі спіральними щитками у 5 обертів, закрученими в протилежні боки. Поблизу лицевої частини черепа знайдено пару масивних браслетів зі спіральними щитками. Діаметр одного 9–9,2 см, іншого – 8,8–8,4 см. Автор припускає, що вони були покла-

дені до шкіряного мішечка. Біля черепа також стояла мисочка висотою 6,3 см. Імовірні розміри поховальної ями – 1,8х1,5 м [Льчишин, 2016, с. 262–263].

Найбільш важливим для нашої теми є центральне поховання (№ 1) з кургану № 3, у якому були 2 браслети та пишний інвентар з бронзових прикрас [Льчишин, 2016, с. 268]. І далі автор продовжує: «Прикраси з кургану в Іванні є практично ідентичні до кордишівських. В обох випадках виявлено шпильки «ноїчного» типу з 4 протуберанцями...» [Там само, с. 269]. Автор зупиняється на похованнях у дерев'яних зрубках і цитує С. Лисенка, що вони типові для Івання, Гордіївки та належать до горизонту елітних поховань. У висновку звернуто увагу на велику кількість двовухих ваз «ноїчного» типу – 6 посудин на 8 поховань. Також наводиться думка М. Бандрівського, що поховання в позі «валета» («антитеза») належать до заможних (курган № 3, Кордишів) [Там само, с. 270].

Отже, могильників та окремих поховань тшинецької та комарівської культур на Волині та сусідніх територіях відомо небагато, проте їх наукова цінність незаперечна, тим більше, що досліджених поселень цих культур мало. Особливе значення для вивчення розвитку суспільних відносин мають багаті поховання [Охріменко, Маркус, Березко, 2009, с. 37–47]. До них належать описані І. Свешниковим два кургани поблизу с. Івання на Ікві [Свешников, 1968, с. 114–120; Свешников, 1990, с. 82–84] (1), с. Нетішин на р. Горинь [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–125; Berezanska, Samoljuk, Taras, 2001, s. 184–214] (2) та деякі інші, менш відомі. Проте їх значно більше: курганий могильник поблизу с. Кордишів на Тернопільщині [Льчишин, 2016, с. 259–272], Войцехівка на р. Случ [Лагодовська, Захарук, 1956, с. 69–74; Березанская, 1982], с. Комарів Івано-Франківської обл. у Подністров'ї [Sulimirski, 1968; Swiesznikow, 1967, s. 39–107; Свешников, 1990, с. 78–88] (рис. 4.5), Гордіївський могильник на Вінничині [Berezanskaja, Kločko, 1998] (іл. 79–іл.82) та ін.

На особливу увагу заслуговують вищезгадані пам'ятки (Івання, Войцехівка, Кордишів, Гордіївка, Нетішин, Комарів), оскільки всі вони мають відношення і до комарівської культури, і до Ноуа – своєрідний етнічний симбіоз. Як відомо, носії культури Ноуа походять з території сучасної Румунії. За даними польських археологів, на їхніх землях також виявлені цвинтарі комарівської культури. Тобто там міг відбуватися тривалий процес співпраці та співжиття населення двох культур (подібне спостерігалось у стосунках культури Ноуа з багатоваликовою, зрубною, Кослоджень – і, як наслідок, поява сабатинівських пам'яток). Із приходом у Подністров'я носіїв культури Ноуа не лише з'являється більше металевих виробів, а й майстерень з їх виготовлення; прискорюються протодержавні еволюційні зрушення. Про сформованість значних верств панівної верхівки і свідчать згадані елітні могили. Третім моментом є виділення шляхів зв'язку, обміну між регіональними центрами влади, де і розташовані згадані поховання. Подальше аналітичне опрацювання цієї теми дасть можливість глибше проаналізувати контакти людності Балкан, Подунав'я, Подністров'я з північними регіонами, а саме Поділлям та Волинню.

Вивчення обряду поховань, як рідкісних повноцінних закритих комплексів, дає важливу інформацію не лише про духовну, а й про матеріальну культуру, господарство, соціальну структуру населення.

Таким чином:

I. Межу між тшинецькою та комарівською культурами можна проводити по північних кордонах Волинської височини, але більш імовірно, по лінії Остріг-Дубно і далі на захід.

II. Приблизно до цих меж сягали проникнення найбільш північних «ноїчних» старожитностей.

III. До них можна віднести: 1) зольники (попелища) поблизу Нетішина; 2) поховання поблизу с. Дитиничі; 3) курган 2 біля с. Коритниця; 4) ґрунтові поховання неподалік Львова; 5) кургани біля с. Івання; 6) Дорогоща (кургани з матеріалами різних культур); 7) група курганів біля с. Колосівка (кол. Войцехівка).

IV. Проникнення окремих артефактів комарівської та культури Ноуа відомі ще північніше: 1) с. Будники Любомльського р-ну (частина посудини); 2) с. Лище (поблизу Луцька – бронзова шпилька); 3) смт Гоща (шпилька); 4) с. Осова Костопільського р-ну (дворучна ваза, попелище, що має вигляд кургану) Рівненщини; 5) с. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. (комарівський кубок з поховання).

V. До багатих (елітних) поховань комарівської та Ноуа культур Західної Волині відносимо: 1) Івання (чотири кургани – ?); 2) Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл.; 3) Нетішин (кург. № 8); 4) Дорогоща (Хмельниччина); 5) Колосівка; 6) Кустовці (Житомирщина); 7) Скірче Горохівського р-ну Волинської обл.; 8) Кордишів Тернопільської обл.; 9) Гордіївка Вінницької обл.; 10) Комарів (кург. 8, 6, 28) Івано-Франківської обл. та ін.

VI. Кількість курганів елітних поховань свідчить про зростаючий прошарок родовой знаті в період пізньої доби бронзи під впливом балканських, наддунайських цивілізаційних центрів.

VII. Неординарні поховання знаті могли вирізнятися розмірами курганів: максимальний діаметр 40–60 м, обрядом кремації, парними похованнями «валетом», наявністю зруба, дорогими офірами з кольорових металів.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – М. : Типогр. Г. Лиснера, А. Гешеля, 1900. – 135 с.

2. Бандрівський М. С. Проблема етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. С. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 72-91.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 212 с.
4. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 268 с.
5. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолук // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111-125.
6. Березанська С. С. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / С. С. Березанська, Г. В. Охріменко, В. К. Пясецький // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 50-57.
7. Ільчишин В. Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині / В. Ільчишин // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2016. – Вип. 20. – С. 259-272.
8. Лагодовська О. Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині / О. Ф. Лагодовська // Археологія. – К., 1948. – Вип. 2. – С. 62-77.
9. Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника / О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 69-74.
10. Лисенко С. Д. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна / С. Д. Лисенко, Є. І. Шклярєвський, С. М. Разумов, П. К. Макарович // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 58-77.
11. Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга / С. Д. Лысенко, С. С. Лысенко // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV-I tys. przed. Chr. – Archeologia Bimaris. – Poznań, 2011. – Т. 4. – S. 311-364.

12. Лысенко С. Д. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет) / С. Д. Лысенко // Археология і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 66–71.
13. Охріменко Г. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, І. Маркус, О. Березко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 13. – С. 37–47.
14. Свешников И. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
15. Свешников И. Проблема происхождения комаровской культуры / И. Свешников // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 96–118.
16. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья : Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 78–88.
17. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu / S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – T. VI. – S. 184–214.
18. Berezanskaja S. S., Kločko V. I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Randen / Westf / S. S. Berezanskaja, V. I. Kločko // Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Band 5.
19. Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych w Bukownie, pow. Tłumacki / J. Brik // Sprawozdania PAU. – 1932. – T. 37. – № 5. – S. 21–22.
20. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. – 265 s.
21. Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu / J. Kostrzewski // Przegląd archeologiczny. – Poznań, 1962. – T. 3. – Z. 2. – S. 113–115.

22. Kozłowski L. Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski / Leon Kozłowski. – Lwów, 1928.
23. Kuśnierz J Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj Zamość / Jerzy Kuśnierz // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – T. XL. – S. 217–230.
24. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurganu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / P. Makarowicz // Na pograniczu światów : Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2008. – S. 333–352.
25. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy / P. Makarowicz – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2010. – 445 s.
26. Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicji wschodniej / W. Przybysławski. – Lwów, 1906.
27. Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukownie, pow. Tłumacki / I. Siwkówna // Z otchłani wieków. – 1937. – T. 13. – S. 67–70.
28. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians / T. Sulimirski. – Hardcover-March : Athlone Press, 1968. – 250 p.
29. Swiesznikow I. Kultura komarowska / I. Swiesznikow // Archeologia Polski. – 1967. – T. XII. – № 1. – S. 39–107.
30. Wróbel G. Kurhany ze stanowiska 1 w Tyszowcach, gm. Loko, na tle osadnictwa kultury trzcinieckiej w okolicach Tyszowiec / Galina Wróbel // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – T. XL. – S. 197–214.

4.3. Інфільтрації груп культури Ноуа на Волинь

Культура Ноуа (КН) розвинулася в Подністров'ї як результат міграції групи населення з території Румунії приблизно в XV ст. до н. е. Успіхи в господарстві, особливо у виробництві бронзових знарядь та прикрас, участь у широкомасштабному обміні виробами зумовили поширення впливу цього населення на суміжні території. Зокрема, простежуються активні зв'язки з комарівською та тшинецькою культурами на Волині, сабатинівською та бабинською Північного Причорномор'я, з'являються синкретичні керамічні вироби. Все це особливо наочно видно в поховальних пам'ятках, виявлених поблизу Львова (Звенигород), Нетішина (р. Горинь), Войцехівки (р. Случ), Дубна, Івання (р. Іква) (рис. 4.10, рис. 4.11, іл. 88). Окрім того, бронзові вироби та скарби з'являються в різних місцях на півдні Волинської височини, Малого Полісся (Дорогоща та ін.).

Наприкінці доби бронзи на землях між Прутом і Дністром з'являються групи з рисами культури Ноуа. «Ноалізований» стиль поширився потім на північ (білопотоцька група, поселення Магала). Велике значення у творенні культури Ноуа на теренах України, імовірно, належить впливам культури Монтеору, багатоваликової кераміки та інших степових культур. Відомими пам'ятками КН є Острівець на Прикарпатті, Магала на Буковині, Бовшев поблизу Рогатина, Стецівка, Лоїв, Городниця. Пам'ятки цієї культури відкрито також у Румунії та Молдові. Дослідженням КН у свій час займалися Л. Крушельницька [Крушельницька, 2006], Е. Клосінська [Клосінська, 2008], Е. Балагурі [Балагурі, 1961] та інші.

Культура Ноуа, як вважає Л. Крушельницька, підтримувала стосунки з сабатинівським населенням, особливо з її металургійними осередками – красномаяцьким

та дремайлівським. Очевидно, були зв'язки з осередками Карпатської улоговини горизонту Форро, Опатий [Крушельницька, 2006]. Зокрема, КН відіграла значну роль у поширенні здобутків культур Карпатської улоговини та Причорномор'я, тобто була ніби сполучною ланкою між ними. Разом з тим Л. Крушельницька та Е. М. Клосінська заперечують широкий ареал впливу КН, наприклад, аж до Волині, верхів'їв Дністра.

На думку Л. Крушельницької, «окремі групи комарівського населення могли переселятися в північні райони, витіснені в XIII–XII ст. до н. е. з Наддністрянщини племенами культури Ноа» [Крушельницька, 1976, с. 17]. Проте це був імовірний шлях конфронтації. Мабуть, мали місце й інші варіанти співіснування, внаслідок якого з'явилися змішані матеріальні комплекси (комарівської культури та КН), до яких дослідниця відносить Заліски [Крушельницька, 1972, с. 33], Звенигород Львівської обл., Дубно, Вербя, Костянець Рівненської обл., Колосівка (Войцехівка) Житомирської обл., Лепесівка, Коритне Хмельницької обл. Так, у Звенигороді виявлено три ґрунтові скорчені тілопокладання, де поряд знаходився посуд комарівської та Ноа культури [Крушельницька, 1976, с. 17; Swiesznikow, 1967, tabl. X, 1-3]. За Л. Крушельницькою, до такого типу пам'яток належить і могильник Гродзіско Дольне Ланцутського повіту (два поховання з неповним спаленням) [Gedl, 1960], в яких були двовухі вази, тюльпаноподібні горщики [Крушельницька, 1976, с. 17].

Пам'ятки культури Ноа, поширені на території Західної України, належать до середньодністрянської групи [Крушельницька, 1976, с. 18]. Проте, як впливає із спостережень Л. Крушельницької, а також археологічних робіт поблизу Нетішина [Berezanska, Samoluk, Taras, 2001, с. 184–214], проникнення культури Ноа відбувалося на північ і басейном Горині, а також Случі (Войцехівка) [Березанская, 1972, с. 166–167, рис. 48] (іл. 87, іл. 88). Зміша-

ні комплекси КК та КН трапляються і північніше [Охріменко, 2014, с. 369–374]. Тобто в басейнах Стиру та Горині спостерігаємо окремі матеріали змішаного типу (поблизу с. Мала Осниця Маневицького р-ну). Біля с. Осова в уроч. Сторожівка, знайдено дворучну вазу, яка має риси і комарівської, і культури Ноа (рис. 4.4: 2). Там само піднято верхню частину тюльпаноподібного горщика з наколами під зрізом вінець. Поверхня цього фрагмента пролощена і має темний колір. Неподалік с. Мала Осниця у похованні виявлено одноручний черпак, імовірно, належний до КК, горщик тшинецької культури та велику бурштинову намистину (рис. 4.3: 4, 5).

У довіднику «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза» [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 84] подано інформацію про те, що 1896 року в передмісті Дубно – Сурмичі – випадково виявлено поховання людини, біля якої знаходилося дві посудини: горщик комарівської культури та дворучна ваза культури Ноа [Березанская, 1972, с. 193; Sulimirski, 1968, с. 168]. Ще один пункт з матеріалами, близькими до КН, знайдено неподалік Нетішина в кургані № 1 – одноручний черпак та дворучна ваза [Berezanska, Samoluk, Taras, 2001, рис. 5: 2, 4, 7] (іл. 87). Подібні керамічні вироби знайдено в 1985 р. І. Винокуром, А. Гуцалом, В. Мегеєм поблизу с. Дорогоща Ізяславського р-ну Хмельницької обл. під час розкопок курганного могильника доби бронзи, виявленого О. Романчуком [Винокур, Гуцал, Мегей, 2002, с. 152, рис. 1: 2, 3, 4, рис. 2: 4] (іл. 88: 2).

З періодом культури Ноа пов'язують також бронзовий кований казан з с. Антоніни на Хмельниччині [Крушельницька, 1985, с. 37]. До пам'яток КН належить скарб бронзових речей із с. Держів Жидачівського р-ну Львівської обл., в якому були серп з гачкоподібним черенком та хрестоподібна підвіска з трьома петельками [Крушельницька, 2006, с. 144, рис. 56: 3].

«Найбагатшою пам'яткою, що представляє закритий комплекс ... комарівської культури з новими елементами (Ноуа – Г.О.) є багате поховання з Івання» (датується XIII ст. до н. е.) [Крушельницька, 1985, с. 22]. Бронзова шпилька з протуберанцями, особливості окремих керамічних виробів з Івання є підтвердженням цього [Свешников, 1968, с. 159–168] (рис. 4.2: 3).

Шпильки, що мали форму гострого стержня з одного боку і декоративної голівки з другого, використовувалися для скріплення одягу чи зачіски. Інколи вони були імітацією стилетів – стилетоподібні шпильки. Деякі екземпляри вирізняються своїми розмірами – до 65 см довжини.

Унікальний виріб – довгу шпильку з протуберанцями – знайдено на межі Волинської височини та Полісся, на схід від с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. Директор місцевої школи А. Бишта неподалік колишнього летовища виявив бронзову шпильку-стилеть та передав у фонди Волинського краєзнавчого музею (інв. № ТВ-13268). Довжина виробу 25,9 см, діаметр голівки 1,7 см, діаметр отвору в ній 6 мм. На голівці шпильки від отвору йдуть промені, які утворюють трикутники. Під нею 6 горизонтальних, потім 5 навіскісних карбованих ліній, знову 6 горизонтальних ліній і далі 4 хрестоподібно розташовані овальні виступи (протуберанці). На їхніх передніх частинах проглядається хрест („+“). За протуберанцями йдуть 8 горизонтальних і 5 навіскісних перехресних ліній. Приблизно посередині виробу ще раз нанесено чотири горизонтальні лінії, якими і закінчується орнамент [Маркус, Охріменко, 2010, с. 58, рис. 1.35].

Металографічний аналіз, проведений Т. Гошко, показав, що шпилька вилита за восковою моделлю. Орнамент нанесений на восковій моделі, про що свідчить його нечіткість, плавні лінії. Готове литво було піддане незначному куванню з метою загострити вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив 20-40%. Гаряче кування здійснювалося при температурі 500-600°C і закінчувалося, коли метал охолов.

Точна аналогія цьому виробу походить із Подніпров'я і зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею [Черных, 1976, с. 128, табл. XL: 24]. С. Лисенко відносить такі артефакти до 1 варіанту шпильок з чотирма виступами на стержні та об'ємною вилитою голівкою – виробів із грибоподібною верхівкою [Лысенко, 2006, с. 51].

Аналогічними, але більшими за розміром в півтора-два рази, є два бронзових вироби, що зберігаються у фондах Національного музею історії України (інв. № 1700(3) та № 1702(4)). Їхня довжина – 47 і 35,4 см [Гошко, 2005, с. 235; Якубенко, Лисенко, 2006, с. 42–44]. На цих шпильках також є особливі валики на навершші, вони прикрашені подібним орнаментом – горизонтальними гравійованими лініями в тих же місцях – під голівкою, перед і після виступів. На двох «київських» виробах групи ліній наявні й далі – по орнаментованій їх довжині, проте на них переважає чеканий орнамент, який складається з ярусів заштрихованих ромбів. Малюнок на нашому виробі має характер паркетної штриховки, вона представлена частково на одному з артефактів із Національного музею. На всіх знахідках майже однаковий орнамент на навершші (смуги з ліній, що променями розходяться від його центру). Різниця полягає також в тому, що вироби з НМІУ по довжині пустотілі, так само, як і два протуберанці з наскрізними отворами.

Аналогічними до знахідки з с. Лище є два артефакти, виявлені в похованні 16 Гордіївського курганного могильника [Ключко, 2003]. Проте вони набагато більших розмірів, а хрестоподібно розташовані виступи мають грибоподібні голівки та наскрізні отвори (іл. 82:3, 4). На виробі з Лище є наскрізний косий отвір у голівці, який відсутній у попередніх знахідках. Така ж особливість спостерігається у шпильках зі скарбу із Рисепт [Петреску-Дымбовица, 1960, с. 58, рис. 6:5], а також у знахідці із Улашківців [Свешніков, 1974, с. 199, рис. 52:2].

Подібні шпильки відомі у Припрутській Румунії, в Трансильванії та Середньому Подністрів'ї серед пам'яток культури Ноа, що датуються XV–XII ст. до н. е. Знахідки подібних бронзових прикрас з такими чотирма перехресними виступами походять з відомого скарбу Опайї (Угорщина), що синхронний культурі Ноа і датується за сучасною калібрацією приблизно 1450–1400 BC [Mozsolics, 1973, s. 67, 115, taf. 20:1-3].

У тшинецько-комарівському кургані II біля с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. виявлено ноїчну шпильку з чотирма виступами на стержні, проте артефакт має значно менші розміри та інший тип голівки [Свешников, 1968, с. 167]. Знахідка продатована радіуглецевим методом та за сучасною калібрацією відповідає 1560–1430 рр. до н. е. (калібрація за Б. Ремсі, 2009).

Виготовлення подібних виробів потребує великих затрат часу і вміння: вони виковувалися або виливалися у двостулкових роз'ємних формах, вирізалися за восковою індивідуальною моделлю [Гошко, 2007, с. 253]. Прикрашена багатим орнаментом, шпилька з Лище є витвором мистецтва і могла належати лише представникам панівної верхівки (як відомо, багатий Гордіївський могильник – це місце поховання знаті). Зважаючи на сказане, можна стверджувати, що такі вироби мали особливе символічне значення та належали представникам еліти тогочасного суспільства.

Біля м. Кам'янка-Бузька в басейні Західного Бугу під час земляних робіт на початку осені 2015 р. знайдено скарб бронзових виробів, що складається з чотирьох предметів: серпа, пласкої сокири, кельта, сокири з втулкою (іл. 67). Луцькі краєзнавці придбали ці артефакти. Опис предметів:

1. Бронзовий серп має довжину 14,3 см, максимальну ширину – 3,7 см, товщину – 0,3 0,1 см. На внутрішній увігнутій стороні видно сліди проковки (ямки). Довжи-

на «гачка» – 2,4 см. Кінчик леза пошкоджений, частково вигнутий. Колір виробу темно-зелений, в ущербинах помітна глибока патина.

2. Довжина сокири з втулкою – 9,4 см, діаметр втулки – 3,7х2,7 см. В її середині помітні сліди проковки. Колір зеленуватий, глибока патина, на поверхні помітно сліди шліфування (подряпини). Краї втулки не зімкнуті.

3. Плоска сокирка підчотирикутної форми, довжиною 8,3 см, ширина леза – 3,3 см, обушкові частина – 3,5 см, максимальна товщина – 0,4 см.

4. Кельт з вушком, довжиною 9,4 см, ширина леза – 4,3 см, ширина втулки – 4,4х3,8 см, довжина вушка – 2,5 см, ширина вушка – 1 см. З обох боків, нижче від втулки є отвори, а навколо них – краплеподібні обідки. Зверху виріб покритий патиною. Подібні скарби знарядь праці та зброї на півдні Волині рідкісні.

Пам'ятки культури Ноуа відомі і на Тернопільщині (с. Чистилів, Мишковичі, Грецівці), Хмельниччині (с. Лепесівка). Населення КН зводило стовпові житла («ліплянки») та напівземлянки. Поселення часто розташовані поблизу джерел [Клосінська, 2008, с. 93-96]. З поховальних пам'яток найбільше виявлено в Острівці – 183. Скелети скорчені в ямах, інколи обкладені камінням [Крушельницька, 1976, с. 19, 20; Балагурі, 1961, с. 145-154; Археологія Української РСР, 1971, с. 387].

Населення КН вело осіле землеробсько-скотарське господарство. Значного розвитку досягло бронзоліварне виробництво, гончарство, косторізна справа [Крушельницька, 1976, с. 23]. Серед бронзових виробів виділяють знаряддя: серпи з гачкоподібним держакон, кельти, шила, долота, тесла; зброю: листоподібні наконечники списів з довгою втулкою, наконечники стріл; прикраси: шпильки зі спіралеподібною голівкою, шпильки з виступами, підвіски, спіральні кільця; ужиткові предмети: дзеркала, пряжки, голки, гудзики.

Кераміка КН виготовлялася з домішуванням піску, кварцу, товченого кременю, інколи шамоту. До кухонних виробів належать банкоподібні та тюльпаноподібні горщики. Вони прикрашені валиками та заглибленнями під вінцями. Валики відтягнуті, з реберцями або наліпами, на яких видно відбитки пальців. До парадного посуду (а в могильниках ритуального) належать вази з двома петельчастими вушками, де зроблені розплюснуті гудзки [Крушельницька, 1976, с. 20].

Найбільш значною та далеко просунутою на північ є група курганів-попелищ поблизу Нетішина на Хмельниччині, виявлених В. Самолюком. У статті «Про новий тип пам'яток тшинецької культури» С. Березанська відносила їх до кінця XIV–XII ст. до н. е. Важливим матеріалом для датувань пам'ятки є кераміка та металеві вироби. Для кургану № 7 отримано дати за С14: 1330 ± 50 та 1270 ± 50 р. до н. е. [Березанська, 2002, с. 178–183]. На думку С. Березанської, найпізніші кургани № 1 та № 4. У них знайдено кераміку культур Ноуа та білогрудівської. Це кубки на піддоні з перлинами та наліпним валиком під вінцем [Березанська, 2002, с. 180]. До поховальних пам'яток ці кургани не зовсім подібні. У середині насипів нема слідів поховань (поховальних ям та кістяків), проте багато фрагментів кераміки, а в центрі – «ядро» з попелу [Там само, с. 181]. Такі насипи, очевидно, слід назвати зольниками, або попелищами. Обряди, пов'язані з насищенням зольників-попелищ, відомі на теренах сучасних Молдови, Румунії, України і пов'язані з культурами Ноуа, білогрудівською, сабатинівською та ін. Вони пояснюються, за словами авторки, певними ідеологічними уявленнями – на це вказують знахідки керамічних «коржиків», «хлібців», фігурок тварин, птахів. Можливо, мають відношення до певних культів, зокрема вогню як священної всеочищуючої сили, або до культу предків (відправлення тризни).

Рис. 4.10. Посуд із Войцехівського могильника, Житомирська обл. (за С. Березанською)

С. Березанська вважає, що не виключеним є зв'язок попелищ із природою, господарчими, землеробськими циклами [Там само, с. 183]. Основним імпульсом для появи таких пам'яток, імовірно, був прихід групи населення культури Ноуа з Подністров'я в район сучасного Нетішина, швидше всього, разом з частиною носіїв комарівської культури та інших етнічних груп, які тут могли мати контакти з представниками тшинецької культури, що проживали північніше. Можна припустити, що ці попелища стали своєрідним культовим центром важливої контактної зони на берегах Горині, яка впродовж багатьох віків була шляхом міграцій, зв'язків, обміну півночі та півдня (імовірно, включеному в ланцюг доріг Припонтиди–Балтії).

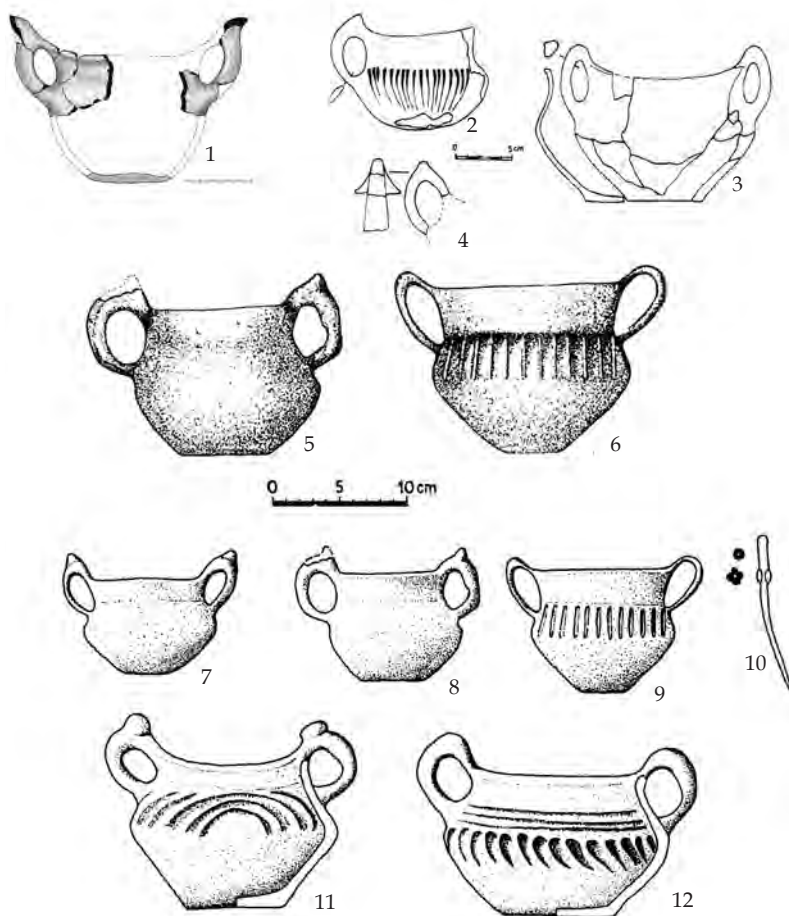

Рис. 4.11. Кераміка культури Ноуа: 1 – ваза, с. Вілія, Острозький р-н, Рівненська обл.; 2, 3, 4 – Нетішин, курган № 1 (за О. Романчуком); 5-9 – Звенигород, поховання; 10 – Іванія; 11, 12 – Мореїсті (за І. Свєшніковим)

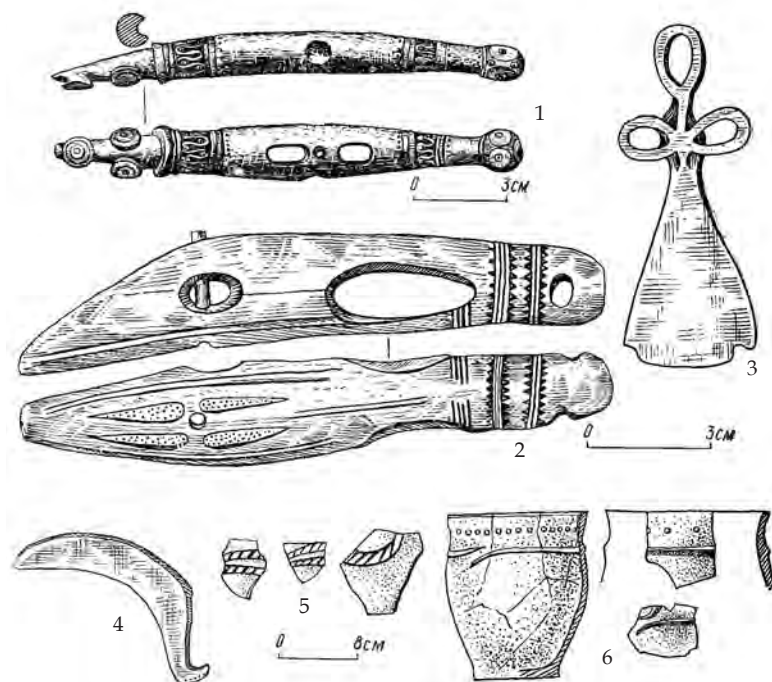

Рис. 4.12. Матеріали культури Ноуа: 1 – псалій, Белз, Львівська обл.; 2 – псалій, Бовшев, Івано-Франківська обл.; 3 – бронзова підвіска; 4 – серп, Держеві, Львівська обл.; 5 – уламки посуду, Лепесівка, Хмельницька обл.; 6 – кераміка, Заліски, Львівська обл. (за Л. Крушельницькою)

Еквівалентами обміну могли бути бурштин, мідь, сіль та вироби з металу, кременю тощо. Підсумовуючи, дослідниця зазначає, що мирні контакти місцевого населення та прибульців призвели до виникнення пам'яток типу нетішинських курганів-попелищ [Березанська, 2002, с. 183]. Хоча, з другого боку, попелища були на поселеннях культури Ноуа невід'ємною їх частиною. Як сказано, в окремих насипах попелищ Нетішина знаходилося багато фрагментів кераміки (інколи до 1000). На нашу думку, вони належать до східнотшинецької, комарівської, білогрудівської, Ноуа культури.

Як відомо, кераміка східнотшинецької культури відзначається більш високими пропорціями (тюльпаноподібні горщики та ін.); у формах посуду комарівської, крім специфічної орнаментациї (зокрема канелюрами), спостерігається більша приземкуватість горщиків, ваз, кувалд (іл. 84–іл. 86). Кольори виробів обох культур коричневі, світло-коричневі. У тісті є домішка паленого товченого кременю, зрідка жорстви з граніту. Серед кераміки КН наявні невеликі «курильниці» у формі зрізаного овалу з багатьма наскрізними отворами, широковідкриті миски, інколи у формі зрізаної кулі, горщики з проколами під зрізом вінець, горизонтальним валиком [Крушельницька, 2006, с. 106, рис. 46], вази з піднятими над вінцями двома ручками [Крушельницька, 2006, с. 118, рис. 48]. Частина цих виробів має темну залощену поверхню. Фрагменти подібної кераміки знайдено в попелищах Нетішина, серед матеріалів в кургані с. Дорогоща (розкопки проводили І. Винокур, В. Мегей, А. Гуцал) [Винокур, Мегей, Гуцал, 2002, с. 151–157], у похованнях поблизу с. Войцехівка над р. Случ (іл. 87–іл. 88).

У районі Нетішина, безперечно, були рештки жител та поховань того часу. У статті «Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu» дослідники С. Березанська, В. Самолюк, Г. Тарас подають опис однієї з таких могил тшинецької культури кургану № 1

[Berezanska, Samoluk, Taras, 2001, s. 184-214]. Курган, розташований неподалік від Нетішина, досліджений В. Самолюком у 2000 р. У ньому було дві пари (чоловік-жінка) похованих, покладених валетом (ногами один до одного). З огляду на знайдені серед кістяків палеометалеві речі, його можна віднести до елітних (до подібних багатих могил належить курган, розкопаний І. Свешніковим неподалік с. Івання).

Курган поблизу Нетішина має відношення до культури Ноуа. Він є типовим для Нетішинської групи попелищ [Березанська, Гошко, Самолук, 2004, с. 111-125]. Проте автори припускали ритуальність цих поховань, ймовірно, пов'язаних з обрядами насипання попелищ. До цього потрібно додати, що обране поблизу сучасного Нетішина місце, мало, ймовірно, особливе значення, наприклад, як факторія на обмінних шляхах з півночі на південь і з заходу на схід. Імовірно, береги р. Горині були важливими шляхами міграцій в різні часи. Порівняно з річками Стир, Західний Буг, які були магістральними дорогами Волині за доби бронзи і давніше, особливе значення Горині та її приток – Случі, Вілії – полягає в тому, що це була траса міграцій з півдня груп населення комарівської, культури Ноуа та білогрудівської (та й раніше – трипільської, городоцько-здовбицької, катакомбної, бабинської культур).

Стосовно культури Ноуа, слід згадати, що поблизу с. Осова (уроч. Накоти) Костопільського р-ну Рівненської обл. Г. Охріменком у 1980-ті роки знайдено попелище (h – бл. 1 м, d – бл. 6 м) з керамікою тшинецької культури (згадана вище ваза з двома ручками та добре прогладженою поверхнею світло-коричневого кольору) [Охріменко, Стременюк, Скляренко, 2014, с. 369-374; Охріменко, Скляренко, 2015].

Отже, в завершальний період доби бронзи простежуються інтенсивніші міграції, контакти обміну населення території Волині з Подністров'ям. Підтвердженням цього

є поява кераміки та металевих речей комарівської, Ноуа, білогрудівської культур в зоні Малого Полісся (Нетішин), Полісся (Осова) та Волині. Разом з носіями культури Ноуа на терени Подністров'я, а потім і на Волинь проникає новий етнокультурний чинник балканського походження. Він сприяв розвитку економіки, господарчих новацій, духовної культури, в т. ч. нових рис поховального обряду, взаємодії Балканського, Прикарпатського та Причорноморського регіонів (особливо бронзоливарної металургії).

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свешніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 196 с.
2. Археологія Української РСР : у 3-х т. / гол. ред. С. М. Бібіков. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 452 с.
3. Балагурі Е. Могильник культури Ноа на Станіславщині / Е. Балагурі // Археологія. – 1961. – Т. 13. – С. 145–154.
4. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. О. Гошко, В. О. Самолук // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.
5. Березанська С. С. Про новий тип пам'яток тшинецької культури / С. С. Березанська // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – № 1. – С. 178–183.
6. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 268 с.
7. Винокур І. І. Могильник доби бронзи в Погоринні / І. І. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 151–157.
8. Гошко Т. Два бронзових вироби з фондів Національного музею історії України / Т. Гошко // На пошану

- Софії Станіславівни Березанської : збірка наук. праць.
– К., 2005. – С. 235–240.
9. Гошко Т. Гордійські шпильки // Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до киммерійців : зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 248–253.
 10. Клосінська Е. М. Культура Ноа на землях України / Е. М. Клосінська, Л. Крушельницька // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 93–96.
 11. Ключко В. И. Металлические изделия Гордиевского могильника и проблемы культурогенеза на Правобережной Украине во II тыс. до Р. Х. [Электронный ресурс] / В. И. Ключко. – Режим доступа: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2003/klochko.html>.
 12. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза) / Л. І. Крушельницька. – К. : Наук. думка, 1985. – 164 с.
 13. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза / Л. І. Крушельницька. – К. : Наук. думка, 1976. – 146 с.
 14. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культур / Л. І. Крушельницька // Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 30–40.
 15. Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України / Л. Крушельницька. – Львів, 2006. – 160 с.
 16. Лысенко С. С. Украшения населения Украины эпохи поздней бронзы : дис. ... канд. ист. наук / С. С. Лысенко. – К., 2006. – 543 с.
 17. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині I–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 492 с.
 18. Охріменко Г. В. Нетипичные керамические изделия тшинцево-комаров-ской культуры на территории Западной Волини и Полесья [Электронный ресурс] / Г. В. Охріменко, Н. В. Скляренко // Общество : философия, история, культура : научный журнал. – 2015. – Вип. 3. – Режим доступа: <http://dom-hors.ru/vipusk-3-2015-obshchestvo-filosofiya-istoriya-kultura>.

19. Охріменко Г. Незвичайні керамічні вироби тшинецько-комарівської культури з території Західної Волині та Полісся / Г. Охріменко, Т. Стременюк, Н. Скляренко // Волинський музей, історія і сучасність : наук. збірник. – Луцьк, 2014. – Вип. 5. – С. 369–374.
20. Петреску-Дыбовица М. К вопросу о галыштатской культуре в Молдове / М. Петреску-Дыбовица // Материалы и исследования по археологии Юга-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 151–170.
21. Свешников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. К. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
22. Свешніков І. К. Племена культури Ноа / І. К. Свешніков // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 183–201.
23. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР / Черных Е. Н. – М. : Наука, 1976. – 253 с.
24. Якубенко О. О. Шпильки-жезли із зібрання Національного музею історії України / О. О. Якубенко, С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко // Музейні читання: м-ли наукової конфер. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2006. – С. 42–51.
25. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu / S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – T. VI. – S. 184–214.
26. Gedl M. Sprawozdanie z drobnych prac archeologicznych, prowadzonych na terenie woj. Rzeszowskiego w 1955 r. / M. Gedl // Sprawozdanie Archeologiczne. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960. – T. IX.
27. Mozsolics A. Bronze-und Goldfunde des Karpatendeckens (Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi) / A. Mozsolics. – Budapest, 1973. – 365 s.
28. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians / T. Sulimirski. – Hardcover-March : Athlone Press, 1968. – 250 p.
29. Swiesznikow I. Kultura komarowska / I. Swiesznikow // AP. – 1967. – T. XII. – № 1. – S. 39–107.

4.4. Старожитності лужицької культури на Волині та Поліссі

Першовідкривачем лужицької культури (ЛК) в районі Західного Побужжя і не лише був визначний археолог Олександр Цинкаловський. З кожним роком збільшується кількість даних про цю високорозвинуту культуру (рис. 4.13). На таких пам'ятках Західної Волині, як Млинище (тепер Іваничівського р-ну) (поховання – досліджував О. Цинкаловський) (рис. 4.14). Рованці I (поховання), Рованці II (поселення в уроч. Гнідавська Гірка) Луцького р-ну (виявив І. Бойко, розкопки Д. Павліва, В. Івановського, В. Шкоропада, ДП «Волинські старожитності») (рис. 4.15, рис. 4.16) одержано багатий археологічний матеріал, відкритий на великих площах, що свідчить про значні розміри лужицьких цвинтарів та поселень (а також про імовірність виявлення скарбів) на берегах Західного Бугу та Стиру.

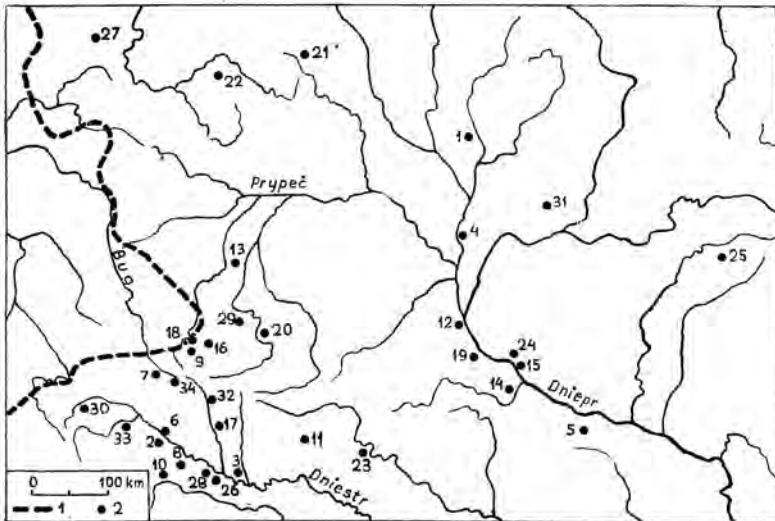

Рис. 4.13. Карта поширення бронзових виробів лужицької культури (за Я. Домбровським)

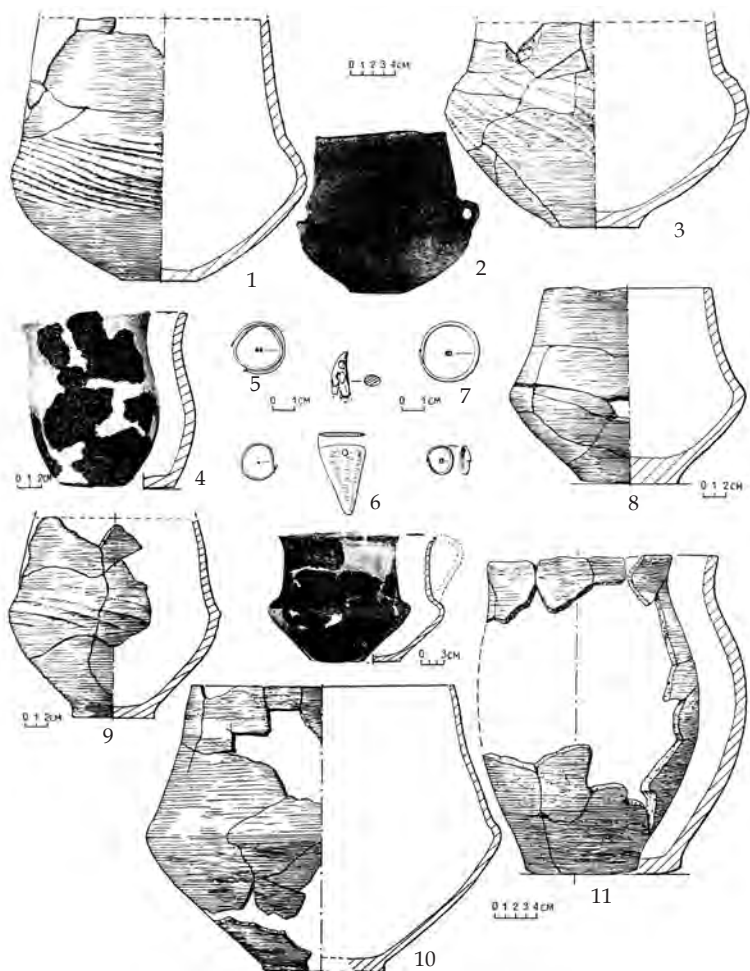

Рис. 4.14. Млинище. Знахідки з поховань (розкопки О. Цинкаловського)
(за Т. Венгжинович)

У передвоєнні роки пам'ятки лужицької культури досліджував Олександр Цинкаловський. У Володимир-Волинському р-ні ним відкрито та зафіксовано такі пункти цієї культури: 1) Амбуків – кілька урн, що походять з поховань; 2) Цуцнів – на піщаних дюнах над Західним Бугом знайдено фрагменти кераміки лужицької культури; 3) Яневичі – глиняна урна, в якій були перепалені кістки та бронзові дротики (прикраси); 4) Кречів – фрагмент кераміки лужицької культури; 5) Млинище – велике цвинтарище лужицької культури (розкопував О. Цинкаловський в 1931–1933 рр.) на піщаному березі Західного Бугу, де знайдено кілька десятків урн різного розміру, наповнених піском, попелом, дрібними кісточками, бронзовими прикрасами, трикутниками з отворами (рис. 4.14). На території цвинтарю були рештки великого вогнища діаметром 12–14 см [Cynkałowski, 1961, s. 93–94]; 6) Гаї Левятинські колишнього Дубенського повіту – в уроч. Стара Баба на піщаній дюні були фрагменти кераміки та бронзові спіралі. Крім цього, кераміку лужицької культури знайдено поблизу сіл Оржів, Городок (іл. 89) та в околицях м. Рівне, в с. Тур Ратнівського р-ну, Головно Любомльського р-ну, Киселин Іваничівського р-ну, в Горохові, в с. Бистряки Володимир-Волинського р-ну, в селах Кульчин, Коршів, Скірче Луцького р-ну, с. Ремчиць колишнього Сарненського повіту, (Нова – ?) Виживка Старовижівського р-ну, в кількох пунктах колишнього Кременецького повіту Тернопільщини. За даними О. Цинкаловського, бронзові сокири-кельти виявлено поблизу с. Бендюги Сокальського повіту, с. Привітів Луцького повіту, м. Рівне, Сілець Белзький Сокальського повіту, Соשובка на Березнівщині. Ці матеріали передано до музеїв Львова та Варшави [Cynkałowski, 1961, s. 93–96].

Західне Побужжя, зважаючи на родючі землі, і в енеоліті, і за доби бронзи було густо заселеним, а поселенська структура добре спланована. Стосунками обміну ці те-

риторії були пов'язані не лише із Шльонськом, Великопольщею, Закарпаттям, але й південним сходом, тобто Причорномор'ям. Лужицьких поселень, поховань, скарбів тут було знайдено чимало: Стжижов, Грубешов, Грудек Надбужний, Маліце, Пшеводув та ін. [Kłosińska, 2007, s. 108–110], а всього Е. Клосінська нараховує більше 1300 пунктів ЛК. Звичайно, в орбіту їх господарського та культурного життя включалося населення Західної Волині. Місця їх проживання зафіксовані О. Цинкаловським [Cynkałowski, 1961, s. 93–96].

Серед численних знахідок бронзових виробів, пов'язаних з лужицькою культурою, крім сокирок, на теренах Центральної Європи (та й України) знаходять такі прикраси для рук чи ніг, які в польській літературі називають по-різному: «нараменники», «нашийники», «обручі», «наголенники», «спіралі» (рис. 4.16; рис. 4.17: 1, 2; рис. 4.18). Як відзначав В. Блаєр, до цього часу немає спроб «цілісної класифікації цього багатого старожитнього матеріалу» [Błajer, 1990, s. 44]. Їх описували в межах певних регіонів, хронологічних періодів. Окремі з них виявлено в похованнях. Важко зробити формальну класифікацію цих виробів, яка б відображала локальні особливості (регіональні стилі), поділити на типи та варіанти. Войцех Блаєр у монографії «Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach Polskich» присвятив розділ подібним знахідкам, обравши критерієм систематизації кількість обертів «обруча», наприклад, 1,5–2 оберти або їх відсутність (суцільно округлі обручі). Також до уваги бралися перетин (округлий, сплющений, потоншений), форма кінців обруча (звужені чи ні), наявність або відсутність орнаменту. Якщо товщина виробу була незначною, вживався термін «тасьма» (стрічка) [Błajer, 1990, s. 44–45].

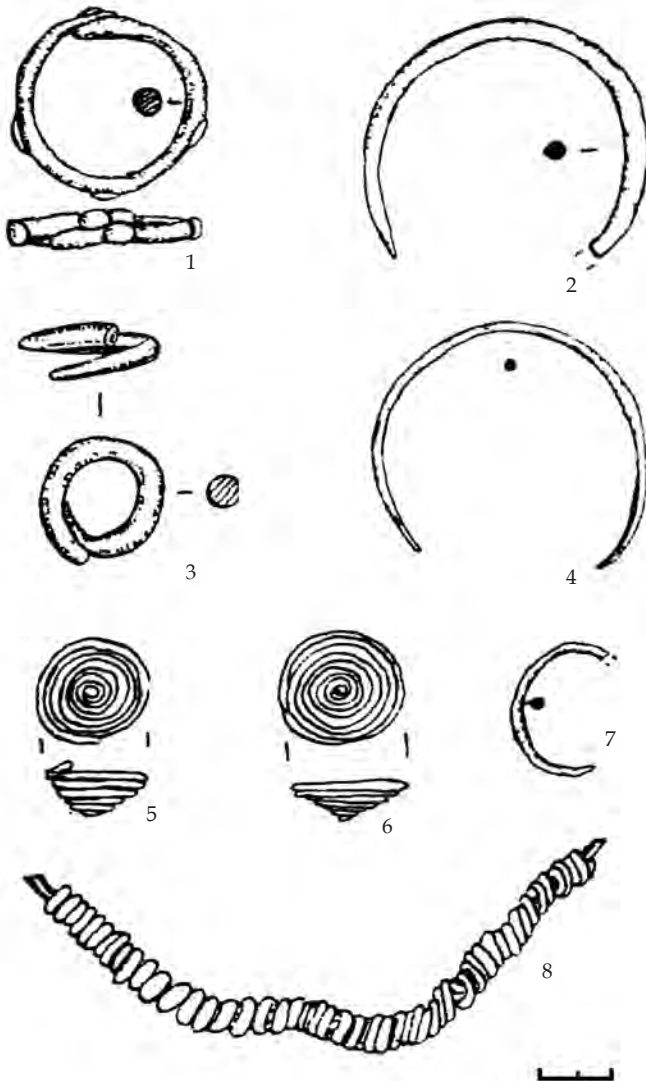

Рис. 4.15. Рованці. Металеві вироби з могильника лужицької культури (за Д. Павлівим, В. Івановським, В. Шкоропадом)

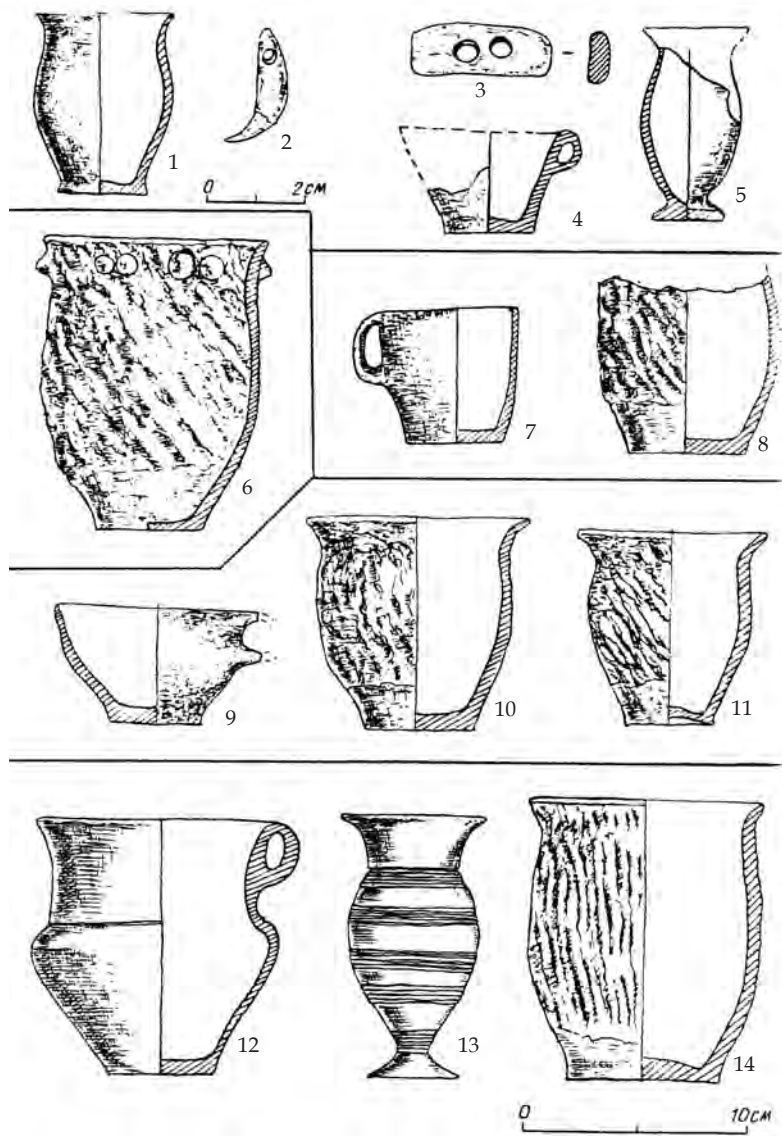

Рис. 4.16. Рованці. Інвентар поховань: 1, 3-14 – кераміка; 2,3 – кістка
(за Д. Павлівим та ін.)

Слід відзначити, що бронзових виробів лужицької культури на Волині та Волинському Поліссі відомо мало, а скарбів виявлено один – поблизу с. Новий Мосир Ковельського р-ну (іл. 74). 2014 року в середній течії р. Стохід (поблизу с. Новий Мосир) на межі Ковельського та Рожищенського р-нів виявлено скарб з двох бронзових обручів («нараменників»). Вони належать до півтораобертових. Поверхня обох прикрас частково покрита корозією, навіть іржею. Діаметр першого кільця – 12,2 см, d перетину – 1,4 см, вага – 420 г. Кінці виробу дещо звужені та заокруглені. Зовнішній бік обруча орнаментований трьома навскісними карбованими лініями, нахиленими в різні боки, між якими залишені «ромби».

Діаметр другого обруча – 12,5 см, діаметр перетину – 1,6 см, вага – 448 г. Колір виробу жовтий. Орнамент складається з потрійних навскісних карбованих ліній, розміщених у формі ромбів, які стикуються між собою вершинами.

Докладної інформації про відкриття нема. Речі передані на тимчасове зберігання до Любомльського краєзнавчого музею. Потрібно відзначити, що цим двом екземплярам прикрас прямих аналогів не виявлено. Є припущення, що вони виготовлені в карпатській зоні.

До непрямих аналогій описаним браслетам (але, не півтораобертовим, а з кінцями, що заходять один за одного) можна віднести:

1) обруч, виявлений у с. Здзідава Бярозовського р-ну Брестської обл. [Археологія і нумізматыка ..., 1993, с. 375], проте орнаментация тут дещо інша. (Окремі знахідки ЛК відомі неподалік с. Бариси Брестської обл.);

2) два лужицькі бронзові браслети знайдені поблизу с. Горбов також Брестської обл. біля р. Ясельда. Ці прикраси були на піщаних пагорбах неподалік Споровського озера, їх Ю. Кухаренко відніс до пізньолужицького типу. Зберігаються у фондах Пінського краєзнавчого музею [Кухаренко, 1961, с. 21]. Вони не є півтораобертові,

орнамент дещо відмінний. Крім того, бронзові сокири, кельти знайдено поблизу с. Камінь Кобринського р-ну та м. Пінська);

3) бронзовий нараменник ручної роботи зі скарбу, знайденого в с. Кам'янка Велика Івано-Франківської обл. Розміри виробу – 13х13 см. Датується останньою чвертю II тис. до н. е. (пізня бронза). Знахідка надійшла у фонди Львівського музею історії релігії у 1973 р. з фондів Львівського історичного музею, а до 1940 р. була у зібранні музею Любомирських [Археологічні пам'ятки..., 2013, с. 139, 81];

4) нараменник спіралеподібної форми в 1,5 витка. Краї заокруглені. Зовнішній бік оздоблений орнаментом із п'яти поперечних борозенок та хреста, утвореного двома борозенками, який періодично повторюється. Належить до комарівської культури – ? (друга половина II тис. до н. е.) доби бронзи. Нараменик виявлений в середині XIX ст. із 18 іншими бронзовими предметами у скарбі (4 викупив Любомирський). Нині виставлений у вітрині Львівського музею історії релігії і підписаний як «підколінник» (Інвентарна книга ЛМІР, Ар. 154, КН-2689).

Значну збірку цих масивних браслетів (для рук, ніг – ?) зібрано на цвинтарі Бахожи-Ходорувка (Польща) – 25 кілець діаметром 4,5-8 см. Вони були одягнені на руки небіжчиків [Gedl, 1998, s. 44]. Дещо подібні до обручів, знайдених над р. Стохід, виявлено нараменники (браслети для ніг – ?) в Сіняві Пшеворського повіту (Польща). Серед цих виробів є суцільно оздоблений обруч досить великого діаметру, з кінцями, що заходять один за одного. Менші кільця неорнаментовані.

Знавець старожитностей лужицької культури проф. Марек Гедль зазначав, що в західну Малопольщу, імовірно, мігрувала певна група людності з Верхньої Сілезії (Гірський Шльонськ – Gurny Śląsk), яка також могла впливати на лужицькі старожитності Волині. У скарбах

з того регіону виявлено оздоби («обручі»), покриті рідко розміщеними групами рисок (Antoniewicz, 1928, s. 87; Gedl, 1982, s. 21-22) [Błajer, 2001, s. 48].

Лужицька культура доби пізньої бронзи була виділена в другій половині XIX ст. Вона становила комплекс спільнот (культур): група шльонська, саксо-лужицька, бранденбурзько-любуска, гірсько-шльонсько-малопольська, лужицька Словаччини, тарнобжеська. М. Гедль зазначав, що племена цієї культури заселяли басейни Вісли, Одри, частково Лаби, Дунаю, і далі – від Західного Бугу до р. Стир. «Колискою», місцем, де початково формувалася ЛК, були, імовірно, Сілезія, землі Словаччини, Саксонії, басейн Лаби [Gedl, 1980, s. 122-123].

Достатньо добре вивчена лужицька культура на території Польщі. За даними польських дослідників, наприкінці доби бронзи (XIII ст. до н. е.) поряд з культурою полів поховань розвивалася лужицька культура. Вона охоплювала басейни Вісли, Одри, Північну Чехію, Саксонію, Лужицю, Бранденбургію, Малопольщу, частину Західної Волині – від Західного Бугу до басейну Стиру. Одна з виразних рис нового етнокультурного утворення – звичай кремації померлих та поховання їх на великих ґрунтових могильниках. Основою господарства було землеробство та скотарство. Проте загалом ця людність відзначалася схильністю до міграцій. Значні успіхи мали лужицькі майстри у виготовленні бронзових знарядь, зброї, прикрас (рис. 4.17 – рис. 4.20).

Білоруський археолог Вадзім Лакіза пише, що територія заселення лужицької культури була значною. Крім згаданих пам'яток в поліській зоні Поприп'яття, до неї входила частина Центральної та Східної Європи від р. Ельби, Шпре до р. Західний Буг (і далі до Стиру), а окремі вироби потрапляли аж до Дніпра, від Моравії, Словаччини, Чехії (басейн р. Дунай) до Балтійського моря.

Носії ЛК, крім землеробства та скотарства, займалися полюванням, рибальством, лісовими промислами. Розвинутими були ткацтво (з льону), обробіток каменю, кременю, рогу, кістки. Гончарі виробляли амфори, горщики, дзбани, черпаки, чаші, миски, сита, посуд біконічної форми. Найбільш відомим городищем цього населення було Біскупінське на території Польщі (700–400 рр. до н. е.) [Археалогія Беларусі..., 2011, с. 26].

Різні території лужицької культури відзначалися регіональними особливостями, що було наслідком їх змішаного етнічного складу населення. У її формуванні брали участь носії могилевої (зокрема, польська її частина), передлужицької, тшинецької культур. Зауважимо, що на східну частину ЛК мала значний вплив попередня тшинецька, або східнотшинецька культура, яка охоплювала раніше Волинське, Рівненське, Житомирське Полісся і проникла аж за Дніпро. Важливо підкреслити, що перший імпульс до виникнення цієї культури йшов з території Західної Словаччини та Моравії, тобто регіону могилевих культур, з якими раніше підтримувало тісні контакти населення комарівської культури Подністров'я та Волині. Крім того, на формування нового культурного явища впливала культура Піліні.

Значне етнокультурне явище – тшинецька спільність – мала також сильний вплив на лужицьку культуру в басейні Вісли, на сході Малопольщі та на Волині [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 158-159]. На ці терени як зону формування культурної «моди» поширювало вплив тарнобжеське угруповання, тісно пов'язане з закарпатськими центрами прогресу. Найпізніше носії ЛК з'явилися на північному сході Польщі – Кашубах, Мазовії. Не виключено, що з цих територій впливи сягали і на Західноволинське Полісся. До подібних міграційних або культурних (обмінних) проникнень може мати відношення скарб нараменників поблизу с. Новий Мосир

(іл. 74), а також невелика майстерня неподалік с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле), пов'язана, імовірно, з Велико-мідським родовищем міді (її розкопки розпочаті Г. Охріменко 2005 року, але об'єкт був перекопаний і знищений «чорними археологами»).

Отже, на різних територіях етнічне підґрунтя лужицької культури дещо відрізнялося, але об'єднуючим чинником були спільні елементи духовної культури, зокрема вірувань [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 156–157]. Подібність знарядь, форм та декору посуду становлять етнографічну особливість цього розвинутого на той час утворення. Характерними були вазоподібні вироби – багатобічні (з гудзоподібними виступами), гостропрофільованої форми з добре вирівняною або пролощеною поверхнею тощо (рис. 4.14; рис. 4.16).

Загалом у лужицькій культурі виділяють два періоди – ранній та пізній. Для кераміки першого притаманний «гудзуватий» посуд – з виступами-«гудзами» в середній частині тулуба, які раніше бачимо на комарівських посудинах. Серед кераміки пізнішого періоду є біконічні вироби, орнаментовані навскісними канелюрами.

Успіхи в господарстві та інші фактори сприяли зростанню кількості населення, збільшенню освоєних територій. Поява укріплень, як Біскупін у Польщі, можливо, є свідченням військових сутичок між окремими племенами. Фіксуються і вторгнення кочівників з північного Причорномор'я – кіммерійців [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 159].

Стада цієї людності склалися з ВРХ, свиней, овець, кіз, коней. Розорювані землі засівали пшеницею, просом, ячменем, житом, вівсом, льоном, ріпаком для олії тощо. Для збору врожаю використовували бронзові серпи (іл. 64), хоча на Волині переважали крем'яні жниварські знаряддя.

Господарча діяльність лужичан Західного Надбужжя зосереджувалася на гончарстві, ткацтві, прядінні, виробництві одягу, обміні, металургії [Kłosińska, 2007, s. 116–118]. Про останнє свідчать, зокрема, й знахідки керамічних сопел, бронзових виробів, скарбів (рис. 4.17 – рис. 4.20). Лужицька людність Волині взаємодіяла з висоцькою культурою місцевого походження – про це писали у своїх працях львівські археологи Л. Крушельницька [Крушельницька, 1985], М. Бандрівський [Бандрівський, 1993], Д. Павлів [Павлів, 2006, с. 154–165].

Великі поселення, городища були племінними центрами, місцями обміну товарами, де виконувалися релігійні обряди. На поселеннях зводилися дерев'яні стовпо-ві споруди площею близь 25 м², не виключено, в зруб.

Значна кількість виробів з бронзи надходила з Семиграддя, південної Словаччини, східних Альп, східної Тюрингії. Прикраси вироблялися на місці (іл. 74, іл. 77: 1, 2). Для виготовлення металевих виробів використовували матриці з м'якого каменю або глини. В останньому випадку форма майбутнього предмета робилася з воску, потім обліплювалася глиною і обпалювалася вогнем, в результаті цього глина ставала твердою. У порожнину заливалася розтоплена мідь чи бронза.

Мідні руди добували в Нижній Сілезії (Легніца, Злотория). Поблизу Олкуша добували олово. Золоті вироби надходили із Словаччини, Семиграддя. На теренах Польщі добувалася сіль (Велічка, Бохня), у Прикарпатті також. Все це створювало умови для обміну. Відома польська дослідниця Ельжбета Малгожата Клосінська в статті «Południowo-wschodnie rubieże Lubelszczyzny w czasach kultury łużyckiej i pomorskiej» наводить чимало подробиць стосовно сусідньої з Волинню Люблінщини в період лужицької культури. Зокрема, на її думку, предметами обміну жителів басейну Західного Бугу, крім металевих виробів, були сіль, бурштин, шкіри, мед, віск та ін. [Kłosińska, 2007, s. 107].

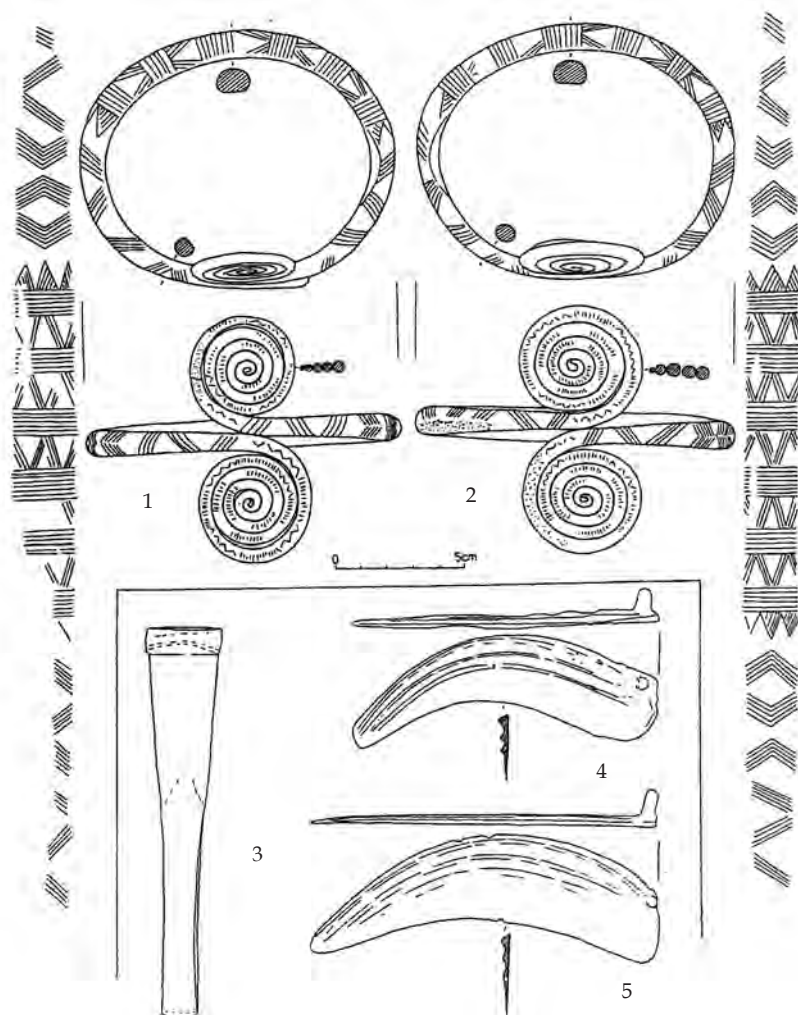

Рис. 4.17. Вироби лужицької культури. Мілослав, воєводство Познанське, Польща: 1-2 – браслети; 3 – долото; 4-5 – серпи (за В. Блаером, 1999)

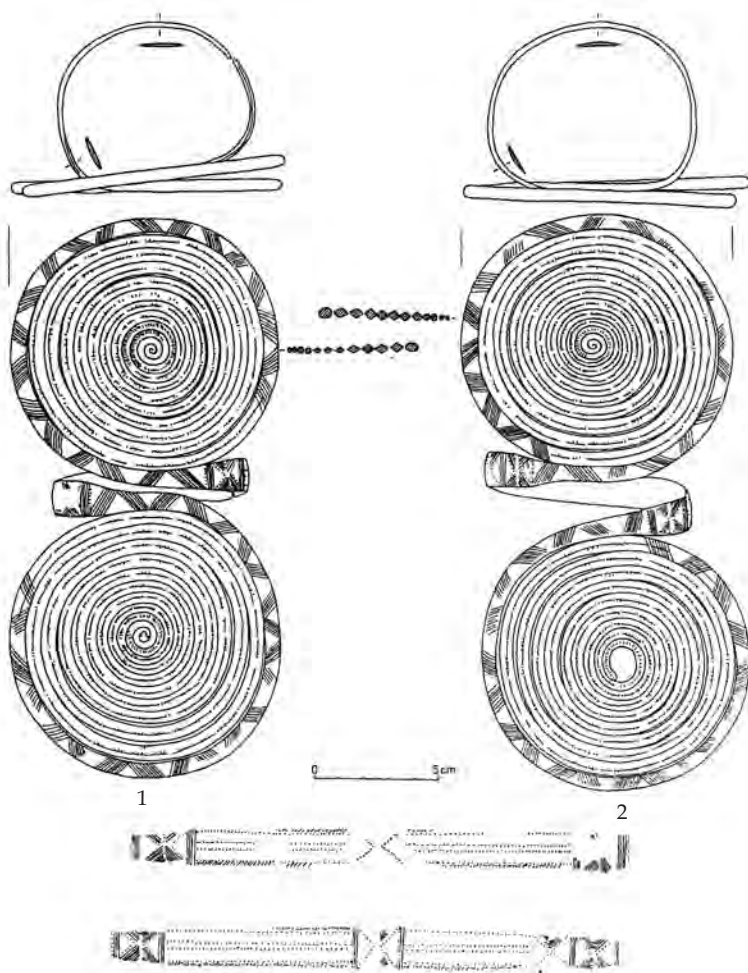

Рис. 4.18. Браслети лужицької культури з Молдавіна, воєводство Ще-
цінське (Польща) (за В.Блаером, 1999).

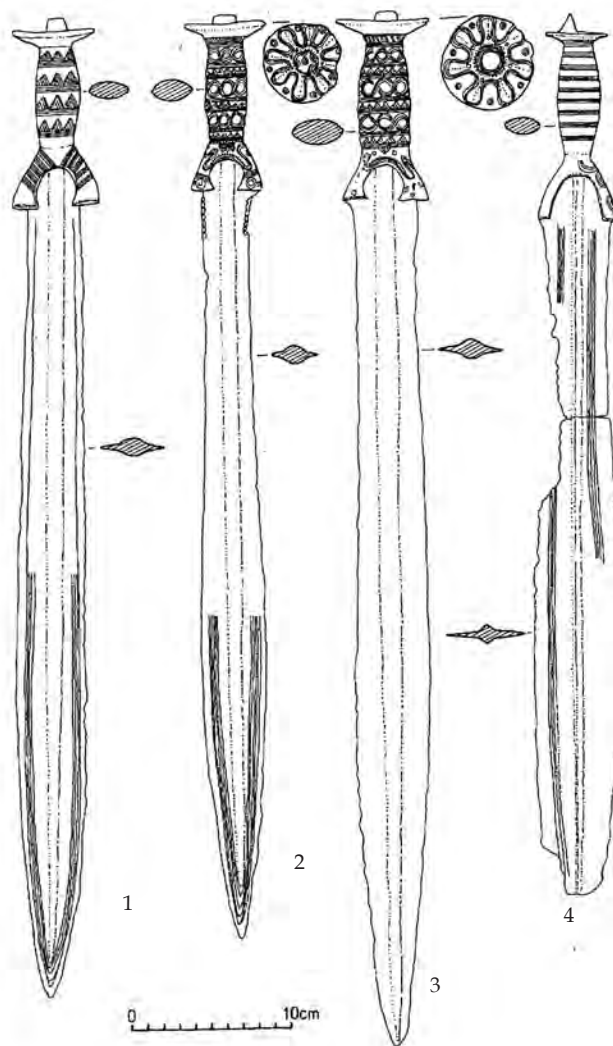

Рис. 4.19. Скарб мечів з Негрова доби пізньої бронзи (Закарпаття, Україна) (за Й. Кобалем, 1997)

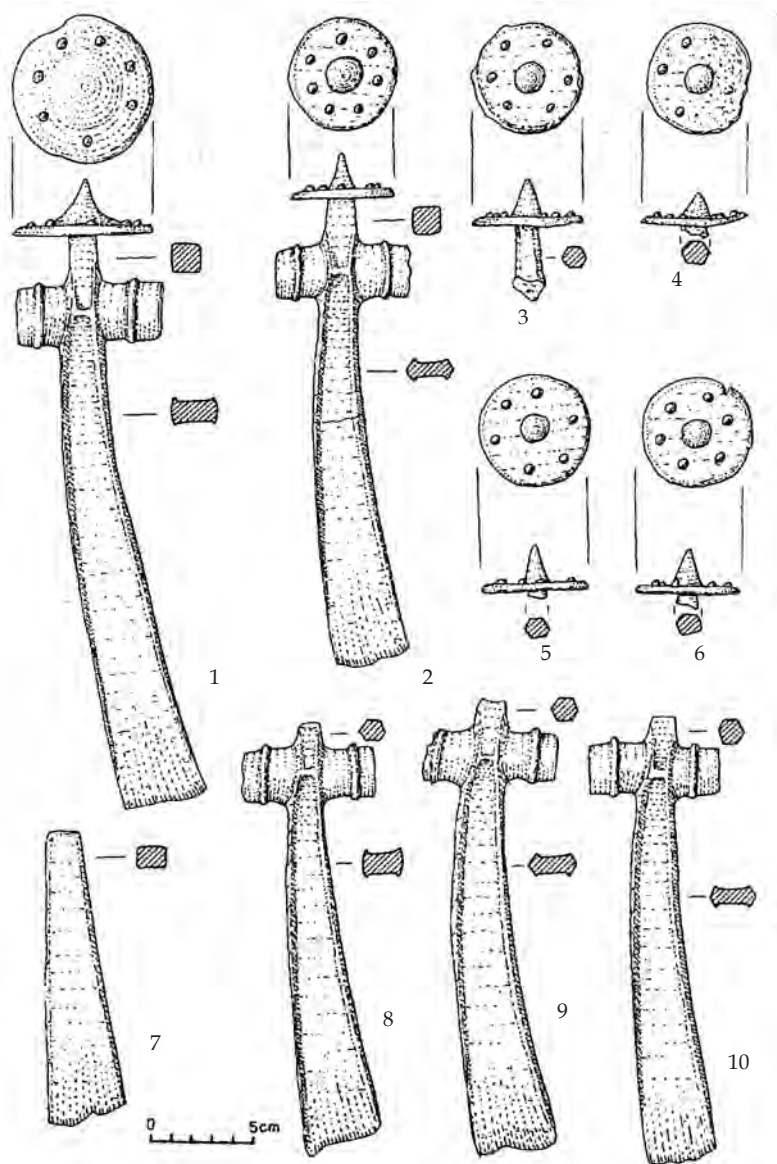

Рис. 4.20. Скарб чеканів з щитоподібним обухом з Квасови (Закарпаття, Україна) доби пізньої бронзи (за Й. Кобалем, 1997)

Рід міг контролювати площу приблизно 20-30 км² з лісів, полів, пасовищ, а складався із 100-150 осіб. Плем'я могло об'єднувати 30-40 родів.

У похованнях лужицької культури зрідка трапляються багаті дарунки, що могли належати родоплемінній знаті. Їм, імовірно, належали і скарби. На площі поховань знаходять глиняні фігурки птахів, керамічні калатальця – з кульками всередині, пов'язані з обрядами та віруваннями. На окремих посудинах є зображення сонця, хреста [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 160-162], навіть квітки (Рованці). Деяким територіальним групам лужицької культури був властивий біритуалізм. На північному заході їх ойкумени практикувалося зведення курганів, а поховання супроводжувалися багатими дарунками, у т. ч. металевими прикрасами.

Отже, лужицька культура була значним етнокультурним утворенням Центральної та частково Східної Європи кінця доби бронзи. Її високий економічний та культурний розвиток мав помітний вплив на синхронні та пізніші спільноти – висоцьку, білогрудівську, милоградську та інші культури, які так само формувалися на підґрунті тшинецько-комарівського населення. Важливі дослідження щодо вивчення спадщини ЛК на Волині провів у довоєнні роки О. Цинкаловський, уродовж останніх десятиліть – Л. Крушельницька, Д. Павлів, працівники ДП «Волинські старожитності». Знахідка скарбу бронзових нараменників з околиць с. Новий Мосир свідчить про, ймовірно, інтенсивні зв'язки волинської групи ЛК з іншими культурними осередками цієї розвинутої культурно-історичної спільноти.

Література

1. Археологія Беларусі : энцыклапедыя : ў 2 т. – Мінск : «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 2011. – Т. 2. – 461 с.
2. Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск : «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1993. – 375 с.
3. Археологічні пам'ятки Львівського музею історії релігії. Каталог / упор. В. Артюх. – Львів, 2013.
4. Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті / М. Бандрівський // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті – К. : Наук. думка, 1993. – С. 134-142.
5. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья / Ю. В. Кухаренко // Археология СССР: свод археологических источников / под ред. Б. А. Рыбакова – М., 1961. – Вып. Д 1-29. – 69 с.
6. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи / Л. І. Крушельницька. – К. : Наук. думка, 1985. – 161 с.
7. Павлів Д. Пам'ятки кінця доби бронзи – початку ранньозалізної доби із с. Ульвівок на Сокальщині / Д. Павлів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 154-165.
8. Błajer W. Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach Polskich / W. Błajer. – Kraków : Księgarnia akademicka, 2001. – 427 s.
9. Błajer W. Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach Polskich / W. Błajer; Zakład narodowy im. Ossolińskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Wyd-wo PAN, 1990. – 300 s.
10. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Poleśia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – 271 s.

11. Gedl M. Epoka brązu i i wczesna epoka żelaza w Europie / M. Gedl. – Kraków : Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1980. – 333 s.
12. Gedl M. Młodsza epoka brązu we wschodniej części Polskich Karpat / M. Gedl. – Kraków : Oficyna Crakowia, 1998. – 299 s.
13. Kłosińska E. M. Południowo-wschodnie rubieże Lubelszczyzny w czasach kultury łużyckiej i pomorskiej / E. M. Kłosińska // Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny. – Lublin : Wyd-wo Gaudium, 2007. – S. 107–132.
14. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – T. 1. – 382 s.

ПІСЛЯСЛОВО

Тема озброєння, стратифікації суспільства, мілітарної ситуації в завершальний період первісності, складних етнокультурних стосунків є багатоплановою. І не лише тому, що за доби бронзи (зокрема на Західній Волині та Поліссі), змінюючи одна одну або синхронно співіснуючи на історичній арені, виступають більше десяти археологічних культур: пізнє Трипілля, невеликі групи культури лійчастого посуду, шнурової кераміки (у т. ч. середньодніпровської), кулястих амфор; епішнурові (межановицька, городоцько-здовбицька, стжижовська); в пізньому періоді тшинецька, комарівська, Ноуа, лужицька. Додамо до цього списку південних мігрантів номадичного типу – ямно-катакомбну, бабинську (багатоваликову). Усі з названих культур та менших спільнот мали оригінальну історію, еволюцію власного поступу, більш монолітний або поліетнічний склад населення з певними особливостями субстрату, походили з різних природних зон тогочасної Європи, Азії. І серед окремих з них або в середовищі кількох сусідніх склалися оптимальні системи взаємодії. Наприклад, в епішнуровий період контактували між собою носії кулястих амфор, межановицької, городоцько-здовбицької, ямної, катакомбної, багатоваликової культур, а в пізній період – тшинецької, комарівської, Ноуа, частково білогрудівської. Названі етнокультурні спільноти перебували на Волині та Волинському Поліссі протягом двох тисячоліть – III–II тис. до н. е. Для вивчення згаданої теми необхідне докладне опрацювання менших, але важливих питань, зокрема природних умов, особливостей сировинної бази; палеометалеве, крем'яне виробництво та їх роль у господарстві; обробка металу – з підпитаннями про джерела надходження си-

ровини, зброї, прикрас. Особливо важливий збір даних про різноманітні елітні вироби.

Проблеми мілітарій потребують подальших студій, з'ясування особливостей різних видів зброї носіїв кожної з культур з нанесенням їх на карту. Актуальною залишається тема елітних поховань, некрополів. Важливо з'ясувати територіальні структури тодішніх громад, зв'язки соціумів у рамках регіонів. Встановлення імовірних центрів (великих поселень) поряд із меншими, оточеними сезонними або постійними хуторами. Хоча і тут можлива множина варіантів у зв'язку з періодами аридизації або номадичним чи близькими до них типами господарювання. Усе ж здається імовірним активне перетікання інформації між різними етнічними групами населення, так само, як і обмін сировиною, виробами. Не виключена узгодженість дій у межах певних родів, племен, культурно-історичних спільностей.

Інший значний блок проблем – реєстр пам'яток за культурами з поділом на типи поселень: значні (центри), менші, тимчасові, – та поховань (особливо елітних). На часі каталогізація зброї, елітних виробів, прикрас із з'ясуванням імовірних джерел надходження. Отже, попереду, як мінімум, досить довготривалий процес пошуків та відкриттів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- **БК (КБК)** – бабинська культура (культура багатоваликівської кераміки)
- **ВЛК** – волино-люблінська культура
- **ГЗК** – городоцька-здовбицька культура
- **КК** – катакомбна культура
- **ККА** – культура кулястих амфор
- **КК** – комарівська культура
- **КЛП** – культура лійчастого посуду
- **КН** – культура Ноуа
- **КШК** – культури шнурової кераміки
- **ЛК** – лужицька культура
- **МК** – межановицька культура
- **ПТК** – пізньотрипільська культура
- **СДК** – середньодніпровська культура
- **СК** – стжижовська культура
- **ТКК** – тшинецько-комарівська культура
- **УК** – унетицька культура
- **ЯК** – ямна культура

ДОДАТКИ

ІЛЮСТРАЦІЇ

Реконструкція кельта

Ил. 1. Керносівський ідол

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

3

4

5

Іл. 2. Федорівський ідол Полтавського краєзнавчого музею: 1-2 – лицьова та зворотна сторони; 3-5 – фрагменти (за А. Супрунєнком)

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

Л. 3. Кургани доби бронзи (?). Фото
Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

Іл. 4. Пам'ятки доби бронзи: 1 – острів Байда, на якому виявлено фортецю каткомбної культури (за матеріалами інтернет-ресурсу); 2 – курган біля с. Колодіїв неподалік м. Калуша (Подністров'я). Фото Яна Махніка

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

Іл. 5. Зображення колісниць на камені:
1 – рельєф Рамзеса II, Абу-Сімбел; 2 – Кам'яна
Могила

ІЛЮСТРАЦІЇ

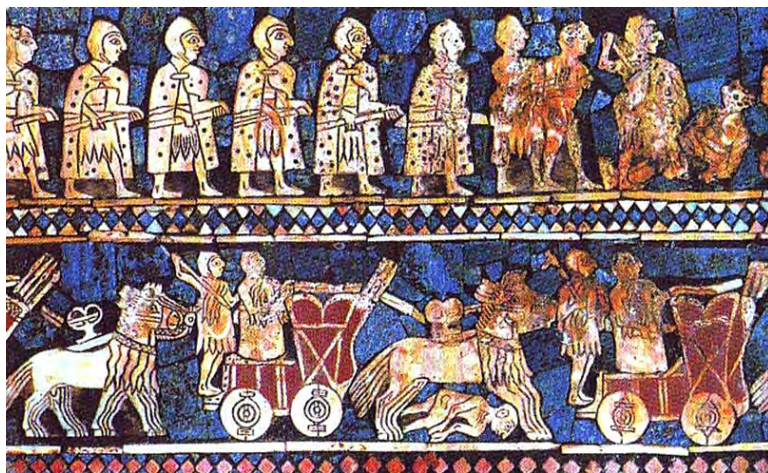
1

2

Іл. 6. Вози доби бронзи: 1 – віз ямно-катакомбної культури, кінець III – поч. II тис. до н.е.; 2 – бронзовий позолочений культовий віз з Трундгольм в Данії

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 7. Колісниця III тис. до н.е. Штандарт
із Ура. Фрагмент

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 8. Зображення колісниці фараона Тутанхамона. Фрагмент

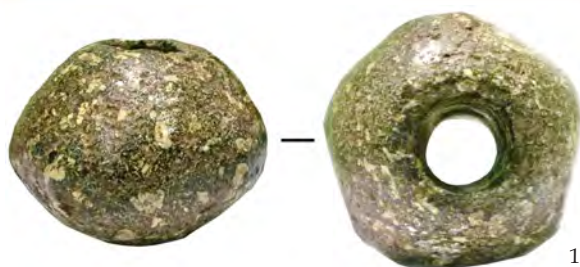

Л. 9. Бронзова статуетка Афін Паллади на колісниці з Ратнівського р-ну Волинської обл.

Іл. 10. Кам'яні навершья булав енеолітудоби бронзи: 1 – с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл.; 2 – с. Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; 3 – с. Мишанець Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Любомльського краєзнавчого музею); 4 – с. Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

3

4

Іл. 11. Кам'яні наверхи булав енеоліту – доби бронзи: 1 – місцезнаходження невідоме; 2 – Краснодарський край; 3 – с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; 4 – с. Мишанець Любомльського р-ну Волинської обл.

ІЛЮСТРАЦІЇ

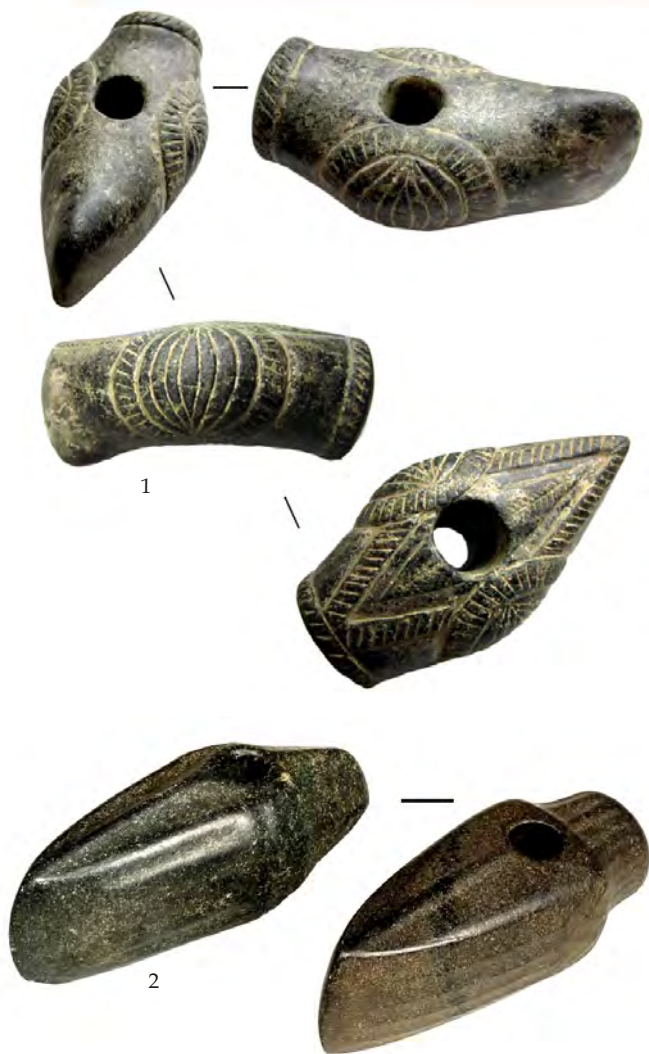
Іл. 12. Кам'яні сокири доби бронзи. Фото
І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Ил. 13. Кам'яні сокири катакомбної культурно-історичної спільності. Інтернет-ресурс.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 14. Кам'яні сокири катакомбної культурно-історичної спільності. Інтернет-ресурс.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Ил. 15. Кам'яні сокири доби бронзи із Західної Волині. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 16. Кам'яні сокири доби бронзи із Західної Волині. Фото І. Маркуса

Ил. 17. Кам'яні човноподібні сокири доби бронзи із Західної Волині: 1 – с. Підгайці Луцького р-ну (фонди ВКМ); 2 – с. Хорів Острозького р-ну Рівненської обл. (фонди ОДІКЗ); 3 – с. Буків Луцького р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 18. Кам'яні сокири доби бронзи із Західної Волині. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 19. Кам'яні сокири доби бронзи із Західної Волині. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 20. Кам'яні сокири доби бронзи: 1 – с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл.; 2 – с. Малий Окорськ Локачинського р-ну Волинської обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 21. Кам'яні сокири доби бронзи при-
понтійських зразків: 1 – с. Жорнище Ківер-
цівського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ);
2 – м. Корець Рівненської обл. (фонди РОКМ);
3 – смт Торчин Волинської обл. (фонди ТІМ);
4 – с. Мельниця Сарненського р-ну Рівнен-
ської обл. (фонди РОКМ). Фото І. Маркуса,
Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 22. Кам'яні сокири доби бронзи: 1 – міс-
цезнаходження невідоме; 2 – с. Капулівка Ні-
копольського р-ну Дніпропетровської обл.;
3 – сокира кабардино-п'ятигорського типу.
Інтернет-ресурс

Іл. 23. Кам'яні сокири доби бронзи: 1 – Вінницька обл. Інтернет-ресурс; 2 – околиці м. Луцька (фонди Волинського краєзнавчого музею). Фото Г. Охріменка

Іл. 24. Кам'яні свердлені сокири доби бронзи з Причорномор'я. Інтернет-ресурс

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

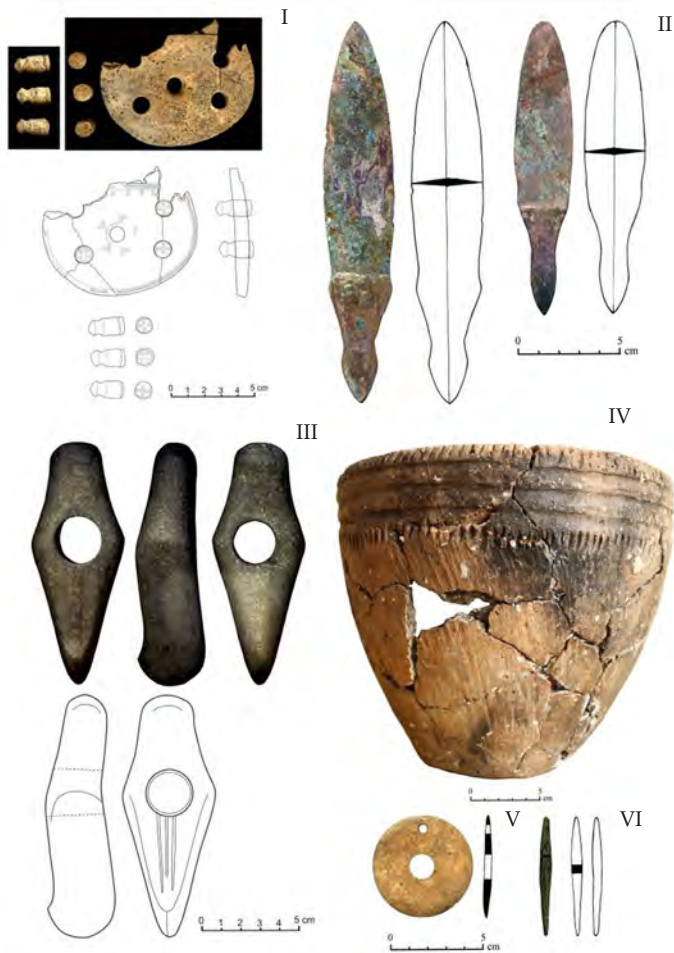
2

3

Ил. 25. Кам'яні свердлені сокири: 1, 2 – Херсонська обл.; 3 – місцезнаходження невідоме.
Інтернет-ресурс

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 26. Матеріали розкопок курганної групи 1 поблизу с. Рождествено Воронежської обл. (РФ): I - кістяний псалій; II - бронзові кинджали; III - кам'яна сокира; IV - глиняний посуд; V - кістяна пряжка; VI - мідне шило.
Інтернет-ресурс

ІЛЮСТРАЦІЇ

Ил. 27. Крем'яні дротики доби бронзи: 1 – місцезнаходження невідоме; 2, 3 – Дубно; 4 – Здолбунів Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 28. Крем'яні вироби доби бронзи із Західної Волині та Полісся. Фото Г. Охріменка

Іл. 29. Крем'яні вироби доби бронзи. Наконечники списів та кинджали із Західної Волині. Фото Г. Охріменка, О. Кричевського

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 30. Крем'яні наконечники списів доби бронзи із Західної Волині та Полісся. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

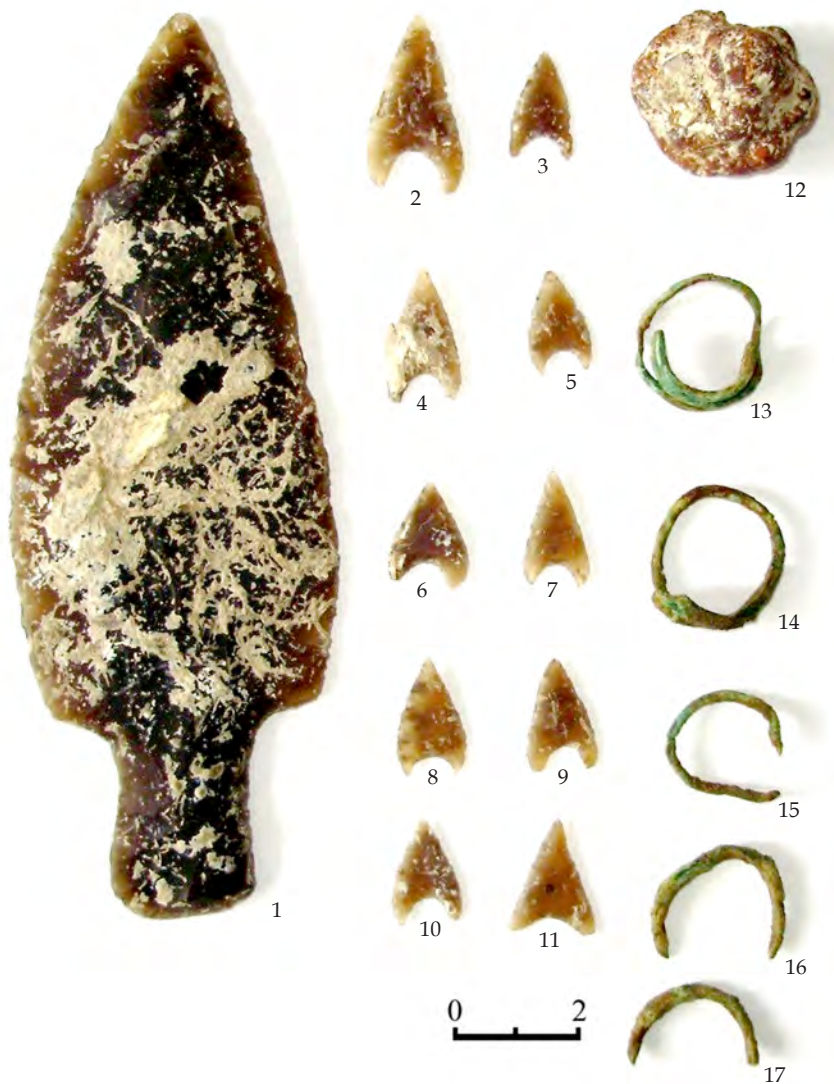

Іл. 31. Наконечники стріл, списів, дротиків із Західної Волині та Полісся. Фото І. Маркуса

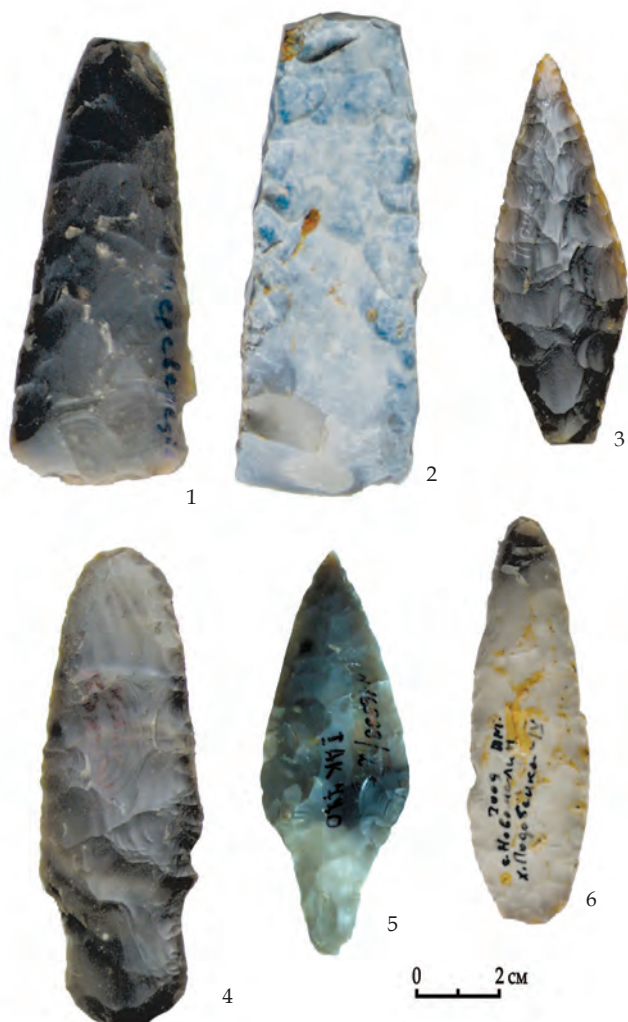

Іл. 32. Крем'яні вироби доби бронзи із Західної Волині та Полісся. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 33. Крем'яні вироби доби бронзи. Інвентар з поховання № 2 у Хрінниках Демидівського р-ну Рівненської обл. Фото В. Ткача

Лл. 34. Крем'яні вироби доби бронзи:
1, 2 – сокири; 3, 5 – наконечники дротиків; 4,
6 – ножі. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

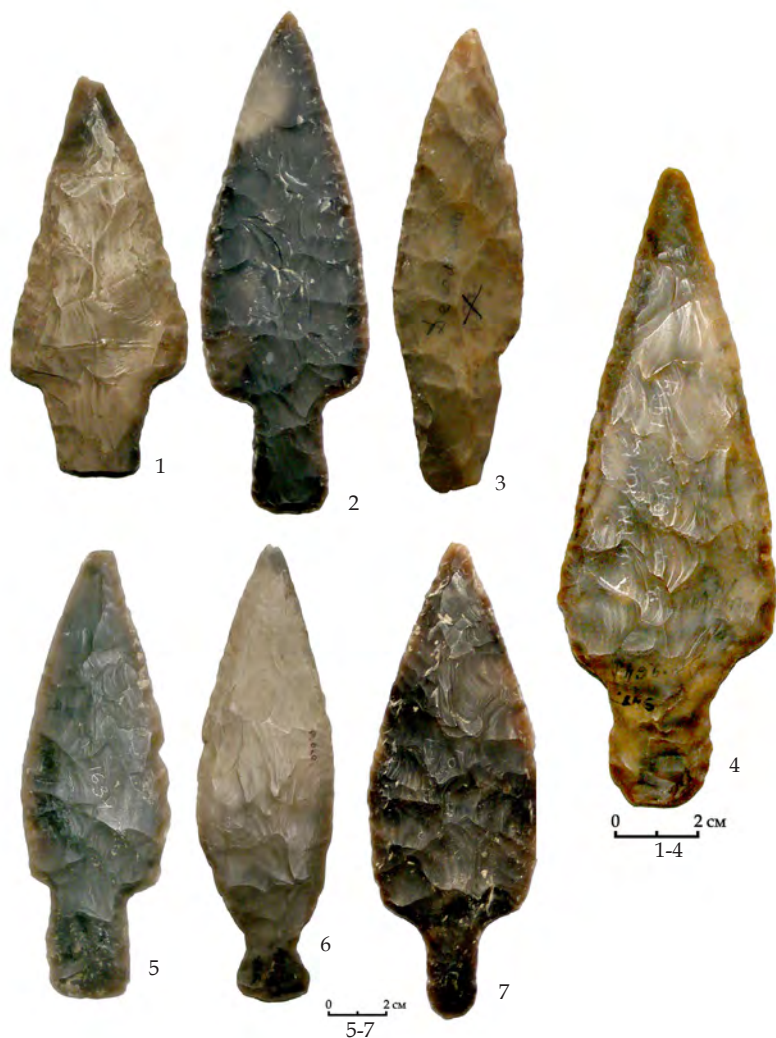
Л. 35. Крем'яні вироби доби бронзи. Фото
Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 36. Наконечники списів, дротиків, кинджали із Західної Волині та Полісся. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 37. Наконечники списів, дротиків, кинджали із Західної Волині та Полісся. Фото О. Кричевського, В. Савицького

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 38. Наконечники списів, дротиків, кинджали із Західної Волині та Полісся. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 39. Крем'яні вироби пізньотрипільської культури, лійчастого посуду з Волині: 1 – м. Луцьк (фонди ВКМ); 2 – с. Сільце Ковельського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 3 – м. Степань Рівненської обл. (фонди РОКМ); 4 – м. Володимир-Волинський (фонди ВІМ). Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 40. Крем'яні сокири культури кулястих амфор: 1 – Острозький район Рівненської обл. (фонди ОДІКЗ); 2 – с. Згорани Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 3 – с. Піски Бродівського р-ну Львівської обл. (фонди БІКМ); 4 – с. Нудиче Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 5 – с. Шнирів Бродівського р-ну Львівської обл. (фонди БІКМ); 6 – с. Коршів Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (фонди ВКМ). Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

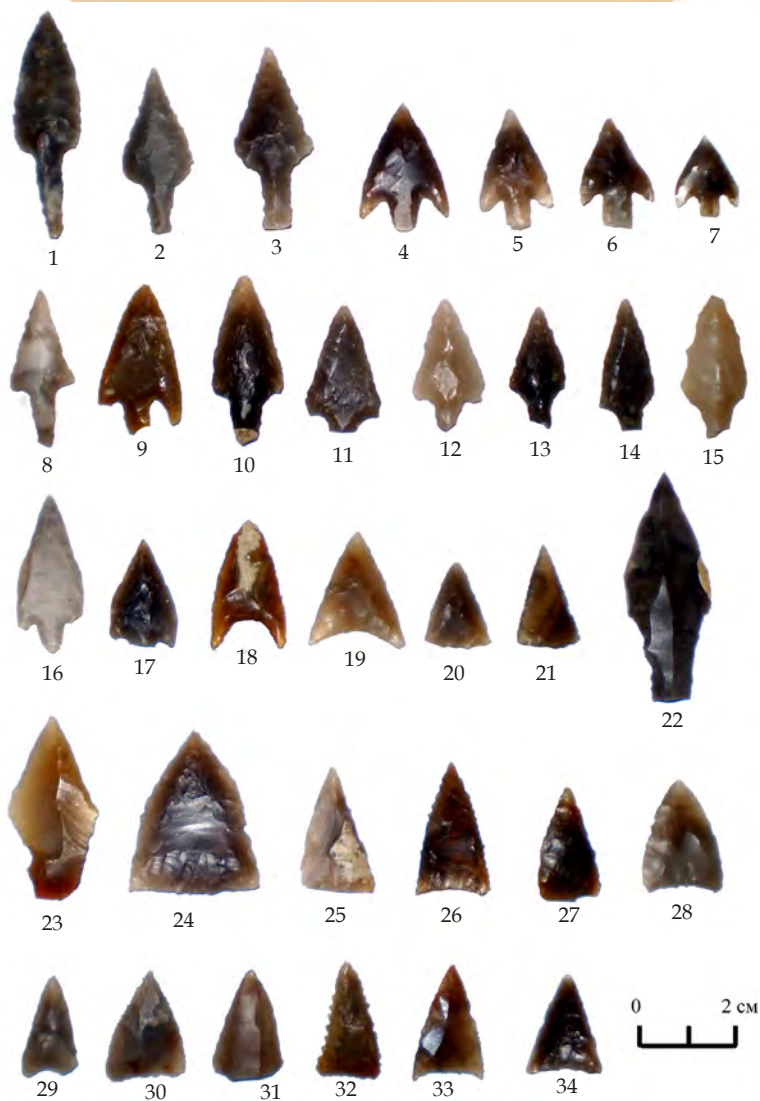

Іл. 41. Крем'яні сокири доби бронзи. Знахідки з Волині. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 42. Крем'яні вироби доби бронзи: 1, 2,
3 – реконструкція знарядь

Іл. 43. Крем'яні наконечники до стріл доби бронзи та раннього заліза, с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл. Фото І. Котля

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 44. Крем'яні наконечники до стріл
доби бронзи та раннього заліза. Волинська обл.
Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 45. Кельти: 1 – с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну; 2 – Іскра Рівненського р-ну Рівненської обл.; 3 – м. Рівне; 4 – с. Гнилички Підволочиського р-ну Тернопільської обл.; 5 – Луцький р-н Волинської обл. Фото І. Маркуса

Ил. 46. Сокири-кельти із Західної Волині: 1 – м.Корець Рівненської обл. (фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею); 2 – с. Луків Турійського р-ну; 3 – Луцький р-н (фонди Волинського краєзнавчого музею); 4, 5 – с. Вишків Луцького р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 47. Волинська обл. Бронзова сокира.
Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 48. Металеві вироби доби бронзи: 1 – сокира, Чернігівська обл.; 2 – кинджал, місце знаходження невідоме; 3 – бронзовий кинджал с. Борисівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. Інтернет-ресурс

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

3

Іл. 49. Сокири доби бронзи: с. Ліски
Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

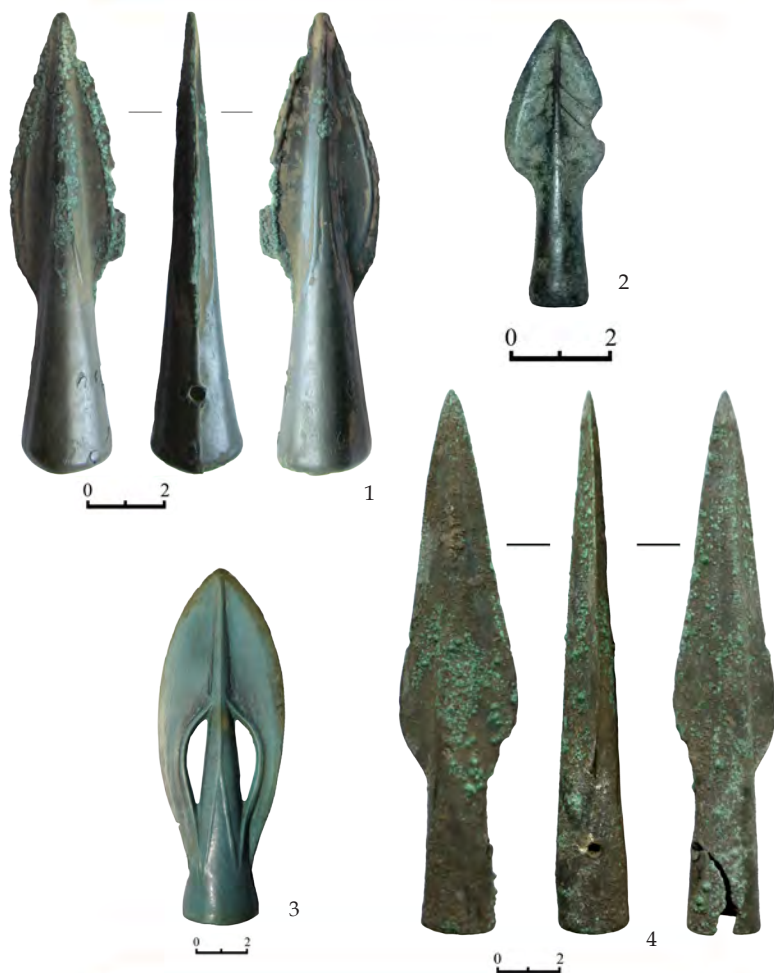

Іл. 50. Бронзові сокири доби бронзи: 1 – Смолигів Луцького р-ну; 2 – Малинівка Рожищенського р-ну; 3 – Горохівський р-н; 4 – Житнівка Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

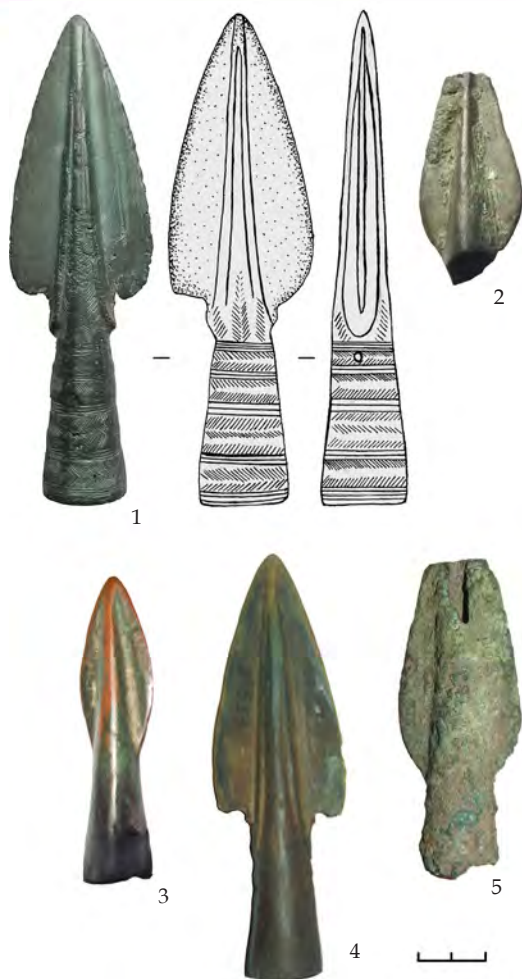
Іл. 51. Бронзові ножі та кинджали кінця II тис. до н.е.: 1 – с. Пересопниця Рівненського р-ну; 2 – Луцький р-н (фонди ВКМ); 3 – м. Володимир-Волинський р-н (фонди ВІМ); 4 – с. Вікторіяни Луцького р-ну (фонди ВКМ); 5 – с. Скірче Горохівського р-ну; 6 – с. Залісці Рожищенського р-ну Волинської обл.; 7 – с. Яловичі Млинівського р-ну Рівненської обл.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 52. Бронзові наконечники списів кінця II тис. до н.е.: 1 – Турійський р-н Волинської обл.; 2 – зрубна культура, Нижній Дон, Ростовська обл. (Інтернет-ресурс); 3 – білозерська культура, Україна (Інтернет-ресурс); 4 – Локачинський р-н Волинської обл. Фото В. Знайди, Г. Охріменка та ін.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Ил. 53. Наконечники списів пізньої доби бронзи: 1 – с. Піддубці Луцького р-ну; 2 – с. Боратин Луцького р-ну; 3 – Острозький р-н Рівненської обл.; 4 – Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛКМ); 5 – Горохівський р-н Волинської обл. Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

Іл. 54. Металеві вироби пізньої бронзи:
 1 – наконечник списа сабатинівського типу з с. Мильча Дубенського р-ну Рівненської обл.; 2 – бронзовий наконечник списа із кургану біля Нетішина Хмельницької обл. (за С.Березанською, В.Самолуком); 3 – бронзовий кинджал білогрудівського типу з с. Новостав Горохівського р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

Іл. 55. Бронзові сокири з розширеними краями II тис. до н.е.: 1 – м. Володимир-Волинський (фонди ВІМ); 2 – с. Яревище Старовижівського р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 56. Сокири з розширеними кrayами Волині: 1 – м. Володимир-Волинський (фонди ВІМ); 2 – с. Роговичі Локачинського р-ну Волинської обл.; 3 – с. Дуліби Турійського р-ну Волинської обл.; 4 – м. Нововолинськ Волинської обл. (фонди ВКМ); 5 – Волинське Полісся; 6 – Володимир-Волинський р-н Волинської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 57. Бронзові плоскі сокири з розширеними краями, ранній варіант зунетицького типу: 1, 2 – місцезнаходження невідоме; 3 – Рівненська обл.; 4 – Волинська обл. (1, 2, 3 – за Г. Козименком, В. Клочком)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 58. Бронзові плоскі сокири з розширеними кряями II тис. до н.е. Волинська обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 59. Бронзові сокири з розширеними
краями: 1, 3 – місцезнаходження невідоме; 2 –
с. Подояни Гоцанського р-ну Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка

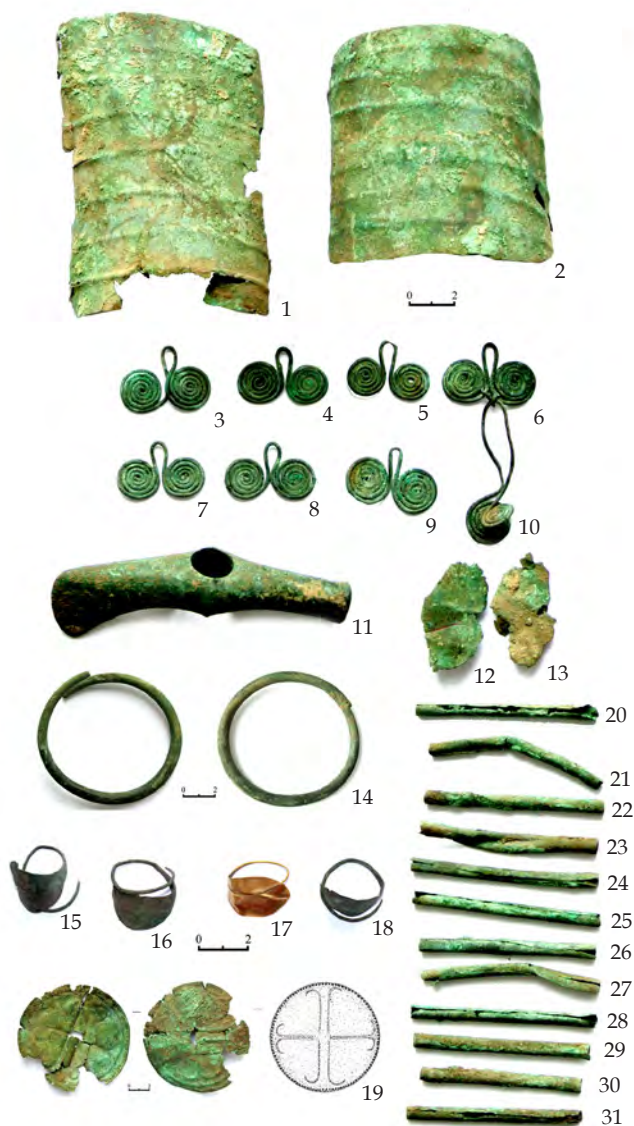
Іл. 60. Бронзові сокири з розширеними краями унетицького типу, тишинецька культура: 1 – місце знаходження невідоме; 2, 3 – Волинська обл. (за Г. Козименком)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 61. Бронзові плоскі сокири з розширеними кряями доби бронзи: 1 – с. Горбів Гоцанського р-ну Рівненської обл. (фонди РОКМ); 2 – с. Метельно Ківерцівського р-ну Волинської обл.; 3 – м. Нововолинськ; 4 – Володимир-Волинський р-н; 5 – с. Гаразджа Луцького р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 62. с. Смородва Млинівського р-ну Рівненської обл. Скарб виробів середньої доби бронзи. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 63. Скарб бронзових виробів пізньої доби бронзи (Польща)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 64. Західна Волинь. Скарб серпів лужицької культури. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 65. Скарб бронзових виробів із Закарпаття

Лл. 66. Скарб доби пізньої бронзи з Рівненської обл. Середня течія р. Стубли. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 67. Скарб бронзових виробів культури Ноа, знайдений біля м. Кам'янка-Бузька Львівської обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

0 2 cm

2

3

Л. 68. Бронзові кельти кінця II тис. до н.е.
Випадкові знахідки

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

Ил. 69. Скарби доби бронзи з території
Польщі

Лл. 70. Бородинський скарб. Перша половина II тис. до н.е. Відкрито 1912 р. біля с. Бородино, що поблизу м. Білгорода-Дністровського

Ил. 71. Михалківський скарб

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 72. Скарб бронзових сережок. м. Ново-
волинськ Волинської обл. Випадкова знахідка.
Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 73. Сережки доби бронзи: 1 – скарб с. Смородва Млинівського р-ну Рівненської обл.; 2 – скарб з м. Нововолинська Волинської обл.; 3 – золота сережка з м. Нововолинська Волинської обл.; 4 – золота сережка з Сокальського р-ну Львівської обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

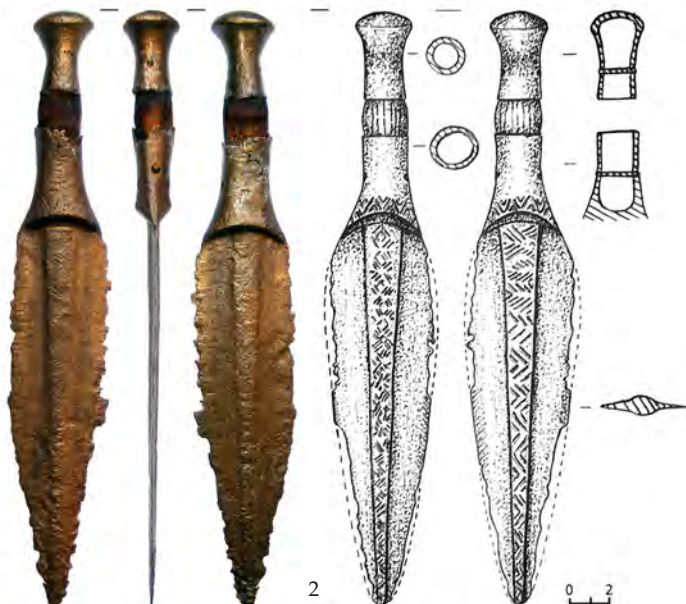

Ил. 74. Бронзові прикраси лужицької культури, знайдені біля с. Новий Мосир Ковельського р-ну Волинської обл. Фото Г. Охріменка

Лл. 75. Металеві вироби з курганного могильника в с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. (фонди Дубенського ДІКЗ та Археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка) (за І. Маркусом)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 76. Зброя з елітних поховань с. Іванія
Дубенського р-ну Рівненської обл. (за І. Сवेश-
ніковим). Фото І. Маркуса

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 77. Прикраси доби пізньої бронзи: 1, 2 – браслети лужицької культури; 3, 4 – “верболисті підвіски” зі скарбу (?) с. Бужковичі Іваничівського р-ну Волинської обл. (за О. Остапюком)

Іл. 78. Прикраси східнотисянської культури (фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею) (за І. Маркусом)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Л. 79. с. Городіївка Вінницької обл. Мо-
гильник. Бронзові та золоті прикраси:
1, 3 – анклети; 2, 4 – “шумові” браслети;
5–9 – бронзові та золоті прикраси

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 80. с. Городіївка Вінницької обл. Могильник. Персні та кільця доби бронзи із золота

1

2

Л. 81. с. Городіївка Вінницької обл. Мо-
гильник. Буштинові намиста доби бронзи

Іл. 82. с. Городіївка Вінницької обл. Мо-
гильник. Предмети із бронзи: 1, 2 – вістря
стріл; 3, 4 – шпильки; 5, 6 – диски

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

3

4

5

Іл. 83. Кераміка доби бронзи: 1, 2, 4 – каткомбна культура; 3 – зрубна культура; 5 – культура кулястих амфор. Волинська обл. Інтернет-ресурс

Іл. 84. Кераміка комарівської культури:
1 – с. Вельбівно Острозького р-ну Рівненської
обл.; 2 – с. Дорогоща поблизу м. Нетішина
Хмельницької обл. Фото Г. Охріменка

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

0 2

2

0 2

Іл. 85. Кераміка тишинецько-комарівської культури. Нетішин Хмельницької обл. Фото Яна Романішина

1

2

3

Ил. 86. Кераміка тишинецько-комарівської культури. Нетішин Хмельницької обл. Фото Яна Романішина

ІЛЮСТРАЦІЇ

Лл. 87. Кераміка тишинецько-комарівської культури та культури Ноуа. Нетішин Хмельницької обл. Фото Яна Романішина

Л. 88. Посуд культури Ноуа: 1 – ваза з Тернопільщини; 2 – с. Дорогоща Хмельницької обл.; 3 – ваза з могильника с. Войцехівка Житомирської обл.; 4 – дворучна ваза, с. Борисівка Татарбунарського р-ну Одеської обл.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 89. Кераміка лужицької культури з поховань біля с. Городок Луцького р-ну Волинської обл. Розкопки Д. Козака, В. Шкоропида. Фото Г. Охріменка

Іл. 90. Реконструкція одягу катакомбного населення (за З. Васіною)

Іл. 91. Реконструкція одягу населення середньодніпровської культури (за З. Васиною)

Л. 92. Реконструкція одягу сабатинівських воїнів (за З. Васіною)

Іл. 93. Реконструкція одягу населення са-
батинівської культури (за З. Васіною)

Л. 94. Реконструкція одягу похованих у
Гордійвському могильнику (за З. Васіною)

Лл. 95. Реконструкція одягу похованих у
Гордіївському могильнику (за З. Васіною)

УДК 904(477.82)''637''
ББК 63.442.6(4УКР)+63.48(477.82)
О 92

Охріменко Г.В., Скляренко Н.В., Локайчук С.М. **Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи** : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 404 с.

У монографії висвітлено етнічні, соціальні, мілітарні процеси, які мали місце на теренах Волині та суміжних територіях за доби бронзи (III–II тисячоліття до н. е.).

Видання призначене для науковців, краєзнавців, студентів.

© Охріменко Г. В., 2018

© Скляренко Н. В., 2018

© Локайчук С. М., 2018

Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО,
Світлана ЛОКАЙЧУК

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
на території Західної Волині
за доби бронзи**

Монографія

Дизайн та верстка: Наталії Скляренко
Редактор: Світлана Локайчук

ЛУЦЬК - 2018

